आ० टी० । प्रजनयतीति व्युत्पत्तिमाश्रित्याह प्रजनयितेति सर्पा नागाश्च जातिभेदाद्भिद्यन्ते ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

प० टी० । आयुधानामिति । आयुधानां शस्त्राणां मध्ये वज्रमहम्, धेनूनां मध्ये समुत्पन्नां कामधेनुं मद्विभूतिं विद्धि, प्रजनो विधिवत्प्रजोत्पत्तिहेतुः कन्दर्पोऽहमस्मि । सर्पाणां सविषाणां मध्ये वासुकिरस्मि ॥ २८ ॥

प० टी० । नागानां निर्विषाणां मध्येऽनन्तो मद्विभूतिः, यादसां जलाधिवासिनां वरुणोहम्, पितॄणां मध्येऽर्यमास्मि ॥ २९ ॥

प० टी० । प्रह्लाद इति । दैत्यानां मध्ये प्रह्लादो मद्विभूतिः कलयतामाक्रमवतां वस्तूनां मध्ये कालोऽहम् । मृगाणां श्वापदानां मध्ये मृगेन्द्रः सिंहोऽहम् । पक्षिणां मध्ये वैनतेयो विनतासुतो गरुडोऽहम् ॥ ३० ॥

**पवनः पवतामस्मि रामः शस्त्रभृतामहम् ॥**
**झषाणां मकरश्चास्मि स्रोतसामस्मि जाह्नवी ॥ ३१ ॥**
**सर्गाणामादिरन्तश्च मध्यं चैवाहमर्जुन ॥**
**अध्यात्मविद्या विद्यानां वादः प्रवदतामहम् ॥ ३२ ॥**

पवनइति । पवनो वायुः पवतां पावयितॄणामस्मि, रामः शस्त्रभृतामहं शस्त्राणां धारयितॄणां दाशरथीरामोऽहं, झषाणां मत्स्यादीनां मकरो नाम जातिविशेषोऽहं, स्रोतसां स्रवन्तीनामस्मि जाह्नवी गङ्गा ॥ ३१ ॥

सर्गाणामिति । सर्गाणां सृष्टीनामादिरन्तश्च मध्यं चैवाहमुत्पत्तिस्थितिलयानामहमर्जुन भूतानां जीवाधिष्ठितानामेवादिरन्तश्चेत्याद्युक्तमुपक्रम इह तु सर्वस्यैव सर्गमात्रस्येति विशेषः, अध्यात्मविद्या विद्यानां मोक्षार्थत्वात् प्रधानमस्मि, वादोऽर्थनिर्णयहेतुत्वात् प्रवदतां प्रधानमतः सोऽहमस्मि प्रवक्तृद्वारेण वदनभेदानामेव वादजल्पवितण्डानामिह ग्रहणं प्रवदतामिति ॥ ३२ ॥

आ० टी० । अहमादिश्चेत्यादावुक्तमेव पुनरिहोच्यते तथा च पुनरुक्तिरित्याशङ्क्याह भूतानामिति । सर्गशब्देन सृज्यन्त इति सर्वाणि कार्याणि गृह्यन्ते । अध्यात्मविद्येति । आत्मन्यन्तःकरणपरिणतिरविद्यानिवर्तिका गृहीता, प्रवदतां संबन्धी वादो वीतरागकथा तत्त्वनिर्णयावसाना । यदा प्रवदतामिति लक्षणया कथाभेदोपादानं तदा निर्धारणे षष्ठीत्याह प्रवक्त्रिति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

प० टी० । पवन इति । प्लवतां वेगवतां मध्ये पवनः शस्त्रभृतां वीराणां मध्ये रामो दाशरथिरहम् । झषाणां मत्स्यानां मध्ये मकरो यादोविशेषः । स्रोतसां प्रवाहाणां मध्ये जाह्नवी मद्विभूतिः ॥ ३१ ॥

प० टी० । सर्गाणामिति । सृज्यन्त इति सर्गा आकाशादयस्तेषामादिर्मूलमन्तः पर्यन्तो मध्यं स्थितिरहमेव । विद्यानां चतुर्दशानां मध्ये आत्मप्रतिपादिकाध्यात्मविद्याहम् । अन्यासां तु स्वस्वमताभिनिवेशेन मत्सरादिजनकत्वात् । उक्तं च—'रे रे मत्सर जीव वत्सरशतं येन त्वया निर्जितं, शास्त्राणामिदमूर्जितं प्रयततां त्वद्वंशविच्छित्तये । यस्मात्तद्गुरुतामपास्य च कृथाः स्वान्यायुधान्यन्यथा,

स्वीयं स्थापयितुं मतं परमतच्छेदं कथं कुर्वते ' इति । अत एवाह **वादः प्रवदतामिति** । प्रवदतां परस्परं विवादजल्पवितण्डरूपाः कथाः कुर्वतां मध्ये तत्त्वबुभुत्सोः कथारूपो वादोऽहम् ॥ ३२ ॥

**अक्षराणामकारोऽस्मि द्वन्द्वः सामासिकस्य च ॥**
**अहमेवाक्षयः कालो धाताहं विश्वतोमुखः ॥ ३३ ॥**
**मृत्युः सर्वहरश्चाहमुद्भवश्च भविष्यताम् ॥**
**कीर्तिः श्रीर्वाक् च नारीणां स्मृतिर्मेधा धृतिः क्षमा ॥ ३४ ॥**

अक्षराणामिति । अक्षराणां वर्णानामकारो वर्णोऽस्मि द्वन्द्वः समासोऽस्मि सामासिकस्य समाससमूहस्य । किं चाहमेवाक्षयोऽक्षीणः कालः प्रसिद्धः क्षणलवाख्यः, अथवा परमेश्वरः कालस्यापि कालोऽस्मि धाताहं कर्मफलस्य विधाता सर्वजगतो विश्वतोमुखः सर्वतोमुखः ॥ ३३ ॥

मृत्युरिति । मृत्युर्द्विविधो धनादिहरः प्राणहरश्च तत्र यः प्राणहरः सर्वहरः स उच्यते सोऽहमित्यर्थोऽथवा पर ईश्वरः प्रलये सर्वहरणात् सर्वहरः सोऽहमुद्भव उत्कर्षोऽभ्युदयस्तत्प्राप्तिहेतुश्चाहं, केषां भविष्यतां भाविकल्याणानामुत्कर्षप्राप्तियोग्यानामित्यर्थः, कीर्तिः श्रीर्वाक् च नारीणां स्मृतिर्मेधा धृतिः क्षमेत्येता उत्तमाः स्त्रीणामहमस्मि यासामाभासमात्रसंबन्धेनापि लोकाः कृतार्थमात्मानं मन्यन्ते ॥ ३४ ॥

आ० टी० । सर्वहरशब्दस्य मुख्यमर्थान्तरमाह **अथवेति** । भाविकल्याणानामित्युक्तमेव स्पष्टयति **उत्कर्षेति** । कीर्तिर्धार्मिकत्वनिमित्ता ख्यातिः, श्रीर्लक्ष्मीः, कान्तिः शोभा, वाग्वाणी सर्वस्य प्रकाशिका स्मृतिश्चिरानुभूतस्मरणशक्तिः, मेधा ग्रन्थधारणशक्तिः, धृतिर्धैर्यं, क्षमा मानापमानयोरविकृतचित्तता । स्त्रीपु कीर्त्यादीनामुत्तमत्वमुपपादयति **यासामिति** ॥ ३३ ॥ ॥ ३४ ॥

**प० टी०** । अक्षराणां स्वरवर्णानां मध्येऽकारः प्रथमः स्वरस्तस्य सर्वत्रानुस्यूतत्वात् स चाहम् । सामासिकस्य तत्पुरुषादिसमाससमूहस्य द्वन्द्वो रामकृष्णावित्युभयपदप्रधानोऽहम् । अक्षयोऽनाद्यन्तः कालोऽहमेव । विश्वतोमुखो विराड् धाता कर्मफलदाता ॥ ३३ ॥

**प० टी०** । **मृत्युरिति** । सर्वहरः सर्वसंहारको मृत्युरहम्, भविष्यतां भाविनां प्राणिनामुद्भवो वर्तमानकल्पानन्तरमागामिकल्पे प्राण्युद्भवकर्ताहमेव, नारीणां स्त्रीलिङ्गवाचकानां मध्ये कीर्त्यादयः सप्तदेवता यदर्जनेन लोकः श्लाघ्यो भवति ता मद्विभूतयः । तत्र कीर्तिर्नाम सद्भिर्या गीयते न नटविटादिभिः । श्रीः शोभा वाग्वाणी यया सर्वप्राणिनां व्यवहारश्चलति सा चतुर्विधा परा पश्यन्ती मध्यमा वैखरी च चत्वारि वाक्परिमिता पदानीति श्रुतेः । तासां पृथक् स्वरूपं तु बृहस्पतेः प्रथमं वाचो अग्रमिति श्रुत्या दर्शितं मंडलब्राह्मणेऽपि सैषा त्रय्येव विद्या तपतीति वाग्वै तत्पश्यन्ती वदतीति । एवं ताल्वोष्ठपुटसंयोगाज्जाता वैखरी । तदुक्तं शतश्लोके–'यो वर्णोच्चारहेतोर्घटयति रसनामिति । साद्वेधा । राष्ट्री मन्द्रा च । तत्र राष्ट्रसंबन्धाज्जाता राष्ट्री देशभाषेत्यर्थः । मन्द्रा मननगम्या वेद-

वाणी यद्वाग्वदन्त्यविचेतनानीति श्रुतेः । एवं साम निश्वासरूपत्वान्मद्विभूतिरित्यर्थः । एताः श्रुतयः शतश्लोकभाष्येऽस्माभिः सम्यग्व्याख्याता इह तु विस्तरभयान्न लिखिताः ॥ ३४ ॥

**बृहत्साम तथा साम्नां गायत्री छन्दसामहम् ॥**
**मासानां मार्गशीर्षोऽहमृतूनां कुसुमाकरः ॥ ३५ ॥**

बृहत्सामेति । बृहत्साम तथा साम्नां मोक्षप्रतिपादकसामवेदविशेषः प्रधानमस्मि, गायत्री छन्दसामहं गायत्र्यादिच्छन्दोविशिष्टानामृचां गायत्री ऋगहमित्यर्थः । मासानामिति । मासानां मार्गशीर्षोऽहमृतूनां कुसुमाकरो वसन्तः ॥ ३५ ॥

आ० टी० । वेदानां सामवेदोऽस्मीत्युक्तं तत्रावान्तरविशेषमाह **बृहदिति** । छन्दसां मध्ये गायत्री नाम यच्छन्दस्तदहमित्ययुक्तं छन्दसामृग्भ्योऽतिरेकेण स्वरूपाभावादित्याशङ्क्याह **गायत्र्यादीति** । द्विजातेर्द्वितीयजन्मजननीयत्वादित्यर्थः । मार्गशीर्षो मृगशीर्षेण युक्ता पौर्णमास्यस्मिन्निति मार्गशीर्षो मासः सोऽहं पक्कसस्याढ्यत्वादित्याह **मासानामिति** । वसन्तो रमणीयत्वादिति शेषः ॥ ३५ ॥

प० टी० । **बृहदिति** । साम्नां चतुर्दशाधिकाष्टसहस्रसंमितानां मध्ये ईश्वरस्तावकानि कानि त्रित्पावमान्यानि रथन्तरादीनि सन्ति तेषु बृहत्साम मद्विभूतिः । एतदग्रिमाध्याये स्पष्टं निरूपयिष्यामः । तथा छन्दसामुष्णिगादीनां मध्ये गायत्री प्रथमा । गायन्तं त्रायते सा गायत्री चतुर्विंशत्यक्षरा ततश्चतुरक्षरवृद्ध्योष्णिगादिच्छन्दसां निष्पत्तिः सापि परमेश्वरप्रतिपादिकेति मद्विभूतिरुक्ता । तथा हि, "तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि । धियो यो नः प्रचोदयात् । अत्र कण्वसंहिताभाष्यकारस्तु तत्सवितुरिति विश्वामित्रः सावित्रीगायत्रीति षष्ठ्या परिणाम्यते, तस्य सवितुः सर्वस्य प्रसवदातुरादित्यान्तर्गतपुरुषस्य योऽसावादित्ये पुरुष इति श्रुतेः । देवस्य द्योतमानस्य हिरण्यगर्भोपाध्यवच्छिन्नस्य विज्ञानानन्दस्वभावस्य ब्रह्मणो वरेण्यं सर्वोत्कृष्टं भर्गस्तेजो धीमहि ध्यै चिन्तायाम्, अस्य छान्दसं संप्रसारणं ध्यायामश्चिन्तयामः । यद्वा किंभूतं भर्गः, सवितुः सूर्यस्यापि वरेण्यमुपजीव्यं 'यदादित्यगतं तेज' इत्युक्तत्वात् । तस्य कस्य, यो नोऽस्माकं धियो धीः प्रचोदयात् । चुद्प्रेरणे प्रकर्षेण प्रेरयति । तस्य सवितुः संबन्धि वरेण्यं वीर्यं तेजो ध्यायाम इति संबन्धः । अत्रैतदुक्तं भवति । सत्यज्ञानानन्दात्मकः सविता सर्वजगदुपादानाश्रयतया जगत्कर्ता सर्वोपाधिभिश्चिक्रीडिषुर्वस्तत्तदुपाधिधर्मान् विजिगीषुः स्वकमनीयत्वादिमहिम्नो दिदर्शयिषुः स्वयं वशीकृतमायः सर्वात्मनामात्मभूतोऽन्तर्यामी देवोऽस्माकं धियो धीः प्रचोदयात् 'ददामि बुद्धियोगं तम्' इति भगवदुक्तेः । तस्य सवितुर्देवस्यात्मभूतं वरेण्यं ध्यातॄणां संसारक्लेशमूलभर्जकं भर्गस्तेजः परं ज्योतिः सततं ध्यायाम इत्यर्थः । तथा मासानां द्वादशानां मध्ये मार्गशीर्षोऽहं । मासास्तावच्चान्द्रमानेन भवन्ति चन्द्रनक्षत्रनामकाश्च यथा यस्यां पौर्णिमास्यां चित्रानक्षत्रं स चैत्रमासः । तद्वद्विशाखाद्यैर्वैशाखादयः प्रकृते तु मृगशिरःसंबन्धान्मार्गशीर्षे एवं मृगशिरःस्वामी चन्द्रस्तथा स्वनामनक्षत्रसमाननाथा मासा इत्युक्तत्वान्मासेशोपि स एव पूर्णिमास्वामी च स एव । एवं मासनक्षत्रतिथीनामैकदैवतत्वेन पुण्यतमत्वमतो मद्विभूतिरित्यर्थः । यद्वा मृगशिरः पूर्णिमासंबन्धेन वर्षादिरभिहितस्तस्मिन्नेवाग्रहायणीत्यभिधानात्, आग्रहायणं यस्यां साग्रहायणीत्यर्थः । अत एवाग्रहायणिक इति मार्गशीर्षनाम, अतो

ऽस्य मासस्य मुख्यत्वाद्विभूतित्वम् । तथा शिशिरादिषण्णामृतूनां मध्ये कुसुमाकरो वसन्तोऽस्मि सर्वेषामानन्दकरत्वाद्विपुवाश्रयत्वाच्च ॥ ३५ ॥

**द्यूतं छलयतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ॥**
**जयोऽस्मि व्यवसायोऽस्मि सत्त्वं सत्त्ववतामहम् ॥ ३६ ॥**
**वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि पाण्डवानां धनंजयः ॥**
**मुनीनामप्यहं व्यासः कवीनामुशना कविः ॥ ३७ ॥**

द्यूतमिति । द्यूतमक्षदेवनादिलक्षणं छलयतां छलस्य कर्तॄणामस्मि, तेजस्विनां तेजोऽहं, जयोऽस्मि जेतॄणां, व्यवसायोऽस्मि व्यवसायिनां, सत्त्वं सत्त्ववतां सात्त्विकानामहम् ॥ ३६ ॥

वृष्णीनामिति । वृष्णीनां यादवानां वासुदेवोऽस्म्ययमेवाहं त्वत्सखा, पाण्डवानां धनंजयस्त्वमेव मुनीनां मननशीलानां सर्वपदार्थज्ञानिनामप्यहं व्यासः, कवीनां क्रान्तदर्शिनामुशना कविरस्मि ॥ ३७ ॥

आ० टी० । द्यूतमुक्तलक्षणं सर्वस्वापहारकारणमन्यायापदेशेन पराभिप्रेतं निघ्नतां स्वाभिप्रेतं वा संपादयतामित्याह **छलस्येति** । तेजोऽप्रतिहताज्ञा, उत्कर्षो जयः, व्यवसायः फलहेतुरुद्यमः, धर्मज्ञानवैराग्यादि सत्त्वकार्यं सत्त्वम्, उशना शुक्रः, कविशब्दोऽत्र यौगिको न रूढः पौनरुक्त्यात् ॥ ३६ ॥ ॥ ३७ ॥

प० टी० । **द्यूतमिति** । छलयतामन्योन्यवञ्चनपराणामुत्कृष्टमोहकशक्तिरूपं द्यूतम् । येन धर्मादयोऽपि मोहिताः सन्तः किंचिन्न विदुः सा मद्विभूतिः । जेतॄणां जयोऽस्मि । व्यवसायिनामुद्यमवतां व्यवसायोऽहम् । सात्त्विकानां सत्त्वगुणोऽहम् ॥ ३६ ॥

प० टी० । **वृष्णीनामिति** । यादवानां मध्ये वसुदेवस्यापत्यं वासुदेवो बलभद्रोऽस्मि । अन्यथैकस्यैव मुख्यत्वं विभूतित्वं च नोपपद्यते । पाण्डवानां मध्ये धनंजयस्त्वं मद्विभूतिः, मुनीनां वेदार्थमननशीलानां मध्ये वेदव्यासोऽस्मि । कवीनां क्रान्तदर्शिनां मध्ये उशना भृगुपुत्रः कविः शुक्रः ॥ ३७ ॥

**दण्डो दमयतामस्मि नीतिरस्मि जिगीषताम् ॥**
**मौनं चैवास्मि गुह्यानां ज्ञानं ज्ञानवतामहम् ॥ ३८ ॥**

दण्ड इति । दण्डो दमयतां दमयितॄणामस्म्यदान्तानां दमनकारणं, नीतिरस्मि जिगीषतां जेतुमिच्छतां, मौनं चैवास्मि गुह्यानां गोप्यानां, ज्ञानं ज्ञानवतामहम् ॥ ३८ ॥

आ० टी० । अदान्तानुत्पथान् पथि प्रवर्तयतां दण्डोऽनुत्पथप्रवृत्तौ निग्रहे हेतुरित्यर्थः, नीतिर्न्यायो धर्मस्य जयः पापस्य प्रणाशकः मौनं वाचः संयमत्वमुत्तमा वा चतुर्थाश्रमवृत्तिः श्रवणादिद्वारा परिपक्वसमाधिजन्यं सम्यग्ज्ञानं ज्ञानम् ॥ ३८ ॥

प० टी० । दण्ड इति । दमनकर्तृणा संबन्धी दण्डोऽस्मि । येनासंयताः संयता भवन्ति । जेतुमिच्छतां संबन्धिनी नीतिरस्मि । गुह्यानां गोपनीयानां मौनमवचनमस्मि तथा ज्ञानवतां ज्ञानमस्मि ॥ ३८ ॥

**यच्चापि सर्वभूतानां बीजं तदहमर्जुन ॥**
**न तदस्ति विना यत् स्यान्मया भूतं चराचरम् ॥ ३९ ॥**

यच्चापीति । यच्चापि सर्वभूतानां बीजं प्ररोहकारणं तदहमर्जुन, प्रकरणोपसंहारार्थं विभूतिसंक्षेपमाह न तदस्ति भूतं चराचरं चरमचरं वा मया विना यत् स्याद्भवेन्मयापकृष्टं परित्यक्तं निरात्मकं शून्यं हि तत् स्यादतो मदात्मकं सर्वमित्यर्थः ॥ ३९ ॥

आ० टी० । जाड्यमात्रप्रतिबिम्बितं चैतन्यं बीजं किमिति स्थावरं जङ्गमं वा त्वदतिरेकेण न भवति तत्राह मयेति । तस्यापि स्वरूपेण सत्त्वमाशङ्क्योक्तं शून्यं हीति । आत्मनोपऽकर्षादित्यर्थः । मयैव सच्चिदानन्दस्वरूपेण सर्वस्य सिद्धेरित्यतःशब्दार्थः ॥ ३९ ॥

प० टी० । यच्चेति । सर्वभूतानां बीजं प्ररोहकारणं तदहमस्मि । तदेव द्रढयति । चराचरं न तदस्ति यन्मया विना स्यान्मद्व्यतिरेकेण भवति । यतोऽन्नरूपोऽहमन्नाद्रेतो रेतसः सर्वम् ॥३९॥

**नान्तोऽस्ति मम दिव्यानां विभूतीनां परन्तप ॥**
**एष तूद्देशतः प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरो मया ॥ ४० ॥**

नान्तोऽस्तीति । नान्तोऽस्ति मम दिव्यानां विभूतीनां विस्तराणां परन्तप न हीश्वरस्य सर्वात्मनो दिव्यानां विभूतीनामियत्ता शक्या वक्तुं ज्ञातुं वा केन चित् । एष तूद्देशत एकदेशेन प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरो मया ॥ ४० ॥

आ० टी० । दिव्यानां विभूतीनां परिमितत्वशङ्कां वारयति नेत्यादिना । तदेवोपपादयति न हीति । कथं तर्हि विभूतेर्विस्तरो दर्शितस्तत्राह एषत्विति ॥ ४० ॥

प० टी० । इदानीमुपसंहरन्नाह नान्त इति । भो परंतप मम दिव्यानां विभूतीनामन्तो नास्ति किं त्वेष विभूतीनां विस्तरो मयोद्देशतः संक्षेपतः प्रोक्तः ॥ ४० ॥

**यद्यद्विभूतिमत् सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ॥**
**तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोंऽशसंभवम् ॥ ४१ ॥**

यद्यदिति । यद्यल्लोके विभूतिमद्विभूतियुक्तं सत्त्वं वस्तुजातं श्रीमदूर्जितमेव वा श्रीर्लक्ष्मीस्तया सहितमुत्साहोपेतं वा तत्तदेवावगच्छ त्वं जानीहि ममेश्वरस्य तेजोंऽशसंभवं तेजसोंऽश एकदेशः संभवो यस्य तत्तेजोंऽशसंभवमित्यवगच्छ त्वं जानीहि ॥ ४१ ॥

**आ० टी०** । अनुक्ता अपि परस्य विभूतीः संग्रहीतुं लक्षणमाह **यद्यदिति** । वस्तु प्राणिजातं श्रीमत् समृद्धिमद्वा शोभावद्वा कान्तिमद्वा सप्राणं बलवदूर्जितं तदाह **उत्साहेति** । संभवत्यस्मादिति संभवस्तेजसश्चैतन्यस्येश्वरशक्तेर्वांशस्तेजोंऽशः संभवोऽस्येति तेजोंऽशसंभवं तदाह **तेजस इति** ॥ ४१ ॥

**प० टी०** । अथ विभूतीनां साधारणलक्षणमाह **यदिति** । यद्यद्विभूतिमदैश्वर्ययुक्तं सत्त्वं प्राणिविशेषः श्रीमच्छोभातिशयशाल्यूर्जितं केनापि भावेनातिशयितं तत्तन्मम तेजोंऽशसंभवमवगच्छ ॥ ४१ ॥

**अथवा बहुनैतेन किं ज्ञातेन तवार्जुन ॥**
**विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ॥ ४२ ॥**

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां भीष्मपर्वणि श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे विभूतियोगो नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

अथवेति । अथ वा बहुनैतेनैवमादिना किं ज्ञातेन तवार्जुन स्यात् सावशेषेण शेषतस्त्वमिममुच्यमानमर्थं शृणु विष्टभ्य विशेषतः स्तम्भनं दृढं कृत्वेदं कृत्स्नं जगदेकांशेनैकावयवेनैकपादेन सर्वभूतस्वरूपेणेत्येतत्तथा च मन्त्रवर्णः "पादोऽस्य सर्वा भूतानि" इति स्थितोऽहम् इति ॥ ४२ ॥

इति श्रीभगवद्गीताभाष्ये शंकरभगवतः कृतौ विभूतियोगो नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

**आ० टी०** । सर्वेषां सुगमत्वायावयवस्य विभूतिमुक्त्वा भक्तानुग्रहार्थं साकल्येन तामाह **अथवेति** । पक्षान्तरपरिग्रहार्थमथवेत्युक्तम् । बहुना विस्तीर्णेनैतेन संज्ञातेन[1] सावशेषेण तव शक्तस्य न किं चित् फलं स्यादित्याह **बहुनेति** । न हि विभूतियुक्तासु ज्ञातासु सर्वं ज्ञायेत कासां चिदेव विभूतीनामुक्तत्वादित्यर्थः । तर्हि केनोपदेशेनाल्पाक्षरेण सर्वार्थो ज्ञातुं शक्यते तत्राह **अशेपत इति** । विशेषतः स्तंभनं विधरणं सर्वभूतस्वरूपेण सर्वप्रपञ्चोपादानशक्त्युपाधिकेनैकेन पादेन कृत्स्नं जगद् विधृत्य स्थितोऽस्मीति संबन्धः । तत्रैव श्रुतिं प्रमाणयति **तथा चेति** । तदनेन भगवतो नानाविधविभूतीर्ध्येयत्वेन ज्ञेयत्वेन चोपादिश्यन्ते, सर्वप्रपञ्चात्मकं ध्येयं रूपं दर्शयित्वा "त्रिपादस्यामृतं दिवि" इति प्रपञ्चाधिकं निरुपाधिकं तत्त्वमुपादिशता परिपूर्णः सच्चिदानन्दैकतानस्तत्पदलक्ष्योऽर्थो निर्धारितः॥४२॥

इति दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

**प० टी०** । अथ किमनेन परिच्छिन्नदर्शनेन वृक्षन्यायेन समष्टिव्यष्ट्यात्मकोऽहमेवेत्याह **अथवेति** । अथवा बहुना पृथक्त्वेन ज्ञातेन तव किं कार्यम् । किं त्विदं कृत्स्नं समग्रं जगच्चराचरं एकांशेनैकदेशमात्रेण विष्टभ्याभिव्याप्य स्थितोऽहमेवास्मि । पादोऽस्य विश्वाभूतानीति श्रुतेः । ऋग्वेदे च—" किं

१ ग्रन्थेन संज्ञातेन पा० ।

स्विद्वनं क उ स वृक्ष आस यतो द्यावापृथिवी निष्टतक्षुः । मनीषिणो मनसा पृच्छतेव तद्यदध्यतिष्ठद्भुवनानि धारयन् " भाष्यम्—पूर्वस्यामृच्युक्तं ब्रह्मैव भूम्यादिकारणमिति तदेवानयोः प्रश्नकथनव्याजेनोच्यते । लोको हि प्रौढं प्रासादं निर्म्यमाणः कस्मिंश्चित्प्रौढवने कंचिन्महान्तं वृक्षं छित्त्वा तक्षणादिना स्तंभादिकं संपादयति । इह तु परमेश्वरः प्रेरयिता । जगत्स्रष्टारो यतोऽस्माद्वनाद्यं वृक्षमादाय द्यावापृथिवी निष्टतक्षुः द्यावापृथिव्यौ निष्पादितवन्तस्तद्वनं किं स्वित्किंनामकं स्यात् तथा उ इति निर्धारणे कः स वृक्ष आस कस्तादृशो महान् वृक्षोऽभूत् । हे मनीषिणो मनस ईश्वरास्तदुभयं मनसा जिज्ञासायुक्तेन पृच्छतेव पृच्छतैव किंचेश्वरो भुवनानि धारयन् यत्स्थानमध्यतिष्ठदपि पृच्छत एतस्य सर्वस्याप्युत्तरं ब्रह्मवनं ब्रह्मवृक्षः समष्टिव्यष्टिरूपेण ब्रह्मैवासीदित्यादिकम् । अनेनाग्रिमाध्यायसंगतिरपि दर्शिता ॥ ४२ ॥

अथाध्यायतात्पर्यम् । अत्यन्तोत्कर्षशाली ननु सततमिहामुत्रसर्वोत्तमोऽहं त्वेकैकोत्कर्षभाजः सुरमुनिमनुजश्वापदाद्यास्त एते । व्यष्टीरूपा मदंशा इति खलु भवता पूजनीयाः क्रमेण तेन द्रक्षस्यथो मामिह मयि दशमे प्राह पार्थं परात्मा ॥ १० ॥

इति श्रीमद्दै० पर० प्रपा० विभूतियो० दशमाध्यायः ॥ १० ॥

इति दशमाध्यायः ॥ १० ॥

# अथ
# एकादशाध्यायः ।
## अर्जुन उवाच ।

**मदनुग्रहाय परमं गुह्यमध्यात्मसंज्ञितम् ॥**
**यत्त्वयोक्तं वचस्तेन मोहोऽयं विगतो मम ॥ १ ॥**

भगवतो विभूतय उक्तास्तत्र च 'विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्' इति भगवताभिहितं श्रुत्वा यज्जगदात्मरूपमाद्यमैश्वरं तत् साक्षात् कर्तुमिच्छन्नर्जुन उवाच । मदनुग्रहार्थं परमं निरतिशयं गुह्यं गोप्यमध्यात्मसंज्ञितमात्मानात्मविवेकविषयं निरतिशयं यत्त्वयोक्तं वचो वाक्यं तेन वचसा मोहोऽयं विगतो ममाविवेकबुद्धिरपगतेत्यर्थः ॥ १ ॥

आ० टी० । तेन तेनात्मना भगवदनुसंधानार्थमुक्त्वा विभूतीरनुवदति **भगवत इति** । परस्य सोपाधिकं निरुपाधिकं च चिद्रूपं ध्येयत्वेन ज्ञेयत्वेन चोक्तमित्यर्थः । सोपाधिकमैश्वरं रूपमशेषजगदात्मकं विश्वरूपाख्यमधिकृत्याध्यायान्तरमवतारयन्ननन्तरप्रश्नोपयोगित्वेन वृत्तं कीर्तयति **तत्र चेति**। यदेतदशेषप्रपञ्चात्मकमखिलस्यैतस्य जगतः कारणं सर्वज्ञं सर्वैश्वर्यवद्रूपमुक्तं तदिदं श्रुत्वा तस्य साक्षात्कारं धियाचयिषुरादौ पृष्टवानित्याह **श्रुत्वेति** । मयि करुणां निमित्तीकृत्योपकारोऽनुग्रहस्तदर्थमिति वचसो विशेषणम् । निरतिशयत्वं परमपुरुषार्थसाधनत्वम् । अशोच्यानित्यादित्वंपदार्थप्रधानवाक्यं मोहस्यायमित्यात्मसाक्षिकत्वं दर्शयति । अविवेकबुद्धिरज्ञानविपर्यासात्मिका ॥ १ ॥

प० टी० । पूर्वाध्यायान्ते विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगदित्युक्तं तर्हि तादृग्रूपं कीदृग्भविष्यतीति द्रष्टुमपेक्षमाणोऽर्जुनः प्रार्थयन् पृच्छति **मदनुग्रहायेति** चतुर्भिः । ममानुग्रहाय

शोकनिवृत्तये परमं रहस्यं गुह्यं गोप्यमध्यात्मसंज्ञितमात्मानात्मविवेकरूपं देही नित्यमवध्योऽयमिति तथाऽव्यक्तं व्यक्तिमापन्नमिति तथा मया ततमिदं विश्वमिति तथा समोऽहं सर्वभूतेष्वित्यादियद्वच उक्तं तेन मे मोहो विगतो निःशेषो गतः ॥ १ ॥

**भवाप्ययौ हि भूतानां श्रुतौ विस्तरशो मया ॥**
**त्वत्तः कमलपत्राक्ष माहात्म्यमपि चाव्ययम् ॥ २ ॥**

किंच भवेति । भव उत्पत्तिरप्ययः प्रलयो भूतानां तौ भवाप्ययौ श्रुतौ विस्तरशो मया न संक्षेपतस्त्वत्तः त्वत्सकाशात् कमलपत्राक्ष कमलस्य पत्रं कमलपत्रं तद्वदक्षिणी यस्य तव स त्वं कमलपत्राक्षः हे कमलपत्राक्ष माहात्म्यमपि चाव्ययमक्षयं श्रुतमित्यनुवर्तते ॥ २ ॥

आ० टी० । सप्तमादारभ्य तत्पदार्थनिर्णयार्थमपि भगवदुक्तं वचो मया श्रुतमित्याह **किंचेति** । तौ भूतानामुत्पत्तिप्रलयौ त्वत्तः श्रुतावित्याभ्यां संबध्यते, महात्मनस्तव भावो माहात्म्यं पारमार्थिकं सोपाधिकं वा सर्वात्मत्वादिरूपं श्रुतमिति परिणम्यानुवृत्तिं द्योतयितुमपि चेत्युक्तम् ॥ २ ॥

प० टी० । **भवाप्ययाविति** । ततस्त्वत्तः सकाशाद्भूतानां भवाप्ययावुत्पत्तिप्रलयौ 'अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलय' इत्यादिवाक्यैर्विस्तरशो विस्तरेण मया श्रुतौ। अव्ययमविनाशि माहात्म्यं सामर्थ्यमपि श्रुतम्। विश्वसृष्ट्यादिकर्तृत्वेऽप्यकर्तृत्वं सर्वनियन्तृत्वेऽप्यसंगत्वं विचित्रफलदातृत्वेऽप्युदासीनत्वलक्षणं माहात्म्यमित्यर्थः ॥ २ ॥

**एवमेतद् यथात्थ त्वमात्मानं परमेश्वर ॥**
**द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमैश्वरं पुरुषोत्तम ॥ ३ ॥**

एवमिति । एवमेतन्नान्यथा यथा येन प्रकारेणात्थ कथयसि त्वमात्मानं परमेश्वरं तथापि द्रष्टुमिच्छामि ते तव ज्ञानैश्वर्यशक्तिबलवीर्यतेजोभिः संपन्नमैश्वरं वैष्णवं रूपं पुरुषोत्तम ॥ ३ ॥

आ० टी० । त्वदुक्तेऽर्थे विश्वासाभावान्न तस्मिन् दिदृक्षा किं तु कृतार्थीबुभूषयेत्याह **एवमेतदिति** । येन प्रकारेण सोपाधिकेन निरुपाधिकेन चेत्यर्थः । यदि ममाप्तत्वं निश्चित्य मद्वाक्यं ते मानं तर्हि किमिति मदुक्तं दिदृक्षते कृतार्थीबुभूषयेत्युक्तं मत्वाह **तथापीति** । चतुर्भुजादिरूपनिवृत्त्यर्थमाह **ऐश्वरमिति** । तद्व्याचष्टे **ज्ञानेत्यादिना** ॥ ३ ॥

प० टी० । **एवमिति** । विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमितीदानीमात्मानं त्वं यदात्थ यद्वक्ष्यसि। एतत्ते ऐश्वरं ज्ञानैश्वर्यशक्तिबलवीर्यतेजोभिः संपन्नं रूपं द्रष्टुमिच्छामि । पुरुषोत्तमेति संबुद्ध्या अलौकिकदर्शनकौतूहलदिदृक्षास्तीति सूचितम्। श्रुतिरपि वामदेव्येन साम्नोपदिशति—"कया नश्चित्र आभुवदूती सदा वृधः सखा । कया शचिष्ठया वृता" इति। भाष्यम्—वामदेवः सदा वृधः सदा वर्धमानः समष्टिरूपः परमात्मा चित्रश्चायनीयः पूजनीयः। यद्वा विचित्राकृतिमयः सखा मित्रभूतः परमात्मा कया

ऊती ऊत्या संतर्पणेन कर्मणा वा नो अस्मानानुभवत् आभिमुख्येनाभवत् । अनुभवगोचरो भवेत्यादिवाक्यैरेतादृग्रूपदर्शने वेदोऽपि वामदेवस्य मनोरथं प्रकटीकरोति किं पुनरहमित्यर्थः । तदुक्तं हरिवंशे—'भाण्डीरे सुखमासीनं विहरन्तं जनार्दनम् । वामदेवभरद्वाजौ द्रष्टुं प्राप्तौ जगन्मयम् । तथा यान्तौ समालोक्य विज्ञाय च तदीप्सितम् । उभयोर्दर्शयामास विश्वरूपं स्ववर्ष्मणि । ततस्तावूचतुः कृष्णं सर्वदेवालकं विभुम् । त्वमादिः सर्वभूतानां मध्यमन्तस्तथा भवान् । यान्येव वस्तुजातानि लोकजातानि माधव । तव गात्रेषु पश्यामस्त्रिमूर्तीः सर्वदेवताः । ।जितषड्वैरिणः शान्ता दान्ता योगेश्वरेश्वराः । त्वामीदृशं ते पश्यन्ति नान्य इत्येव विद्महे, इति । अथ वामदेवस्य साम्नः प्रवृत्तिरापस्तम्बशाखायां विश्वेभिर्देवैः पृतना जयामि जागृतेन छन्दसा सप्तदशेन स्तोमेन वामदेव्येन साम्ना वषट्कारेण वज्रेणेति । अत्र सामगायने स्तोमस्तोमादिलक्षणमस्माभिः सामभाष्ये प्रोक्तम् । तत्रैव भरद्वाजोऽपि कर्मणां फलदाता च फलदः कर्म कुर्वताम् । निषेद्धा दुष्टसत्त्वानां ग्रहदैत्योग्ररक्षसाम्' इति । श्रुतिरपि रक्षोहणमिति सूक्तेन एतदप्यग्रे निरूप्यते ॥ ३ ॥

## मन्यसे यदि तच्छक्यं मया द्रष्टुमिति प्रभो ॥
## योगेश्वर ततो मे त्वं दर्शयात्मानमव्ययम् ॥ ४ ॥

मन्यस इति । मन्यसे चिन्तयसि यदि मयार्जुनेन तच्छक्यं द्रष्टुमिति प्रभो स्वामिन् योगेश्वर योगिनो योगास्तेषामीश्वरो योगेश्वरः हे योगेश्वर यस्मादहमतीवार्थी द्रष्टुं ततस्तस्मान्मे मम मदर्थं दर्शय त्वमात्मानमव्ययम् ॥४॥

आ० टी० । द्रष्टुमयोग्ये कुतो दिदृक्षेत्याशङ्क्याह **मन्यस इति** । प्रभवति सृष्टिस्थितिसंहारप्रवेशप्रशासनेभ्य इति प्रभुः । लक्षणया योगशब्दार्थमाह **योगिन इति** । तत इत्यादि व्याचष्टे **यस्मादिति** ॥ ४ ॥

प० टी० । अथैतद्रूपदर्शनं केवलमनुग्रहैकलभ्यमित्याह **मन्यस इति** । योगेश्वर योगिन एव योगास्तेषामीश्वरस्ततस्तद्ध्यात्मानं दर्शय ॥ ४ ॥

## श्रीभगवानुवाच ।
## पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः ॥
## नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च ॥ ५ ॥

एवं चोदितोऽर्जुनेन भगवानुवाच पश्य म इति । पश्य मे मम पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशोऽनेकश इत्यर्थः, तानि च नानाविधान्यनेकप्रकाराणि दिवि भवानि दिव्यान्यप्राकृतानि च नानावर्णाकृतीनि च नानानीलपीतादिप्रकारा वर्णा विलक्षणास्तथाकृतयोऽवयवसंस्थानविशेषा येषां रूपाणां तानि नानावर्णाकृतीनि च ॥ ५ ॥

आ० टी० । अर्जुनमतिभक्तं सखायं प्रार्थितप्रतिश्रवणेनाश्वासयितुमाह **एवमिति** ॥ ५ ॥

प० टी० । अथ भगवानप्यलौकिकं रूपं दिदृक्षन्तमर्जुनं संमुखीकरोति **पश्येत्यादिचतुर्भिः** । भो पार्थ मे शतशः सहस्रशश्च रूपाणि पश्य । शतशो मुख्यविभूतिरूपाणि सहस्रशोऽवा-

न्तररूपाणि । सहस्रशब्दोऽनन्तसंख्यावाची वा । नानाविधानि नानाप्रकाराणि । तदेवाह । नानावर्णाः शुक्लादयो नानाकृतय आकारा येषां तानि ॥ ५ ॥

## पश्यादित्यान् वसून् रुद्रानश्विनौ मरुतस्तथा ॥
## बहून्यदृष्टपूर्वाणि पश्याश्चर्याणि भारत ॥ ६ ॥

पश्यादित्यानिति । पश्यादित्यान् द्वादश वसूनष्टौ रुद्रानेकादशाश्विनौ द्वौ मरुतः सप्तसप्तगणान् एतांस्तथा च 'बहून्यन्यान्यप्यदृष्टपूर्वाणि मनुष्यलोके त्वया त्वत्तोऽन्येन वा केनचित् पश्याश्चर्याणि रूपाण्यद्भुतानि भारत ॥ ६ ॥

आ० टी० । दिव्यानि रूपाणि पश्येत्युक्तं तान्येव लेशतोऽनुक्रामति **पश्यादित्यानिति** । तान् मरुतस्तथा पश्येति संबन्धः । नानाविधानीत्युक्तं तदेव स्फुटयति **बहूनीति** । अदृष्टपूर्वाणि पूर्वमदृष्टानि । नानावर्णाकृतीनीत्युक्तं व्यनक्ति **आश्चर्याणीति** ॥ ६ ॥

प० टी० । अथ तान्येवाह **पश्येति** । द्वादशादित्यानष्टवसून् । द्वावश्विनौ । एकोनपञ्चाशन्मरुतस्तथान्यान्यदृष्टपूर्वाणि पूर्वमदृष्टान्यत एवाश्चर्यजनकानि । मे रूपाणीति पूर्वमुक्तं तर्हि मत्तः पृथङ् न तिष्ठन्तीति तान्यन्वेष्टुं देशतः कालतो वा प्रयासो नास्तीत्याह ॥ ६ ॥

## इहैकस्थं जगत् कृत्स्नं पश्याद्य सचराचरम् ॥
## मम देहे गुडाकेश यच्चान्यद्द्रष्टुमिच्छसि ॥ ७ ॥

न केवलमेतावदेव इहैकस्थमिति । इहैकस्थमेकस्मिन् स्थितं जगत् कृत्स्नं समस्तं पश्याद्येदानीं सचराचरं सह चरेणाचरेण वर्तते मम देहे गुडाकेश यच्चान्यज्जयपराजयादि यच्छङ्कसे 'यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः' इति यदवोचस्तदपि द्रष्टुं यदीच्छसि ॥ ७ ॥

आ० टी० । न केवलमादित्यवस्वाद्येव मद्रूपं त्वया द्रष्टुं शक्यं किं तु समस्तं जगदपि मद्देहस्थं द्रष्टुमर्हसीत्याह **नेत्यादिना** । सप्तमीद्वयं मिथः संबध्यते समासान्तर्गतापि सप्तमी तत्रैवानीता यदीच्छसि तर्हीहैव पश्येति संबन्धः ॥ ७ ॥

प० टी० । **इहैकस्थमिति** । इह पुरोवर्तिनि बीजं मां सर्वभूतानामित्युक्तत्वात् सकलबीजभूते मनुष्याकृतिके मम देहे कृत्स्नं सर्वं जगदेकस्थमेकत्रस्थितमद्याधुनैव पश्य । तदुक्तम्—'पार्थो रथस्थं द्विभुजस्वरूपं ददर्श देहं खलु विश्वरूपम् । न विश्वरूपे ददृशे रथस्थं यद्विश्वरूपस्य निदानमेतद्'इति । यतः पूर्वं स्वशरीरान्तर्मार्कण्डेयमुनयेऽनन्तरं शरीरैकदेशे जनन्यै विश्वरूपं दर्शितवान् । तदुक्तमारण्यके पर्वणि काम्यकवनोपविष्टं कृष्णसहितं युधिष्ठिरं प्रति मार्कण्डेयेन—'ततः कदाचित्पश्यामि तस्मिन् सलिलविप्लवे । न्यग्रोधं सुमहान्तं वै तच्छाखायां नराधिप । उपविष्टं तु पर्यङ्के पूर्णेन्दुसदृशाननम् । फुल्लपद्मविशालाक्षं बालं श्रीवत्सलाञ्छनम् । ततो बालेन तेन स्वं सहसा विवृतं मुखम् । तस्याहमवशोवक्त्रं दैवयोगात्प्रवेशितः । तत्र प्रविष्टस्तत्कुक्षावपश्यन्निखिलं जगत् । यः स देवो मया दृष्टः पुरा पद्मनिभेक्षणः । स एष पुरुषव्याघ्र संबन्धी ते जनार्दनः । अस्यैव वर-

दानेन स्मृतिर्न प्रजहाति माम् । दीर्घमायुश्च कौन्तेय स्वच्छन्दमरणं च वै । स एष कृष्णो वार्ष्णेयः पुराणः पुरुषोत्तमः । आस्ते हरिरचिन्त्यात्मा क्रीडन्निव महाभुजः । भागवतेऽपि—'सा तत्र दद्दशे विश्वं जगत्स्थास्नु च खं दिशः । साद्रिद्वीपाब्धिभूगोलं सवाय्वग्नीन्दुतारकम्' इति । एवं सति किं पुनः सकलदेह इत्यर्थः । अथ किं पुनर्भूते जातमित्याह यच्चेति । यच्चान्यत्कारणीभूतं ब्रह्मादिदेवताविशेषादिकं वा द्रष्टुमिच्छसि तदपि पश्येत्यर्थः। अथ शतशोऽथ सहस्रश इत्यत्र श्रुतिरपि-"सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् । स भूमिं विश्वतो वृत्वात्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम्" इति । भाष्यम्—सहस्रशीर्षेति षोडशर्चं सूक्तं, नारायणो नाम ऋषिः, अन्त्या त्रिष्टुप्, शेषा अनुष्टुभः, अव्यक्तादिमहदादिचेतनो यः पुरुषः स देवतेति सर्वानुक्रमस्तत्र प्रथमा सहस्रशीर्षेति । सर्वप्राणिसमष्टिरूपो ब्रह्माण्डदेहो विराडाख्यो यः पुरुषः सोऽयं सहस्रशीर्षाः सहस्रशब्दस्योपलक्षणत्वात् । अनन्तैः शीर्षैः शिरोभिर्युक्त इत्यर्थः। यानि सर्वप्राणिनां शिरांसि तानि सर्वाणि तद्देहान्तःपातित्वात्तदीयान्येवेति सहस्रशीर्षत्वम्, एवं सहस्राक्षत्वं सहस्रपादत्वं च । स पुरुषो भूमिं ब्रह्माण्डगोलरूपां विश्वतः सर्वतो वृत्त्वा परिवेष्ट्य दशाङ्गुलपरिमितं देशमत्यतिष्ठत् अतिक्रम्य व्यवस्थितः । दशाङ्गुलमित्युपलक्षणं तेन ब्रह्माण्डाद्बहिरपि सर्वतो व्याप्यावस्थित इत्यर्थः । यद्वा ॐभूः ॐभुवः ॐस्वः ॐमहः ॐजनः ॐतपः ॐसत्यं ॐतत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि । धियो यो नः प्रचोदयात् । ॐमापो ज्योतीरसोऽमृतं ब्रह्मभूर्भुवः सुवरोमिति दशप्रणवात्मकगायत्र्युपदिष्टप्रदेशं दशाङ्गुलमत्यतिष्ठदिति केचित् ॥ ७ ॥

## न तु मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा ॥
## दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम् ॥ ८ ॥

किं तु न तु मामिति । न तु मां विश्वरूपधरं शक्यसे द्रष्टुमनेन प्राकृतेन स्वचक्षुषा स्वकीयेन चक्षुषा येन तु शक्यसे द्रष्टुं दिव्येन तद्दिव्यं ददामि ते तुभ्यं चक्षुस्तेन पश्य मे मम योगमैश्वरमीश्वरस्य ममैश्वरं योगं योगशक्त्यतिशयमित्यर्थः ॥ ८ ॥

आ० टी० । मन्यसे यदीत्युक्तमनुवदति किं त्विति । सप्रपञ्चमनवच्छिन्नं मां स्वचक्षुषा न शक्नोषि द्रष्टुमित्याह न त्विति । कथं तर्हि त्वां द्रष्टुं शक्नुयामित्याशङ्क्याह येनेति । दिव्यस्य चक्षुषो वक्ष्यमाणयोगशक्त्यतिशयदर्शने विनियोगं दर्शयति तेनेति ॥ ८ ॥

प० टी० । अथैतादृगद्भुतरूपदर्शनं चर्मचक्षुषा कथं स्यादित्याह नत्विति ।अनेन वर्तमानेनैव स्वचक्षुषा मे ऐश्वरमलौकिकं योगं द्रष्टुं न शक्यसे तर्हि तुभ्यमहमन्तर्यामी दिव्यं सत्त्वाकारान्तःकरणवृत्तिसहकृतं ज्ञानात्मकं चक्षुर्ददामि, ततः पश्य, यथाञ्जनसंस्कारेणातीन्द्रियमपि निधानं दृश्यते तथैवेत्यर्थः । दैवात्मकृष्णाञ्जनदिव्यदृष्टिरितिपूर्वमेवोक्तम् । टिप्पणिकास्वपि—'देवकीतनय सेवकीकृतं यैर्मनागपि मनो विनोदतः। अञ्जनीभवति कञ्जलोचनस्तादृशो गतिनिधानसाधने' इति । एवमेवान्यैरपि दिव्यदृष्टिदानपूर्वकं कृष्णदेहावयवेषु विश्वरूपं दृष्टमित्युद्योगपर्वणि पाण्डवदौत्येन कौरवसभां प्रति भगवद्याने प्रोक्तम्—'विदुरेणैवमुक्ते तु केशवः परवीरहा । दुर्योधनं धार्तराष्ट्रमभ्यभाषत वीर्यवान् । एकोऽहमिति यन्मोहान्मन्यसे मां सुयोधन । परिभूय तु दुर्बुद्धे गृहीतुं मां चिकीर्षसि । इहैव पाण्डवाः सर्वे तथैवान्धकवृष्णयः । इहादित्याश्च रुद्राश्च तथैव च महर्षयः । एवमुक्त्वा जहासोच्चैः केशवः परवीरहा । तस्यास्यात्स्मयतः शौरेर्विद्युद्रूपा महात्मनः । अङ्गुष्ठमात्रास्त्रिदशा मुमुचुः पावकार्चिषः । तस्य ब्रह्मा ललाटस्थो रुद्रो वक्षसि चाभवत् । प्रादुरास्तां तथा दोर्भ्यां संकर्षणधन-

क्षयौ । भीमो युधिष्ठिरश्चैव माद्रीपुत्रौ च पृष्ठतः । अन्धका वृष्णयश्चैव प्रद्युम्नप्रमुखास्तथा । आविर्बभूवुः कृष्णाङ्गात्समुद्यतमहायुधाः। शङ्खचक्रगदाशक्तीः शार्ङ्गलाङ्गलनन्दकम्। अदृश्यान्युद्यतान्येव सर्वप्रहरणानि च। नानाबाहुषु कृष्णस्य दीप्यमानानि सर्वशः । नेत्राभ्यां वक्षसश्चैव श्रोत्राभ्यां च समन्ततः । प्रादुरासन् महारौद्राः सधूमाः पावकार्चिषः । रोमकूपेषु च तथा सूर्यस्येव मरीचयः । तं दृष्ट्वा महदाश्चर्यं केशवस्य महात्मनः । न्यमीलयन्त नेत्राणि राजानस्त्रस्तचेतसः । ऋते भीष्मं च द्रोणं च विदुरं सञ्जयं तथा । प्रादात्तेषां स भगवान् दिव्यं चक्षुर्जनार्दनः । तदृष्ट्वा महदाश्चर्यं माधवस्य सभातले । देवदुन्दुभयो नेदुः पुष्पवर्षं पपात च' इति ॥ ८ ॥

## सञ्जय उवाच ।

**एवमुक्त्वा ततो राजन् महायोगेश्वरो हरिः ॥**
**दर्शयामास पार्थाय परमं रूपमैश्वरम् ॥ ९ ॥**

एवं तं यथोक्तप्रकारेणोक्त्वा ततोऽनन्तरं राजन् धृतराष्ट्र महांश्चासौ योगेश्वरश्च महायोगेश्वरो हरिर्नारायणो दर्शयामास दर्शितवान् पार्थाय पृथासुताय परमं रूपं विश्वरूपमैश्वरम् ॥ ९ ॥

आ० टी० । इमं वृत्तान्तं धृतराष्ट्राय सञ्जयो निवेदितवानित्याह **सञ्जय** इति । मदीयं विश्वरूपाख्यं रूपं न प्राकृतेन चक्षुषा निरीक्षितुं क्षमं किंतु दिव्येनेत्यादि, यथोक्तप्रकारः, अनन्तरं दिव्यचक्षुषः प्रदानादिति शेषः । हरत्यविद्यां सकार्यामिति हरिः । यदीश्वरस्य मायोपहितस्य परममुत्कृष्टं रूपं तद्दर्शयाम्बभूवेत्याह **परममिति** ॥ ९ ॥

प० टी० । अथ प्रकृतमनुसरामः । एवमुक्त्वा भगवानर्जुनाय रूपं दर्शितवान् तच्च रूपं दृष्ट्वाऽर्जुनः श्रीकृष्णं विज्ञापितवानितीमं वृत्तान्तं धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जय उवाच एवमुक्त्वेति षड्भिः । श्लोकैः । भो राजन् धृतराष्ट्र महायोगेश्वरो हरिः महान्तश्च ते योगेश्वराश्च महायोगेश्वराः । योगो हि जीवब्रह्मैक्यं तत्रेश्वराः समर्थाः शुकवामदेवयाज्ञवल्क्यप्रभृतयस्तेषामपीश्वरः कृष्णः पार्थाय परमं पारमार्थिकं रूपमैश्वरमघटितघटनापटीयो दर्शयामास ॥ ९ ॥

**अनेकवक्त्रनयनमनेकाद्भुतदर्शनम् ॥**
**अनेकदिव्याभरणं दिव्यानेकोद्यतायुधम् ॥ १० ॥**
**दिव्यमाल्याम्बरधरं दिव्यगन्धानुलेपनम् ॥**
**सर्वाश्चर्यमयं देवमनन्तं विश्वतोमुखम् ॥ ११ ॥**

अनेकेति । अनेकवक्त्रनयनम् अनेकानि वक्त्राणि नयनानि च यस्मिन् रूपे तदनेकवक्त्रनयनम् अनेकाद्भुतदर्शनम् अनेकान्यद्भुतानि विस्मापकानि दर्शनानि यस्मिन् रूपे तदनेकाद्भुतदर्शनं रूपं तथानेकदिव्याभरणम् अनेकानि दिव्याभरणानि यस्मिंस्तदनेकदिव्याभरणं तथा दिव्यानेकोद्यतायुधं

दिव्यान्यनेकान्युद्यतान्यायुधानि यस्मिंस्तद्दिव्यानेकोद्यतायुधं दर्शयामासेति पूर्वेण संबन्धः ॥ १० ॥

किंच दिव्येति । दिव्यमाल्याम्बरधरं दिव्यानि माल्यानि पुष्पाण्यम्बराणि वस्त्राणि च ध्रियन्ते येनेश्वरेण तं दिव्यमाल्याम्बरधरं दिव्यगन्धानुलेपनं दिव्यगन्धा अनुलेपनं सर्वाश्चर्यमयं सर्वाश्चर्यप्रायं देवमनन्तं नास्यान्तोऽस्तीत्यनन्तस्तं विश्वतोमुखं सर्वभूतात्मत्वात् तं दर्शयामासार्जुनो ददर्शेति वाध्याह्रियते ॥ ११ ॥

आ० टी० । तदेव रूपं विशिनष्टि अनेकेति । दिव्यान्याभरणादीनि हारकेयूरादीनि भूषणान्युद्यतान्युच्छ्रितानि ॥ १० ॥

आ० टी० । उक्तरूपवन्तं भगवन्तं प्रकारान्तरेण विशिनष्टि किंचेति । अध्याहारोऽपि पदसंघटनासंभवात् ॥ ११ ॥

प० टी० । ततोऽनेकवक्त्रनयनमित्यादितः श्लोकद्वयं रूपवर्णनार्थं स्पष्टार्थम् । अथ वैश्वरूपतेजसो दृष्टान्ताभावं दर्शयति ॥ १० ॥ ११ ॥

**दिवि सूर्यसहस्रस्य भवेद्युगपदुत्थिता ॥**
**यदि भाः सदृशी सा स्याद्भासस्तस्य महात्मनः ॥ १२ ॥**

या पुनर्भगवतो विश्वरूपस्य भास्तस्या उपमोच्यते दिवीति । दिव्यन्तरिक्षे तृतीयस्यां वा दिवि सूर्याणां सहस्रं सूर्यसहस्रं तस्य युगपदुत्थितस्य युगपदुत्थिता भाः सा यदि सदृशी स्यात् तस्य महात्मनो विश्वरूपस्य भासो यदि वा न स्यात् ततोऽपि विश्वरूपस्यैव भा अतिरिच्यत इत्यभिप्रायः ॥ १२ ॥

आ० टी० । ननु प्रकृतस्य भगवतो रूपस्य दीप्तिरस्ति न वा न चेत् काष्ठादिसाम्यं यद्यस्ति कीदृशी सेत्याशङ्क्याह या पुनरिति । सा यदि स्यात्तद्भासः सदृशी सेति योजना असंभाविताभ्युपगमार्थो यदिशब्दः, स्याच्छब्दो निश्चयार्थः । सा कथं सदृशी संभवति न तु भवत्येवेति विवक्षित्वाह यदि वेति ॥ १२ ॥

प० टी० । दिवीति । तस्य महात्मनो विश्वरूपस्य भासो दीप्तेः सदृशी समाना भा दीप्तिस्तर्ह्येव स्यात् । तर्हि कथम्, यदि दिव्याकाशे सूर्यसहस्रस्य युगपदेकवारमुत्थिता उदिता स्यादित्यभूतोपमालंकारः ॥ १२ ॥

**तत्रैकस्थं जगत् कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा ॥**
**अपश्यद्देवदेवस्य शरीरे पाण्डवस्तदा ॥ १३ ॥**

किंच तत्रैकस्थमिति । तत्र तस्मिन् विश्वरूपे एकस्मिन् स्थितमेक-

---

१ आयुधान्यस्यादीनि—पा. लि. पु.

स्थं जगत् कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा देवपितृमनुष्यादिभेदैरपश्यद् दृष्टवान् देवदेवस्य हरेः शरीरे पाण्डवोऽर्जुनस्तदा ॥ १३ ॥

आ० टी० । न केवलमुक्तमेवार्जुनो दृष्टवान् किं तु तत्रैव विश्वरूपे सर्वं जगदेकस्मिन्नवस्थितमनुभूतवानित्याह किं चेति । तदा विश्वरूपस्य भगवद्रूपस्य दर्शनं दर्शयामीत्यर्थः ॥ १३ ॥

प० टी० । तत्रेति । तत्र देवदेवस्य शरीरेऽनेकधा प्रविभक्तं भिन्नभिन्ननामरूपकर्मात्मकं कृत्स्नं समग्रं जगदेकस्थमेकाश्रयं तदा तस्मिन्नवसरे पाण्डवोऽर्जुनोऽपश्यत् ॥ १३ ॥

**ततः स विस्मयाविष्टो हृष्टरोमा धनञ्जयः ॥**
**प्रणम्य शिरसा देवं कृताञ्जलिरभाषत ॥ १४ ॥**

तत इति । ततस्तं दृष्ट्वा स विस्मयेनाविष्टो विस्मयाविष्टो हृष्टानि रोमाण्यस्य सोऽयं हृष्टरोमा चाभवद्धनञ्जयः प्रणम्य प्रकर्षेण नमनं कृत्वा प्रह्वीभूतः सन् शिरसा देवं विश्वरूपधरं कृताञ्जलिर्नमस्कारार्थं संपुटीकृतहस्तः सन्नभाषतोक्तवान् ॥ १४ ॥

आ० टी० । विश्वरूपधरस्य भगवतस्तस्मिन्नेकीभूतजगतश्चोक्तविशेषणस्य दर्शनानन्तरं किमकरोदित्यपेक्षायामाह तत इति । आश्चर्यबुद्धिर्विस्मयो रोम्णां हृष्टत्वं पुलकितत्वं, प्रकर्षो भक्तिश्रद्धयोरतिशयः ॥ १४ ॥

प० टी० । ततः किमासीदित्याह तत इति । ततो दर्शनानन्तरं धनञ्जयोऽर्जुनोऽद्भुतदर्शनोत्पन्नेन विस्मयेनाविष्टो व्याप्तः । एवमद्भुतरसाविर्भावेन हृदयरोमाञ्चाङ्कितः सन् देवं कृष्णं शिरसा प्रणम्य कृताञ्जलिः सन्नभाषत ॥ १४ ॥

## अर्जुनउवाच ।

**पश्यामि देवांस्तव देव देहे सर्वांस्तथा भूतविशेषसङ्घान् ॥**
**ब्रह्माणमीशं कमलासनस्थमृषींश्च सर्वानुरगांश्च दिव्यान् ॥ १५ ॥**

कथं यत्त्वया दर्शितं विश्वरूपं तदहं पश्यामीति स्वानुभवमाविष्कुर्वन्नर्जुन उवाच पश्यामीति । पश्याम्युपलभे हे देव तव देहे देवान् सर्वांस्तथा भूतविशेषसङ्घान् भूतविशेषाणां स्थावरजङ्गमानां नानासंस्थानविशेषाणां सङ्घा भूतविशेषसङ्घास्तान् किं च ब्रह्माणं चतुर्मुखमीशमीशितारं प्रजानां कमलासनस्थं पृथिवीपद्ममध्ये मेरुकर्णिकासनस्थमित्यर्थः । ऋषींश्च वशिष्ठादीन्, सर्वानुरगांश्च वासुकिप्रभृतीन् दिव्यान् दिवि भवान् ॥ १५ ॥

आ० टी० । कथं भगवन्तं प्रत्यर्जुनो भाषितवानिति पृच्छति कथमिति । तत्प्रश्नमपेक्षितं पूरयन्नवतारयति यत्त्वयेति । भूतविशेषसङ्घातेषु देवतानामन्तर्भावेऽपि पृथक्करणमुत्कृष्टाद् ब्रह्मणः

सर्वदेवतात्मत्वेऽपि तेभ्यो भेदकथनं तदुत्पादकत्वादिति मत्वाह **किंचेति** । ऋषीणामुरगाणां च किंचिद्वैषम्यात् पृथक्त्वं, दिव्यानित्युभयेषां विशेषणम् ॥ १९ ॥

प० टी० । किमभाषतेत्याह **पश्यामीति सप्तदशभिः** । भो देव दीप्यमान तव देहे स्वर्गस्थान् देवान् पश्यामि । तथा भूमिस्थान् सर्वान् भूतविशेषाणां जरायुजाण्डजादीनां सङ्घान् समूहांस्तथा दिव्यन्तरिक्षवर्तमानानृषीन् पुलस्त्यक्रत्वादींस्तथा पाताले स्थितानुरगांश्च पश्यामि । किं च । सत्यलोकनिवासिनं ब्रह्माणं तथा कैलासनिवासिनमीश्वरं पश्यामि । किं च कमलया लक्ष्म्या सहासने गरुडासने स्थितो विष्णुस्तमपि वैकुण्ठवासिनं पश्यामीति दिव्यदृष्टिदानस्य फलमुक्तम् । (अत्र शोधपर्णं नास्ति) ॥ १९ ॥

**अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं पश्यामि त्वा सर्वतोऽनन्तरूपम् ॥**
**नान्तं न मध्यं न पुनस्तवादिं पश्यामि विश्वेश्वर विश्वरूप ॥१६॥**

किं च अनेकेति । अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रम् अनेके बाहव उदराणि वक्त्राणि नेत्राणि च यस्य तव स त्वमनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रस्तमनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं पश्यामि त्वा त्वां सर्वतः सर्वत्रानन्तरूपमनन्तानि रूपाण्यस्येत्यनन्तरूपस्तमनन्तरूपं नान्तमन्तोऽवसानं न मध्यं मध्यं नाम द्वयोः कोट्योरन्तरं न पुनस्तवादिं तव देवस्य नान्तं पश्यामि न मध्यं पश्यामि न पुनरादिं पश्यामि हे विश्वेश्वर हे विश्वरूप ॥ १६ ॥

आ० टी० । यत्र भगवद्देहे सर्वमिदं दृष्टं तमेव विशिनष्टि **अनेकेति** । आदिशब्देन मूलमुच्यते । नान्तं न मध्यमित्यत्रापि पश्यामीत्यस्य प्रत्येकं संबन्धं सूचयति **नान्तं पश्यामीति** ॥ १६ ॥

प० टी० । अथ विश्वरूपं वर्णयति **अनेकेति द्वाभ्याम्** । भो विश्वेश्वर ते विश्वरूपं विश्वात्मकं रूपं यद्वा 'विश्वं विष्णुर्वषट्कार' इत्यादिना विश्वं विष्णुस्वरूपं रूपे शरीरे यस्य तथाविधं ते इति त्वां पश्यामि । किं भूतम्, अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रम् अनेकेषां बाहूदरवक्त्रनेत्राण्येव बाहूदरवक्त्रनेत्राणि यस्य । सर्वतः समन्ततोऽनन्तरूपमसंख्यातरूपमेव सर्वं पश्यामि । परं त्वेतत्त्रितयं न पश्यामि । तत्किम्, ते अन्तं पर्यवसानं मध्यं स्थितिमवसानमादिमाविर्भावं पूर्वं कमलासनस्थमिति पदेन सामान्यतो विष्णोः स्वरूपं यद्दृष्टमित्युक्तं तदेव गदाचक्राद्यायुधोपलक्षणं यथा पुराणेषु श्रुतमभूत्तथा "इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम्" इति श्रुतिप्रतिपादितं त्रिविक्रमाकारेण दृष्टमित्याह ॥ १६ ॥

**किरीटिनं गदिनं चक्रिणं च तेजोराशिं सर्वतो दीप्तिमन्तम् ॥**
**पश्यामि त्वां दुर्निरीक्ष्यं समन्ताद्दीप्तानलार्कद्युतिमप्रमेयम् ॥१७॥**

किं च किरीटिनमिति । किरीटिनं किरीटं नाम शिरोभूषणविशेषस्तद् यस्यास्तीति स किरीटी तं किरीटिनं तथा गदिनं गदा यस्य विद्यत इति गदी तं गदिनं तथा चक्रिणं चक्रमस्यास्तीति चक्री तं चक्रिणं च तेजोराशिं तेजःपुञ्जं

सर्वतोदीप्तिमन्तं सर्वतो दीप्तिर्यस्यास्तीति सर्वतोदीप्तिमांस्तं सर्वतोदीप्तिमन्तं पश्यामि त्वां दुर्निरीक्ष्यं दुःखेन निरीक्ष्यो दुर्निरीक्ष्यस्तं समन्ततः सर्वत्र दीप्तानलार्कद्युतिमनलश्चार्कश्चानलार्कौ दीप्तावनलार्कौ दीप्तानलार्कौ[1] तयोर्दीप्तानलार्कयोर्द्युतिरिव द्युतिस्तेजो यस्य तव स त्वं दीप्तानलार्कद्युतिस्तं त्वां दीप्तानलार्कद्युतिम् अप्रमेयं न प्रमेयमप्रेमेयमशक्यपरिच्छेदमित्यर्थः ॥ १७ ॥

**आ० टी०** । विश्वरूपवन्तं भगवन्तमेव प्रकारान्तरेण प्रपञ्चयति **किंचेति** । परिच्छिन्नत्वं व्यावर्तयति **सर्वत इति** । दुर्निरीक्ष्यं पश्यामीत्यधिकारिभेदादविरुद्धम् । पुरतो वा पृष्ठतो वा पार्श्वतो वा नास्य दर्शनं किं तु सर्वत्रेत्याह **समन्तत इति** । दीप्तिमन्तं दृष्टान्तेन स्पष्टयति **दीप्तेति** ॥ १७ ॥

**प० टी०** । **किरीटिनमिति** । किरीटिनं मुकुटवन्तं गदिनं गदाहस्तं चक्रिणं सुदर्शनवन्तं पश्यामि । अनेनोर्ध्वहस्ताभ्यां क्रमेण गदाचक्रे तथाधरहस्ताभ्यां पद्मशङ्खौ बिभ्राणमेवं चतुर्भुजं त्रिविक्रमरूपं पश्यामीत्युक्तम् । तथा त्वां सर्वतस्तेजोराशिं तेजःसमूहरूपदीप्तिमन्तम् प्रसरप्रकाशं समन्ताद्दुर्निरीक्ष्यं द्रष्टुमशक्यं दीप्तानलार्कद्युतिं ज्वलदग्निसूर्ययोर्दीप्तिर्यस्य । अप्रमेयं मनसाप्यतर्क्यम् । अयमर्थः–त्रिविक्रमस्वरूपं तु स्वरूपेणैव चरणविक्षेपमात्रव्याप्तब्रह्माण्डकटाहं तादृशमपि तव देहे पश्यामि किं पुनरन्यत् । एतदेव मनसि निधाय महापुराणेप्युक्तम्–'क्वाहं तमोमहदहंखचराग्निवार्भूःसंवेष्टिताण्डघटसप्तवितस्तिकायः' इत्यादि ॥ १७ ॥

**त्वमक्षरं परमं वेदितव्यं त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ॥**
**त्वमव्ययः शाश्वतधर्मगोप्ता सनातनस्त्वं पुरुषो मतो मे ॥१८॥**

इत एव ते योगशक्तिदर्शनादनुमिनोमि त्वमिति । त्वमक्षरं न क्षरतीति परमं परं ब्रह्म वेदितव्यं ज्ञातव्यं मुमुक्षुभिस्त्वमस्य विश्वस्य समस्तस्य जगतः परं प्रकृष्टं निधानं निधीयतेऽस्मिन्निति निधानं परमाश्रय इत्यर्थः । किं च त्वमव्ययो न च तव व्ययो विद्यत इत्यव्ययः शाश्वतधर्मगोप्ता शश्वद्भवः शाश्वतो नित्यो धर्मस्तस्य गोप्ता शाश्वतधर्मगोप्ता सनातनश्चिरंतनस्त्वं पुरुषः परो मतोऽभिप्रेतो मे मम ॥ १८ ॥

**आ० टी०** । सप्रपञ्चे भगवद्रूपे प्रकृते प्रकरणविरुद्धत्वमक्षरमित्यादिनिरुपाधिकवचनमित्याशङ्क्याह **इत एवेति** । योगशक्तिरैश्वर्यातिशयः, न क्षरतीति निष्प्रपञ्चत्वमुच्यते, परमपुरुषार्थत्वात् परमार्थत्वाच्च ज्ञातव्यत्वम् । यस्मिन् द्यौः पृथिवीत्यादौ प्रपञ्चायतनस्यैव ततो निकृष्टस्य ज्ञातव्यत्वश्रवणात् कुतो ब्रह्मणो ज्ञातव्यत्वं तत्राह **त्वमस्येति** । निष्प्रपञ्चस्य ब्रह्मणो ज्ञेयत्वे हेत्वन्तरमाह **किंचेति** । अविनाशित्वात्तवैव ज्ञातव्यतातिरिक्तस्य नाशित्वेन हेयत्वादित्यर्थः । ज्ञानकर्मात्मनो धर्मस्य नित्यत्वं वेदप्रमाणकत्वं धर्मस्यापनयनार्थाय संभवामीत्युक्तत्वाद् गोप्ता रक्षिता ॥ १८ ॥

**प० टी०** । अथाप्रमेयत्वमेवाह **त्वमक्षरमिति** । नक्षरतीत्यक्षरं परं ब्रह्म त्वमेव परममात्यन्तिकं वेदितव्यं मुमुक्षुभिर्ज्ञातव्यं यस्मिन् ज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीत्यर्थः । त्वमस्य दृश्यमान-

---

१ दीप्तौचतावनलार्कौचदीप्तानलार्कौ—पा.

स्य विश्वस्य परमुत्कृष्टं निधानं निधीयते यस्मिन् प्रकृष्ट आश्रयः । अव्ययो नित्यः शाश्वता ये मोक्षप्रापका धर्मास्तेषां गोप्ता रक्षिता निर्वाहकः सनातनः पुराणः । एवंविधस्त्वं पुरुषः पुरुषोत्तमो मे मतः ॥ १८ ॥

**अनादिमध्यान्तमनन्तवीर्यमनन्तबाहुं शशिसूर्यनेत्रम् ॥**
**पश्यामि त्वां दीप्तहुताशवक्त्रं स्वतेजसा विश्वमिदं तपन्तम् ॥ १९ ॥**

किं च अनादीति । अनादिमध्यान्तमादिश्च मध्यं चान्तश्च न विद्यते यस्य सोऽयमनादिमध्यान्तस्तं त्वामनादिमध्यान्तमनन्तवीर्यं न तव वीर्यस्यान्तोऽस्तीत्यनन्तवीर्यस्तं त्वामनन्तवीर्यं तथानन्तबाहुमनन्ता बाहवो यस्य तव स त्वमनन्तबाहुस्तं त्वामनन्तबाहुं शशिसूर्यनेत्रं शशिसूर्यौ नेत्रे यस्य तव स त्वं शशिसूर्यनेत्रस्तं त्वां शशिसूर्यनेत्रं चन्द्रादित्यनयनं पश्यामि त्वां दीप्तहुताशवक्त्रं दीप्तश्चासौ हुताशश्च तद्वत् वक्त्रं[1] यस्य तव स त्वं दीप्तहुताशवक्त्रस्तं त्वां दीप्तहुताशवक्त्रं स्वतेजसा विश्वं समस्तमिदं तपन्तं संतापयन्तम् ॥ १९ ॥

आ० टी० । भगवतो रूपं विश्वरूपाख्यं रूपमेव पुनर्विवृणोति **किंचेति** । हुतमश्नातीति हुताशो वह्निः ॥ १९ ॥

प० टी० । किं च स्वजनमात्रहिंसाभयाद्रणान्निवृत्तेन कालरूपपरमेश्वरदर्शनप्रार्थनया त्रैलोक्यहिंसापि मयैव कारितेति मन्यमानः पश्चात्तापमनुवदन्नाह **अनादीति** । न विद्यन्ते आदिमध्यान्ता यस्य । अनन्तवीर्यमनन्तशक्तिम् । अनन्ता बाहवो यस्य । शशिसूर्यनेत्रं सांमुख्येन वर्तमानौ पूर्णचन्द्रसूर्यौ नेत्रे यस्य । यद्वा शशिसूर्ययोरपि नेत्रीभूतम् । दीप्तहुताशो ज्वलदग्निर्वक्त्रं मुखं यस्य । स्वतेजसा इदं विश्वं तपन्तं संतापयन्तम् । जगत्संहारं कर्तुमिव प्रवृत्तं पश्यामि ॥ १९ ॥

**द्यावापृथिव्योरिदमन्तरं हि व्याप्तं त्वयैकेन दिशश्च सर्वाः ॥**
**दृष्ट्वाद्भुतं रूपमिदं तवोग्रं लोकत्रयं प्रव्यथितं महात्मन् ॥ २० ॥**

द्यावापृथिव्योरिति । द्यावापृथिव्योरिदमन्तरं ह्यन्तरिक्षं व्याप्तं त्वयैकेन विश्वरूपधरेण दिशश्च सर्वा व्याप्ता दृष्ट्वोपलभ्याद्भुतं विस्मापकं रूपमिदं तवोग्रं क्रूरं लोकत्रयं लोकानां त्रयं लोकत्रयं प्रव्यथितं भीतं प्रचलितं वा हे महात्मन्नक्षुद्रस्वभाव ॥ २० ॥

आ० टी० । प्रकृतभगवद्रूपस्य व्याप्तिं व्यनक्ति **द्यावापृथिव्योरितीति** । तस्यैव भयंकरत्वमाचष्टे **दृष्ट्वेति** ॥ २० ॥

प० टी० । **द्यावापृथिव्योरिति** । द्यावापृथिव्योरन्तरमन्तरिक्षं त्वयैकेनैव व्याप्तम् । तथा स-

१ सवक्त्रं—पा० लि० पु० ।

र्वा दिशश्च व्याप्ताः । भो महात्मन् विश्वरूप एवमेतादृशमुग्रं तव रूपं दृष्ट्वा लोकत्रयं मव्यथितम् । प्रकर्षेण संहारं प्राप्तमिवेति पश्यामि । श्रुतिरपि वाजसनेयसंहितासु—"परीत्य भूतानि परीत्य लोकान् परीत्य सर्वाः प्रदिशो दिशश्च । उपस्थाय प्रथमजामृतस्यात्मनात्मानमभिसंविवेश" । भाष्यम्—ऋतस्य सत्यस्य परब्रह्मणः प्रथमजां प्रथमजातां शबलत्वेनोपस्थितां तनुमुपस्थायाधिष्ठाय आत्मना स्वरूपेण कृत्वात्मानमभितः संविवेश प्रविष्टवान् । किं कृत्वा, भूतानि पृथिव्यादीनि परीत्याभिव्याप्य लोकान् भूर्भुवः स्वरादीन् दिशश्च प्रदिशश्चेति तद्वत् ॥ २० ॥

**अमी हि त्वां सुरसङ्घा विशन्ति केचिद्भीताः प्राञ्जलयो गृणन्ति ॥**
**स्वस्तीत्युक्त्वा महर्षिसिद्धसङ्घा स्तुवन्ति त्वां स्तुतिभिः पुष्कलाभिः ॥ २१ ॥**

अथाधुना पुरा यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुरित्यर्जुनस्य संशय आसीत् तन्निर्णयाय पाण्डवजयमैकान्तिकं दर्शयामीति प्रवृत्तो भगवांस्तं पश्यन्नाह अमी हीति । किं च अमी हि युध्यमाना योद्धारस्त्वां सुरसङ्घा येऽत्र भूभारावतारायावतीर्णा वस्वादिदेवसङ्घा मनुष्यसंस्थानास्त्वां विशन्ति प्रविशन्तो दृश्यन्ते तत्र केचिद्भीताः प्राञ्जलयः सन्तो गृणन्ति स्तुवन्ति त्वामन्ये पलायनेऽप्यशक्ताः सन्तो युद्धे प्रत्युपस्थिते उत्पातादिनिमित्तान्युपलक्ष्य स्वस्त्यस्तु जगत इत्युक्त्वा महर्षिसिद्धसङ्घा महर्षीणां च सिद्धानां च सङ्घाः स्तुवन्ति त्वां स्तुतिभिः पुष्कलाभिः संपूर्णाभिः ॥ २१ ॥

आ० टी० । अमी हीत्यादि समनन्तरग्रन्थस्य तात्पर्यमाह **अथेति** । तं भगवन्तं पाण्डवजयमैकान्तिकं दर्शयन्तं पश्यन्नर्जुनो ब्रवीतीत्याह **तं पश्यन्निति** । विश्वरूपस्यैव प्रपञ्चनार्थमनन्तरग्रन्थजातमिति दर्शयति **किंचेति** । असुरसङ्घा इति पदं स्थित्वा भूभारभूता दुर्योधनादयस्त्वां विशन्तीत्यपि च वक्तव्यम् । उभयोरपि सेनयोरवस्थितेषु योद्धुकामेष्ववान्तरविशेषमाह **तत्रेति** । समरभूमौ समागतानां द्रष्टुकामानां नारदप्रभृतीनां विश्वविनाशमाशङ्कमानानां तं परिजिहीर्षतां स्तुतिपदेषु भगवद्विषयेषु प्रवृत्तिप्रकारं दर्शयति **युद्ध इति** ॥ २१ ॥

प० टी० । तदेवाह **अमीहीति** । सुरसङ्घा देवसमूहास्त्वामतिभीषणं दृष्ट्वेतः परं क गन्तव्यमिति व्याकुलचित्तास्त्वामेव प्रविशन्ति । तथा महर्षयश्च सिद्धसङ्घा गन्धर्वचारणादयस्त्वां त्रिलोकीप्रभुं मत्वा स्वस्तीत्याशीर्वचनमुक्त्वा त्वां पुष्कलाभिर्दीर्घाभिः स्तुतिभिः स्तुवन्ति । एतदर्थे नौधसं सामास्ति—"तं वोदस्समृषीषहं वसोर्मदानमन्धसः । अभिवत्सं न स स्वरेषु धेनव इन्द्रं गीर्भिर्न वाम" इति । भाष्यम्—नौधा ऋषिः इन्द्रं परमात्मानं स्तौति । हे ऋत्विग्यजमाना दस्सं दर्शनीयं ऋषीषहं ऋषीशा बाधकास्तेषामभिभवितारम् । पुनः कीदृशं, वसोर्दुःखस्य वासयितारमाच्छादकम् । तथान्धसः सोमलक्षणस्यान्नपानेन मदानं मोदमानं तादृशमिन्द्रं गीर्भिः स्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिरभिनवामहेऽभिष्टुमोऽभितः शब्दयामः । कुत्र सस्वरेषु दिवसेषु वयमभिष्टुमः, तत्र दृष्टान्तः वत्सं यथा नवप्रसूतिका धेनवः सस्वरेषु सुष्ठु अस्यन्ते प्रीयन्ते गावोऽत्रेति सस्वराणि गोष्ठानि तेषु वत्समभिलक्ष्य शब्दयन्ति तद्वत्परमप्रेमास्पदं त्वामित्यर्थः ॥ २१ ॥

**रुद्रादित्या वसवो ये च साध्या विश्वेऽश्विनौ मरुतश्चोष्मपाश्च ॥
गन्धर्वयक्षासुरसिद्धसङ्घा वीक्षन्ते त्वां विस्मिताश्चैव सर्वे ॥ २२ ॥**

किंचान्यत् रुद्रेति । रुद्रादित्या वसवो ये च साध्या रुद्रादयो गणाः विश्वेऽश्विनौ विश्वेदेवा अश्विनौ च देवौ मरुतश्च वायव ऊष्मपाश्च पितरो गन्धर्वयक्षासुरसिद्धसङ्घा गन्धर्वा हाहाहूहूप्रभृतयो यक्षाः कुवेरप्रभृतयोऽसुरा विरोचनप्रभृतयः सिद्धाः कपिलादयस्तेषां सङ्घा गन्धर्वयक्षासुरसिद्धसङ्घास्ते वीक्षन्ते पश्यन्ति त्वा त्वां विस्मिता विस्मयमापन्नाः सन्तस्तएव सर्वे॥ २२ ॥

आ० टी० । दृश्यमानस्य भगवद्रूपस्य विस्मयकरत्वे हेत्वन्तरमाह **किंचेति** । तत्र चोक्ता रुद्रादयः सर्वे विस्मयमापन्नास्त्वां पश्यन्तीति संबन्धः ॥ २२ ॥

प० टी० । अथ केऽप्यतिचकितत्वेन स्तोतुमशक्तास्तूष्णीं तस्थुरित्याह **रुद्रादित्या** इति । रुद्रा एकादश, आदित्या द्वादश, वसवोऽष्टौ, ये च साध्या विश्वेदेवा अश्विनौ मरुद्गणा ऊष्म पिबन्ति ते ऊष्मपाः पितरः, गन्धर्वयक्षास्तथासुरसिद्धसङ्घा अद्भुतदर्शनाद्विस्मिताः सन्तस्त्वां वीक्षन्ते तूष्णीमवलोक्य स्थिताः ॥ २२ ॥

**रूपं महत्ते बहुवक्त्रनेत्रं महाबाहो बहुबाहूरुपादम् ॥
बहूदरं बहुदंष्ट्राकरालं दृष्ट्वा लोकाः प्रव्यथितास्तथाहम्॥ २३ ॥**

यस्मात् रूपमिति । रूपं महदतिप्रमाणं ते तव बहुवक्त्रनेत्रं बहूनि वक्त्राणि मुखानि नेत्राणि चक्षूंषि च यस्मिंस्तद्रूपं बहुवक्त्रनेत्रं हे महाबाहो बहुबाहूरुपादं बहवो बाहव ऊरवः पादाश्च यस्मिन् रूपे तद्बहुबाहूरुपादं, किं च बहूदरं बहून्युदराणि यस्मिन्निति तद् बहूदरं बहुदंष्ट्राकरालं बह्वि-भिर्दंष्ट्राभिः करालं विकृतं तद् बहुदंष्ट्राकरालं दृष्ट्वा रूपमीदृशं लोका लौकिकाः प्राणिनः प्रव्यथिताः प्रचलिता भयेन तथाहमपि ॥ २३ ॥

आ० टी० । लोकत्रयं प्रव्यथितमित्युक्तमुपसंहरति **यस्मादिति** । ईदृशं यस्मात्ते रूपं तस्मात्त्वां दृष्ट्वेति योजना । भयेन लौकिकवदहमपि व्यथितो व्यथां पीडां देहेन्द्रियप्रचलनं प्राप्तोऽस्मीत्याह **तथेति** ॥ २३ ॥

प० टी० । एवं स्थितिरूपेण विश्वरूपं दर्शयन्निदानीं संहाररूपेण पश्यति । अतिभयानकरूपदर्शनेन तदुदरवर्तिनां लोकानां स्वस्य च भयं नाटयति **रूपमिति** । ते तव रूपं करालमृत्युल्बणं दृष्ट्वा लोकाः कौरवसैनिकाश्चूर्णीकृतैरुत्तमाङ्गैरित्यादिवक्ष्यमाणवाक्यैः प्रथिता नाशं पर्यवसिता इति च दृष्ट्वा एते दैवान्नष्टा एव परं तु मया क्षात्रधर्मप्रतिष्ठापकजगद्गुरुवाक्यमविगणय्य व्यर्थं संग्रामादुपरतमित्यहमपि प्रव्यथितोऽस्मीत्यर्थः ॥ २३ ॥

**नभःस्पृशं दीप्तमनेकवर्णं व्यात्ताननं दीप्तविशालनेत्रम् ॥**
**दृष्ट्वा हि त्वां प्रव्यथितान्तरात्मा धृतिं न विन्दामि शमं च विष्णो२४**

तत्रेदं कारणं नभःस्पृशमिति । नभःस्पृशं द्युस्पर्शमित्यर्थः, दीप्तं प्रज्वलितमनेकवर्णमनेकवर्णा भयंकरा नानासंस्थाना यस्मिंस्त्वयि तं त्वामनेकवर्णं व्यात्ताननं व्यात्तानि विवृतान्याननानि मुखानि यस्मिंस्त्वयि तं त्वां व्यात्ताननं दीप्तविशालनेत्रं दीप्तानि प्रज्वलितानि विशालानि विस्तीर्णानि नेत्राणि यस्मिंस्त्वयि तं त्वां दीप्तविशालनेत्रं दृष्ट्वा हि त्वां प्रव्यथितान्तरात्मा प्रव्यथितः प्रभीतोऽन्तरात्मा मनो यस्य मम सोऽहं प्रव्यथितान्तरात्मा सन् धृतिं धैर्यं न विन्दामि न लभे शमं चोपशमं मनस्तुष्टिं हे विष्णो ॥ २४ ॥

आ० टी० । अर्जुनस्य विश्वरूपदर्शनेन व्यथितत्वे हेतुमाह तत्रेति ॥ २४ ॥

प० टी० । किं च **नभ इति** । नभोऽन्तरिक्षं स्पृशतीति नभःस्पृक् तन्नभःस्पृशम् । दीप्तं प्रज्वलितमनेकवर्णम्, व्यात्तं प्रसारितमाननं यस्येति । दीप्तानि प्रज्वलितानि विशालानि नेत्राणि यस्य । विष्णो व्यापक एवंविधं त्वां दृष्ट्वा प्रव्यथितोऽन्तरात्मा मनो यस्यैवं विधोऽहं धृतिं धैर्यमुपशमं वा न विन्दामि ॥ २४ ॥

**दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि दृष्ट्वैव कालानलसंनिभानि ॥**
**दिशो न जाने न लभे च शर्म प्रसीद देवेश जगन्निवास॥२५॥**

कस्माद् दंष्ट्राकरालानीति । दंष्ट्राकरालानि दंष्ट्राभिः करालानि विकृतानि ते तव मुखानि दृष्ट्वोपलभ्य कालानलसंनिभानि प्रलयकाले लोकानां दाहकोऽग्निः कालानलस्तन्निभानि कालानलसदृशानि दृष्ट्वेत्येतद्दिशः पूर्वापरविवेकेन न जाने दिङ्मूढोऽस्म्यतो न लभे न चोपलभे च शर्म सुखमतः प्रसीद प्रसन्नो भव देवेश जगन्निवास ॥ २५ ॥

आ० टी० । दृश्यमानेऽपि भगवद्देहे परितोषाद्यभावे कारणान्तरं प्रश्नपूर्वकमाह **कस्मादिति** । दृष्ट्वैवेत्येवकारेण प्राप्तिर्व्यावर्त्यते ॥ २५ ॥

प० टी० । अथ भयातिशयेन स्वस्य कांदिशीकत्वमनुवदति **दंष्ट्रेति** । दंष्ट्राभिः करालानि भयानकानि । कालानलः संकर्षणमुखानलस्तत्सदृशानि ते मुखानि दृष्ट्वाहं दिशो न जाने प्रागपरादिभागेन दिशां ज्ञानं सूर्येण कृत्वा भवति सोऽपि तव नाभिभूतोऽस्तीत्यर्थः । तथैतः परं किं भवतीति व्याकुलचित्तत्वेन शर्म विश्रमं न लभे । अथ भयोपशमस्त्वयैव विधेय इत्याह **प्रसीदेति** । स्पष्टम् ॥ २५ ॥

**अमी च त्वां धृतराष्ट्रस्य पुत्राः सर्वे सहैवावनिपालसङ्घैः ॥**
**भीष्मो द्रोणः सूतपुत्रस्तथासौ सहास्मदीयैरपि योधमुख्यैः॥२६॥**

येभ्यो मम पराजयशङ्का प्रागेवासीत्[1] सा चापगता यतः अमी चेति। अमी च त्वां धृतराष्ट्रस्य पुत्रा दुर्योधनप्रभृतयस्त्वरमाणा विशन्तीति व्यवहितेन संबन्धः। सर्वे सहैव संहता अवनिपालसङ्घैरवनिं पृथ्वीं पालयन्तीत्यवनिपालास्तेषां सङ्घैः। किं च भीष्मो द्रोणः सूतपुत्रः कर्णस्तथासौ सहास्मदीयैरपि धृष्टद्युम्नप्रभृतिभिर्योधमुख्यैर्योधानां मुख्यैः प्रधानैः सह ॥ २६ ॥

आ॰ टी॰। अस्माकं जयं परेषां पराजयं च दिदृक्षन्तं पश्यामीत्याह येभ्य इति। तत्र हेतुत्वेन श्लोकमवतारयति यत इति ॥ २६ ॥

प॰ टी॰। अथान्यदपूर्वं पश्यामीत्याह अमीचेति पञ्चभिः। तत्र रणे मरिष्यमाणानां भक्तानां च भाविनीं दृश्यमानां गतिं प्रथमतो निरूपयामि। तत्र भीष्मो द्रोणः सूतपुत्रः कर्णस्ते धर्म्ययुद्धकर्तारो भगवद्भक्ताश्च तथाविधैरेवास्मदीयैर्योधमुख्यैः शिखण्डिधृष्टद्युम्नादिभिः सहापुनर्भवप्रदं त्वां विशन्ति ॥ २६ ॥

**वक्त्राणि ते त्वरमाणा विशन्ति दंष्ट्राकरालानि भयानकानि॥**
**केचिद्विलग्ना दशनान्तरेषु संदृश्यन्ते चूर्णितैरुत्तमाङ्गैः ॥२७॥**

किं च वक्त्राणीति। वक्त्राणि मुखानि ते तव त्वरमाणास्त्वरायुक्ताः सन्तो विशन्ति किं विशिष्टानि दंष्ट्राकरालानि मुखानि भयानकानि भयंकराणि। किं च केचिन्मुखानि प्रविष्टानां मध्ये विलग्ना दशनान्तरेषु दन्तान्तरेषु मांसमिव भक्षितं संदृश्यन्त उपलभ्यन्ते चूर्णितैश्चूर्णीकृतैरुत्तमाङ्गैः शिरोभिः॥२७॥

आ॰ टी॰। न केवलं दुर्योधनादीनामेव पराजयः किं तु भीष्मादीनामपीत्याह किं चेति। भगवद्रूपस्योग्रत्वे हेत्वन्तरमाह किं चेति। प्रविष्टानां मध्ये केचिदिति सबन्धः ॥ २७ ॥

प॰ टी॰। तथामी कूटकारित्वेनाततायित्वेनात्रैव प्रसिद्धा धृतराष्ट्रस्य पुत्रा दुर्योधनदुःशासनादय एकोत्तरशतं तथाविधैरेवावनिपालानां सङ्घैः सह त्वरमाणा यातनार्थं वेगवत्तरास्तव वक्त्राणि विशन्ति । किंभूतानि वक्त्राणि दंष्ट्राकरालान्यत एव भयानकानि तत्र केचिद्दुष्कृतिनश्चूर्णीकृतैरुत्तमाङ्गैः शिरोभिर्दशनान्तरेषु दन्तसन्धिषु विलग्नाः संश्लिष्टा दृश्यन्ते ॥ २७ ॥

**यथा नदीनां बहवोऽम्बुवेगाः समुद्रमेवाभिमुखा द्रवन्ति ॥**
**तथा तवामी नरलोकवीरा विशन्ति वक्त्राण्यभितो ज्वलन्ति॥२८॥**

---

१ शङ्कायासीत्—पा॰ लि॰ पु॰ ।

कथं प्रविशन्ति मुखानीत्याह यथा नदीनामिति । यथा नदीनां स्रवन्तीनां बहवोऽनेकेऽम्बूनां वेगाऽम्बुवेगास्त्वराविशेषाः समुद्रमेवाभिमुखाः प्रतिमुखा द्रवन्ति प्रविशन्ति तथा तद्वत्तवामी भीष्मादयो नरलोकवीरा मनुष्यलोकपाला विशन्ति वक्त्राण्यभितो ज्वलन्ति प्रकाशमानानि ॥ २८ ॥

आ० टी । उभयोरपि सेनयोरवस्थितानां राज्ञां भगवन्मुखप्रवेशनं निदर्शनेन विशदयति कथमित्यादिना ॥ २८ ॥

प० टी० । अथोभयत्र दृष्टान्तमाह **यथेति** । यथा बहवो नानामार्गप्रवृत्ता नदीनामम्बुवेगाः प्रवाहाः समुद्रमेव द्रवन्ति प्रविशन्ति प्रविश्य च समुद्राकारा भवन्ति तथा तवाभिमुखा अनुकूला नरलोकवीरा उत्साहशालिनो भीष्मद्रोणादयस्त्वां विशन्ति । तथा ये त्वाभिविज्वलन्ति अभितो जाज्वल्यमानानि वक्त्राणि विशन्ति ॥ २८ ॥

**यथा प्रदीप्तं ज्वलनं पतङ्गा विशन्ति नाशाय समृद्धवेगाः ॥**
**तथैव नाशाय विशन्ति लोकास्तवापि वक्त्राणि समृद्धवेगाः ॥२९॥**

ते किमर्थं प्रविशन्ति कथं चेत्याह यथेति । यथा प्रदीप्तं ज्वलनमग्निं पतङ्गाः पक्षिणो विशन्ति नाशाय विनाशाय समृद्धवेगास्तथैव समृद्ध उद्भूतो वेगो गतिर्येषां ते समृद्धवेगास्तथैव नाशाय विशन्तो लोकाः प्राणिनस्तवापि वक्त्राणि समृद्धवेगाः ॥ २९ ॥

आ० टी० । प्रवेशप्रयोजनं तत्प्रकारविशेषं चोदाहरणान्तरेण स्फोरयति **ते किमर्थमित्यादिना** ॥ २९ ॥

प० टी० । ते तथा बुद्धिपूर्वकं, समृद्धो वेगो येषां ते शलभा नाशाय मृत्यवे प्रदीप्तं ज्वलनं विशन्ति तथैव लोकास्तदनुवर्तिनोऽपि तव वक्त्राणि विशन्ति ॥ २९ ॥

**लेलिह्यसे ग्रसमानः समन्ताल्लोकान् समग्रान् वदनैर्ज्वलद्भिः ॥**
**तेजोभिरापूर्य जगत् समग्रं भासस्तवोग्राः प्रतपन्ति विष्णो ॥३०॥**

त्वं पुनः लेलिह्यस इति । लेलिह्यसे आस्वादयसि ग्रसमानोऽन्तः प्रवेशयन् समन्तात् समन्ततो लोकान् समग्रान् समस्तान् वदनैर्वक्त्रैर्ज्वलद्भिर्दीप्यमानैस्तेजोभिरापूर्य संव्याप्य जगत् समग्रं सहाग्रेण समस्तमित्येतत् । किं च भासो दीप्तयस्तवोग्राः क्रूराः प्रतपन्ति प्रतापं कुर्वन्ति हे विष्णो व्यापनशील ॥ ३० ॥

आ० टी० । योद्धुकामानां राज्ञां भगवन्मुखप्रवेशप्रकारं प्रदर्श्य तस्यां दशायां भगवतस्तद्भासां च प्रवृत्तिप्रकारं प्रत्याययति **त्वं पुनरिति** । भगवत्प्रवृत्तिमेव प्रत्याय्य तदीयभासां प्रवृत्तिं प्रकटयति **किं चेति** ॥ ३० ॥

प० टी० । लेलिह्यस इति । समग्रान् लोकान् समन्ततो वदनैर्ज्वलद्भिर्ग्रसमानो गिलन् सन् पुनरतृप्तो लेलिह्यसे सृक्किणीः स्पृशसि भो विष्णो व्यापनशील तव भासो दीप्तयस्तेजोभिः स्फुरणैः समस्तं जगद्व्याप्य तीव्राः सत्यः प्रतपन्ति तापयन्ति । अत्र ऋग्वेदश्रुतिरपि—" रक्षोहणं वाजिनमाजिघर्मि मित्रं प्रतिष्ठमुपयामि शर्म । शिशानो अग्निः क्रतुभिः समिद्धः स नो दिवा सरिषः पातु नक्तम् ॥ १ ॥ अयोदंष्ट्रो अर्चिषा यातुधानानुपस्पृश जातवेदः समिद्धः । अजिव्हया मुरदेवान् रभस्व क्रव्यादो वृक्त्यपिधत्स्वासन् " ॥ २ ॥ भाष्यं—रक्षोहणमिति पञ्चविंशत्यृचं सूक्तं भरद्वाजऋषिः अनुक्रान्तं च रक्षोहणं पञ्चाधिकविंशतिः संहाराभिहरणे परित्वाग्नेरित्येषा जप्येति सर्वानुक्रमः । तत्र प्रथमा रक्षोहणमिति । रक्षसां हन्तारं वाजिनं बलवन्तं चाग्निमाजिघर्मि आग्निं वैश्वानराख्यं विश्वरूपमीश्वरम् आजिघर्मि घृतेन जुहोमि प्रदीप्तं तीक्ष्णीकृतमित्यर्थः । शरणमुपयामि । सोऽयमग्निः शिशानो ज्वालाभिस्तीक्ष्णीभूतः क्रतुभिः कर्मपरैः पुरुषैः प्रज्वालितः । किं च सोऽग्निर्नोऽस्मान् दिवा-अहर्निशोहिंसकाद्रक्षसः सकाशात्पातु रक्षतु । अथ द्वितीया हि जातवेदः वैश्वानरेश्वरत्वं समिद्धः सम्यग्दीप्तः अयोदंष्ट्रः लोहशलाकावत्तीक्ष्णदंष्ट्रः सन् यातुधानानर्चिषा ज्वालयोपस्पृश दहेत्यर्थः । किं च त्वं मूरदेवान् मूलदेवान् राक्षसान् जिव्हया ज्वालया रभस्व मारयस्वेत्यर्थः । मारयित्वा च क्रव्यादो मांसभक्षकान् वृक्त्वि छित्वा आसन् आस्ये पिधत्स्व आच्छादय ॥ ३० ॥

**आख्याहि मे को भवानुग्ररूपो नमोऽस्तु ते देववर प्रसीद ॥**
**विज्ञातुमिच्छामि भवन्तमाद्यं न हि प्रजानामि तव प्रवृत्तिम्॥३१॥**

यत एवमुग्रस्वभावोऽतः आख्याहीति । आख्याहि कथय मे मह्यं को भवानेवमुग्ररूपोऽतिक्रूराकारो नमोऽस्तु ते तुभ्यं हे देववर देवानां प्रधान प्रसीद प्रसादं कुरु विज्ञातुं विशेषेण ज्ञातुमिच्छामि भवन्तमाद्यमादौ भवमाद्यं न हि यस्मात् प्रजानामि तव त्वदीयां प्रवृत्तिं चेष्टाम् ॥ ३१ ॥

आ० टी० । भगवद्रूपस्यार्जुनेन दृष्टपूर्वत्वात्तस्य तस्मिन्न जिज्ञासेत्याशङ्क्याह यत इति । उपदेशं शुश्रूषमाणेनोपदेशकर्तुः प्रह्वीभवनं कर्तव्यमिति सूचयति नमोऽस्त्विति । क्रौर्यत्यागं समर्थयते प्रसादमिति । त्वमेव मां जानीषे किमर्थमित्थमिदानीमर्थयसे मदीयां चेष्टां दृष्ट्वा तथैव प्रतिपद्यस्वेत्याशङ्क्याह न हीति ॥ ३१ ॥

प० टी० । अथ भविष्यदर्थदर्शनादाश्चर्यवान् पुनः पृच्छति आख्याहीति । उग्ररूपो भवान् क इति मे आख्याहि कथयस्व ते तुभ्यं नमोस्तु हे देववर प्रसन्नो भव भवन्तमाद्यं पुरुषविशेषेण ज्ञातुमिच्छामि । यतो दृष्टेऽपि रूपे तव प्रवृत्तिं किमर्थं प्रवृत्तोऽसीति तव चेष्टां न जानामि॥३१॥

## श्रीभगवानुवाच ।

**कालोऽस्मि लोकक्षयकृत् प्रवृद्धो लोकान् समाहर्तुमिह प्रवृत्तः ॥**
**ऋतेऽपि त्वां न भविष्यन्ति सर्वे येऽवस्थिताः प्रत्यनीकेषु योधाः३२**

कालोऽस्मीति । कालोऽस्मि लोकक्षयकृत् लोकानां क्षयं करोतीति लोकक्षयकृत् प्रवृद्धो वृद्धिं गतो यदर्थं प्रवृद्धस्तच्छृणु लोकान् समाहर्तुं संह-

र्तुम् इहास्मिन् काले प्रवृत्त ऋतेऽपि विनापि त्वा त्वां न भविष्यन्ति भी-
ष्मद्रोणकर्णप्रभृतयः सर्वे येभ्यस्तवाशङ्का येऽवस्थिताः प्रत्यनीकेष्वनीकमनीकं
प्रति प्रत्यनीकेषु प्रतिपक्षभूतेष्वनीकेषु योधा एव योद्धारः ॥ ३२ ॥

आ० टी० । यदर्था च स्वप्रवृत्तिः तत् सर्वं भगवानुक्तवानित्याह **भगवानिति** । कालः क्रियाशक्त्युपहितः परमेश्वरः, अस्मिन्निति वर्तमानयुद्धोपलक्षितत्वं कालस्य विवक्षितम् । लोकसंहारार्थं त्वत्प्रवृत्तावपि नासावर्थवती प्रतिपक्षाणां भीष्मादीनां मत्प्रवृत्तिं विनापि संहर्तुमशक्यत्वादित्याशङ्क्याह **ऋतेऽपीति** ॥ ३२ ॥

प० टी० । एवं प्रार्थितः सन् भगवानाह **काल इति** । प्रकर्षेण वृद्धो वृद्धिं प्राप्तो लोकक्षयकृज्जगद्भक्षकः कालः सन् लोकान् समाहर्तुमेव प्रवृत्तोऽस्मि । तदेवाह ये प्रत्यनीकेषु अनीकान्यनीकानि प्रति प्रत्यनीकं भूयस्सेनासु येऽवस्थिताः संमुखीभूता योधाः सुभटास्ते सर्वे न भविष्यन्ति न जीविष्यन्ति तर्हि मम गतिः केत्याह **त्वा इति** । त्वामृते त्वां विना न मे भक्तः प्रणश्यतीत्युक्तत्वात् ॥ ३२ ॥

**तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ यशो लभस्व जित्वा शत्रून् भुङ्क्ष्व राज्यं समृद्धम् ॥**
**मयैवैते निहताः पूर्वमेव निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन् ॥ ३३ ॥**

यस्मादेवं तस्मात्त्वमिति । तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ भीष्मद्रोणप्रभृतयोऽतिरथा अजेया देवैरप्यर्जुनेन जिता इति यशो लभस्व केवलं पुण्यैर्हि तत् प्राप्यते जित्वा शत्रून् दुर्योधनप्रभृतीन् भुङ्क्ष्व राज्यं समृद्धमसपत्नमकण्टकं मयैवैते निहता निश्चयेन हताः प्राणैर्वियोजिताः पूर्वमेव निमित्तमात्रं भव त्वं हे सव्यसाचिन् सव्येन वामेनापि हस्तेन शराणां क्षेपात् सव्यसाचीत्युच्यतेऽर्जुनः ॥ ३३ ॥

आ० टी० । तवौदासीन्येऽपि प्रतिकूलानीकस्था मत्प्रातिकूल्यादेव भविष्यन्तीत्येवं यस्मान्निश्चितं तस्मात्त्वदौदासीन्यमकिंचित्करमित्याह **यस्मादिति** । उत्तिष्ठ युद्धायोन्मुखो भवेत्यर्थः । यशोलाभमभिनयति **भीष्मेति** । किं तेनापुमर्थेनेत्याशङ्क्याह **पुण्यैरिति** । राज्यभोगेऽपेक्षिते किमनपेक्षितेनेत्याशङ्क्याह **जित्वेति** । भीष्मादिष्वतिरथेषु कुतो जयाशङ्का इत्याशङ्क्याह **मयैवैत इति** । तर्हि मृतमारणार्थं न मे प्रवृत्तिस्तत्राह **निमित्तेति** । सव्यसाचिपदं विभजते **वामेनेति** ॥ ३३ ॥

प० टी० । अत एवाह **तस्मादिति** । तस्मात्कारणात् त्वं युद्धायोत्तिष्ठ । तत्फलं देवैरपि दुर्जेया भीष्मद्रोणादयो ऽर्जुनेन निर्जिता इति यशो लभस्व । ततः शत्रून् जित्वा समृद्धं देशबलकोशदुर्गाद्युपेतं राज्यं भुङ्क्ष्व । अथ शत्रुजये एवमेवोद्दिश्य बृहत्सामापि परमेश्वरं स्तौतीत्याशयो नृहरेः तथा हि औ हो इत्वामिद्धिहवामहाएसातौवाजास्थाकारावाःतुवाऔहोवावृत्रायिषुवाइन्द्राःसत्पतिं नाऽरात्वां काष्ठाऔहोवासूअर्वाताउहुवाहाउअसाअत्र तु औहोईति च संबुद्धौ विकल्पे हाउगद्यत इति ऊहग्रन्थोक्तेः । तथा अदीर्घे दीर्घवत्कुर्यादिति सामशिक्षासु गानक्रमो दर्शितः । अथ संहितापाठस्तु । त्वामिद्धि हवामहे सातौ वाजस्य कारवः । त्वां वृत्रेष्विन्द्रसत्पतिं नरस्त्वां काष्ठास्वर्वत इति । भाष्यं-भो इन्द्र परमात्मन् वयं नरो मनुष्याः कारवस्तोतारोवाजस्य बलस्य सातौ लाभे काङ्क्षमाणे त्वामिच्छामेव हवामहे आहूयाम आकारयाम इत्यर्थः । तथा वृत्रेष्वावरकेषु उपस्थितेषु सत्सु त्वा-

मेवाव्हयामः । तथा अर्वतः संग्रामस्य काष्ठासु मर्यादासु व्यूहरचनया धर्म्ययुद्धेषु त्वामेव सप्तर्तिं भक्तपक्षपातिनं प्रभुमाव्हयामो नान्यमित्यर्थः । आपस्तम्बशाखायां च—"इन्द्रेण देवेन पृतना जयामि त्रैष्टुभेन छन्दसा पञ्चदशेन स्तोमेन बृहता साम्ना वषट्कारेण सहजानिति । भाष्यम्—इन्द्रेण परमात्मना देवेन कृत्वा पृतनाः शत्रुसेना जयामि । तत्रानुष्ठानमाह बृहता साम्ना तदुपासनया । किं भूतेन त्रैष्टुभेन चतुश्चत्वारिंशदक्षरेण छन्दसा तथा पञ्चदशस्तोमेन । ब्राह्मणं च पञ्चभ्यो हि करोति स तिसृभिः स एकयेति । अयमर्थः । एकं सूक्तं त्रिरावर्तनीयं तत्र प्रथमावृत्तौ प्रथमाद्याऋचस्त्रिरभ्यासः द्वितीयावृत्तौ मध्यमायास्त्रितीयावृतादुत्तमायाः सोयं पञ्चदशस्तोमस्तेन एवमनयोपासनया वषट्कारो वज्रीभूय शत्रून् हिनस्ति । प्रकृते तु शत्रवः सहजास्तानित्यर्थः । सायनभाष्यकारैराधिदैविकाभिप्रायेण बाह्यसंग्रामविषयो दर्शितः । रावणभाष्ये तु अध्यात्मरीत्याभ्यन्तरसंग्रामविषयो दर्शितः । वोटभाष्ये तूभयमपि । अत्रार्थे ऋक्शाखायाः श्रुतिरपि—"संसृष्टं धनमुभयं समाकृतमस्मभ्यं दत्तां वरुणश्च मन्युः । भियं दधाना हृदयेषु शत्रवः पराजिता सो अपनिलयन्ताम्" । भाष्यम्—अस्मभ्यमस्मदर्थं परमेश्वरेण समाकृतं यथायोग्यमुभयं धनं संसृष्टं सम्यक्प्रकारेणानिर्मितमध्यात्मिकमधिदैवतं च । तयोर्दातारौ द्वौ । अध्यात्मिकस्य दाता वरुणः प्रकाशकः परमात्मा । अन्यस्य मन्युरिन्द्रो बृहस्पतिरिरिति श्रुतेरिन्द्र ऐश्वर्यवान् देवतासु इन्द्रः" । अथोभयधनस्य फलमाह, भियमिति । येन धनेन हृदयेषु प्राणिनामन्तःकरणेषु शत्रवः षट् सपत्ना भियं दधानाः सन्तः स्वत एव युद्धं विनापि अपनिलयस्तां नाशं प्राप्नुवन्तीत्यध्यात्मपक्षे । अपरत्र तु हृदयेषु स्वान्तःकरणेषु भियं दधानाः सन्तः स्वत एव युद्धं विनापि अपनिलयन्तां नाशमायान्त्विवति । अथ प्रकृतमनुसरामः एवं शत्रुपराजये तव प्रयासो नास्ति । कुतः एते पूर्वं मयैव निहताः सन्तीति त्वयैव दृष्टम् । अतः परं भो सव्यसाचिन्नर्जुन त्वं निमित्तमात्रं भव । अत्रैतदुक्तं भवति । पूर्वमहं रुद्रं निमित्तमात्रं कृत्वा स्वनिर्मिते धनुषि कल्पान्तकालानलसमः स्वयंबाणो भूत्वा दुर्जयमपि त्रिपुरमधाक्षम् । संप्रति त्वां निमित्तमात्रं कृत्वा यतो जगत्सृष्टिप्रलयसमर्थसंकल्पानामस्माकं कुरुकुलदलने कियानायासोस्तीत्यर्थः । श्रुतिरपि—"अहं रुद्राय धनुरातनोमि ब्रह्मद्विषेशरवेहंतवाउ"—भाष्यम् अहं रुद्राय महादेवार्थं मेरुतुल्यमलौकिकं धनुरातनोमि विस्तारयामि किमुद्दिश्य । ब्रह्मद्विषे ब्रह्मद्वेष्टारं शत्रुं त्रिपुरं दैत्यं हन्तवे हन्तुं नाशयितुम् । तदुक्तम् 'रथःक्षोणी यन्ता' इत्यादि ॥ ३३ ॥

## द्रोणं च भीष्मं च जयद्रथं च कर्णं तथान्यानपि योधवीरान् ॥
## मयाहतांस्त्वं जहि मा व्यथिष्ठा युध्यस्व जेतासि रणे सपत्नान् ३४

द्रोणं चेति । द्रोणं च येषु येषु योधेष्वर्जुनस्याशङ्कासीत् तांस्तान् सर्वान् व्यपदिशति भगवान् मया हतानिति, तत्र द्रोणभीष्मयोस्तावत् प्रसिद्धमाशङ्काकारणं द्रोणो धनुर्वेदाचार्यो दिव्यास्त्रसंपन्नः आत्मनश्च विशेषतो गुरुर्गरिष्ठो भीष्मः स्वच्छन्दमृत्युर्दिव्यास्त्रसंपन्नश्च परशुरामेण द्वन्द्वयुद्धमगमन्न च पराजितः तथा जयद्रथोऽपि यस्य पिता तपश्चरति मम पुत्रस्य शिरो भूमौ पातयिष्यति यस्तस्यापि शिरः पतिष्यतीति कर्णोऽपि वासवदत्तया शक्त्या त्वमोघया संपन्नः सूर्यपुत्रः कानीनो यतोऽतस्तन्नाम्नैव निर्देशः मया हतांस्त्वं जहि

निमित्तमात्रेण मा व्यथिष्ठास्तेभ्यो भयं मा कार्षीर्युध्यस्व जेतासि दुर्योधनप्रभृतीन् रणे युद्धे सपत्नान् शत्रून् ॥ ३४ ॥

आ० टी० । मयैवेत्यादिनोक्तं प्रपञ्चयति **द्रोणं चेति** । किमिति कतिचिदेवात्र द्रोणादयो गण्यन्ते तत्राह **येष्विति** । द्रोणादिषु कुतः शङ्केत्याशङ्क्य द्वयोः शङ्कानिमित्तत्वमाह **तत्रेत्यादिना** । जयद्रथेऽपि शङ्कानिमित्तत्वमाह **तथेति** । दिव्यास्त्रसंपन्न इति संबन्धः । तत्र शङ्कायां कारणान्तरमाह **यस्येति** । कर्णेऽपि तत्कारणत्वं कथयति **कर्णोऽपीति** । पूर्ववदेव संबन्धः । हेत्वन्तरमाह **वासवेति** । सा खल्वमोघा पुरुषमेकमत्यन्तसमर्थं घातयित्वैव निवर्तते । जन्मनापि तस्य शङ्कनीयत्वमाह **सूर्येति** । कुन्ती हि कन्यावस्थायां मन्त्रप्रभावं ज्ञातुमादित्यमाजुहाव ततस्तस्यामेवावस्थायामयमुद्बभूव तदाह **कानीन इति** । एतदेवाभिप्रेत्य कर्णग्रहणमित्याह **यत इति** । उक्तेष्वन्येषु च न त्वया शङ्कितव्यमित्याह **मयेति** ॥ ३४ ॥

प० टी० । **द्रोणं चेति** । द्रोणं भीष्मं जयद्रथं कर्णं च तथान्यानपि योधेषु वीरान् मया संहारकालरूपेण हतानपहृतशक्तीन् जहि मारय परं तु मा व्यथिष्ठा मा भैषीः । निर्भयः सन्युध्यस्व । रणे संग्रामे सपत्नान् शत्रून् जेसि जेतासि जेष्यसि ॥ ३४ ॥

## सञ्जय उवाच ।

**एतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य कृताञ्जलिर्वेपमानः किरीटी ॥**
**नमस्कृत्य भूय एवाह कृष्णं सगद्गदं भीतभीतः प्रणम्य ॥३५॥**

एतच्छ्रुत्वेति । एतत् श्रुत्वा वचनं केशवस्य पूर्वोक्तं कृताञ्जलिः सन् वेपमानः कम्पमानः किरीटी नमस्कृत्य भूयः पुनरेवाहोक्तवान् कृष्णं सगद्गदं सह गद्गदया वाचा मन्दशब्देन भयाविष्टस्य दुःखाभिघातात् स्नेहाविष्टस्य च हर्षोद्भवाद् अश्रुपूर्णनेत्रत्वे सति श्लेष्मणा कण्ठावरोधः ततश्च वाचोऽपाटवं मन्दशब्दत्वं यत् स गद्गदस्तेन सह वर्तत इति सगद्गदं वचनमाहेति वचनक्रियाविशेषणमेतत्, भीतभीतः पुनर्भयाविष्टचेताः सन् प्रणम्य प्रह्वीभूत्वाहेति व्यवहितेन संबन्धः, अत्रावसरे संजयवचनं साभिप्रायं कथं द्रोणादिष्वर्जुनेन निहतेष्वजेयेषु चतुर्षु निराश्रयो दुर्योधनो निहत एवेति मत्वा धृतराष्ट्रो जयं प्रति निराशः सन् संधिं करिष्यतीति ततः शान्तिरुभयेषां भविष्यतीति तदपि नाश्रौषीत् धृतराष्ट्रो भवितव्यवशात् ॥ ३५ ॥

आ० टी० । पराजयाभावात् करिष्यति सन्धिमिति बुध्या सञ्जयो राज्ञे वृत्तान्तमुक्तवानित्याह **सञ्जय इति** । पूर्वोक्तवचनं कालोऽस्मीत्यादि विश्वरूपदर्शनदशायामर्जुनस्य भगवता संवादवचनं किमिति सञ्जयो राज्ञे व्यजिज्ञापयदित्याशङ्क्य तदुक्तेस्तात्पर्यमाह **तत्रेति** । तमेवाभिप्रायं प्रश्नद्वारा विशदयति **कथमित्यादिना** । तर्हि सञ्जयवचनं श्रुत्वा किमिति राजा सन्धिं न कारयामासेति तत्राह **तदपीति** ॥ ३५ ॥

प० टी० । अथ धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जय उवाच । **एतदिति** । किरीटी अर्जुन एतत्केशवस्य वचनं श्रुत्वा वेपमानः कम्पमानः सन् कृताञ्जलिर्भूत्वा सगद्गदं कम्पितस्वरं यथा भवति तथा भीतभीतः सन् प्रणम्य दण्डवत्पतित्वा भूयः पूर्वोपन्यस्तं भक्ताभक्तकोटिद्वयगतिं कृष्णं प्रत्याह॥ ३५ ॥

## अर्जुन उवाच ।

**स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्या जगत् प्रहृष्यत्यनुरज्यते च ॥**
**रक्षांसि भीतानि दिशो द्रवन्ति सर्वे नमस्यन्ति च सिद्धसङ्घाः॥३६॥**

स्थान इति । स्थाने युक्तं किं, तव प्रकीर्त्या त्वन्माहात्म्यकीर्तनेन श्रुतेन हृषीकेश यज्जगत् प्रहृष्यति प्रहर्षमुपैति तत् स्थाने युक्तमित्यर्थः। अथवा विषयविशेषणं स्थान इति, युक्तो हर्षादिविषयो भगवान् यत ईश्वरः सर्वात्मा सर्वभूतसुहृच्चेति तथानुरज्यतेऽनुरागं चोपैति तच्च विषय इति व्याख्येयं, किं च रक्षांसि भीतानि भयाविष्टानि दिशो द्रवन्ति गच्छन्ति तच्च स्थाने विषये सर्वे नमस्यन्ति नमस्कुर्वन्ति च सिद्धसङ्घाः सिद्धानां समुदायाः कपिलादिनां तच्च स्थाने ॥ ३६ ॥

आ० टी० । किं तदर्जुनो भगवन्तं प्रति सगद्गदं वचनमुक्तवानिति तदाह **अर्जुन इति** । विषयविशेषणत्वमेव व्यनक्ति **युक्त इति** । भगवतो हर्षादिविषयत्वं युक्तमित्यत्र हेतुमाह **यत इति** । तव प्रकीर्त्या हर्षवदनुरागं च गच्छति जगदित्याह **तथेति** । तच्चेत्यनुरागगमनम् । रक्षःसु जगदेकदेशभूतेषु प्रतिपक्षेषु कुतो जगतो भगवति हर्षानुरागावित्याशङ्क्याह **किं चेति** । इतश्च जगतो भगवति हर्षादि युक्तमित्याह **सर्व इति** ॥ ३६ ॥

प० टी० । **स्थान इति** । तवाद्भुतसामर्थ्यं भक्तवात्सल्यरूपया कीर्त्या त्वदनुपथं जगत्प्रहृष्यति संतुष्टं भवति त्वद्विश्वासेनानुरज्यतेऽनुरागं प्राप्नोतीति स्थाने युक्तमेव । एतदुभयमवलोक्य सर्वे सिद्धसङ्घाः कपिलादयस्त्वां नमस्यन्तीति स्थाने युक्तमेव ॥ ३६ ॥

**कस्माच्च ते न नमेरन्महात्मन् गरीयसे ब्रह्मणोऽप्यादिकर्त्रे ॥**
**अनन्त देवेश जगन्निवास त्वमक्षरं सदसत्तत्परं यत् ॥ ३७ ॥**

भगवतो हर्षादिविषयत्वे हेतुं दर्शयति कस्माच्चेति । कस्माच्च हेतोस्ते तुभ्यं न नमेरन् न नमस्कुर्युर्हे महात्मन् गरीयसे गुरुतराय यतो ब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्याप्यादिकर्ता कारणमतस्तस्माद् आदिकर्त्रे कथमेव ते[1] न नमस्कुर्युरतो हर्षादीनां नमस्कारस्य च स्थानं त्वमर्हो विषय इत्यर्थः। हे अनन्त देवेश हे जगन्निवास त्वमक्षरं तत्परं यद्वेदान्तेषु श्रूयते किं तत् सदसत् यद् विद्यमानं

---

१ कथमेते—पा० लि०

तत् सदसच्च यन्नास्तीति बुद्धिस्ते उपधानभूते सदसती यस्याक्षरस्य यद्द्वारेण सदसदित्युपचर्यते परमार्थतस्तु सदसतः परं तद् यदक्षरं वेदविदो वदन्ति तत्त्वमेव नान्यदित्यभिप्रायः ॥ ३७ ॥

आ० टी० । उक्तेऽर्थे हेत्वर्थत्वेनोत्तरश्लोकमवतारयति **भगवत इति**। महात्मत्वमक्षुद्रचेतस्त्वम् । गुरुतरत्वान्नमस्कारादियोग्यत्वमाह **गुरुतरायेति**। तत्रैव हेत्वन्तरमाह **यत इति**। महात्मत्वादिहेतूनामुक्तानां फलमाह **अत इति**। तत्रैव हेत्वन्तराणि सूचयति हे **अनन्तेति** । अनवच्छिन्नत्वं सर्वदेवनियन्तृत्वं सर्वजगदाश्रयत्वं च तव नमस्कारादियोग्यत्वे कारणमित्यर्थः । तत्रैव हेत्वन्तरमाह **त्वमिति**। तत्र मानमाह **यदिति** । कथमेकस्यैव सदसद्रूपत्वं तत्राह **ते इति** । कथं सतोऽसतश्चाक्षरं प्रत्युपाधित्वं तदाह **यद्द्वारेणेति** । तत् परं यदित्येतद्व्याचष्टे **परमार्थतस्त्विति** । अनन्तत्वादिना भगवतो नमस्कारादियोग्यत्वमुक्तम् ॥ ३७ ॥

प० टी० । तत्र हेतुमाह । **कस्मादिति** । भो महात्मन् महाशब्दव्यपदेश्य भोऽनन्त देवेश जगन्निवास ते सिद्धाः कपिलादयस्ते तुभ्यं वा कस्माद्धेतोर्न नमेरन् नमस्कारं न कुर्युः । किंभूताय तुभ्यम् । ब्रह्मणो जगत्स्रष्टुरपि गरीयसे श्रेष्ठतमाय । आदिकर्त्रे च । किं पुनरन्यस्य । यद्यस्मात् कारणात् त्वमक्षरं ब्रह्म सद् व्यक्तम् असदव्यक्तम् ताभ्यां परं मूलकारणम् ॥३७॥

**त्वमादिदेवः पुरुषः पुराणस्त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ॥**
**वेत्तासि वेद्यं च परं च धाम त्वया ततं विश्वमनन्तरूप ॥ ३८ ॥**

पुनरपि स्तौति त्वमिति । त्वमादिदेवो जगतः स्रष्टृत्वात्, पुरुषः पुरिशयनात् पुराणश्चिरन्तनस्त्वमेवास्य विश्वस्य परं प्रकृष्टं निधानं निधीयतेऽस्मिन् जगत् सर्वं महाप्रलयादाविति । किं च वेत्तासि वेदितासि सर्वस्यैव वेद्यजातस्य यच्च वेद्यं वेदनार्हं तच्चासि परं च धाम परमं पदं वैष्णवं व्याप्तं विश्वं समस्तं हेऽनन्तरूपान्तो न विद्यते तव रूपाणाम् ॥ ३८ ॥

आ० टी० । संप्रति जगत्स्रष्टृत्वादिनापि तद्योग्यत्वमस्तीति स्तुतिद्वारा दर्शयति **पुनरपीति**। जगतो द्रष्टा पुरुषो हिरण्यगर्भ इति पक्षं प्रत्याह **पुराण इति** । स्रष्टृत्वं निमित्तमेवेति तटस्थेश्वरवादिनस्तान् प्रत्युक्तं **त्वमेवेति** । महाप्रलयादावित्यादिपदमवान्तरप्रलयार्थम् । ईश्वरस्योभयथा कारणत्वं सर्वज्ञत्वेन साधयति **किं चेति** । वेद्यवेदितृभावेनाद्वैतानुपपत्तिमाशङ्क्याह **यच्चेति** । मुक्तयालम्बनस्य ब्रह्मणोऽर्थान्तरत्वमाशङ्क्योक्तं **परं चेति** । यत् परमं पदं तदपि च त्वमेवेति संबन्धः । तस्य पूर्णत्वमाह **त्वयेति** । व्याप्यव्यापकत्वेन भेदं शङ्कित्वा कल्पितत्वात्तस्य मैवमित्याह **अनन्तेति** ॥३८॥

प० टी० । तदेवाह **त्वमिति** । आदिभूतो देवः स्थूलसूक्ष्मप्रपञ्चकारणीभूतः सूत्रात्मा त्वमेव स एव पुराणः पुरुषो हिरण्यगर्भस्त्वमेव । ततो विश्वस्य चराचरस्य निधानं लयस्थानं विराडाख्यं त्वमेव । ततो जीवरूपेण वेत्ता त्वमेवासि भोऽनन्तरूप समष्टिरूप परं धाम निवासस्थानं ब्रह्माण्डं त्वया ततं विस्तारितं तदपि त्वमेव एवमेक एव त्वं निरूपितप्रकारैर्वर्तसे इत्यर्थः । श्रुतिरपि—"यो नः पिता जनिता यो विधाता धामानि वेद भुवनानि विश्वा । यो देवानां नामधा एक एव तं सं-

मश्नु भुवना यन्त्यन्ये इति । भाष्यम्—यो नोऽस्माकं पिता बीजरूपः सूत्रसंज्ञो जनिता निर्मापकः सूक्ष्मभूतरूपो हिरण्यगर्भस्ततः स्थूलभूतैर्विदधातीति विधाता विराट् ततो विश्वा विश्वानि सर्वाणि धामानि शरीराणि भुवनानि भूर्भुवःस्वरादीनि जीवरूपेण यो वेदैवं यो देवानामुक्तस्वरूपाणां नामधा सूत्रादिनामप्रकारैरनेकोऽप्येक एव । तमेवंविधं भुवना भुवनानि चराचरादीनि प्रश्नयन्ति कीदृशः परमेश्वर इति प्रश्नं कुर्वन्तीत्यर्थः । अथोक्तार्थवैलोम्येन श्रुतिरेव प्रश्नोत्तरं वदति "एकपाद्भूयो द्विपदो विचक्रमे द्विपात्रिपादमभ्येति पश्चात् । चतुष्पादेति द्विपदामभिस्वरे संपश्यन् पङ्क्तीरुपतिष्ठमानः" इति । भाष्यम्—जीवो ब्रह्मैकपादमित्युक्तत्वादेकपाज्जीवो भूयोऽभ्यासादिना द्विपदो विराड्रूपं प्रचक्रमे प्राप्नोति । पश्चादनन्तरं द्विपादाद्वैराजं ब्रह्म मे पादं हिरण्यगर्भाख्यम् । 'त्रिपादूर्ध्वउदैद्' इति श्रुतेः । तदपि चतुष्पात्पूर्णं ब्रह्मेति । एवं द्विपदां मनुष्याणामभिस्वरे हृदयाकाशे एकपादादिपङ्क्तीः संपश्यन् साक्षित्वेन पश्यन्नुपतिष्ठमानोऽस्ति स एव परमेश्वर इत्यर्थः ॥३८॥

**वायुर्यमोऽग्निर्वरुणः शशाङ्कः प्रजापतिस्त्वं प्रपितामहश्च ॥**
**नमो नमस्तेऽस्तु सहस्रकृत्वः पुनश्च भूयोऽपि नमो नमस्ते ३९**

किं च वायुरिति । वायुस्त्वं यमश्चाग्निर्वरुणोऽपां पतिः शशाङ्कश्चन्द्रमाः प्रजापतिस्त्वं कश्यपादिः प्रपितामहश्च पितामहस्यापि पिता प्रपितामहो ब्रह्मणोऽपि पितेत्यर्थः । नमो नमस्ते तुभ्यमस्तु सहस्रकृत्वः पुनश्च भूयोऽपि नमो नमस्ते बहुशो नमस्कारक्रियाभ्यासावृत्तिगणनं कृत्वसुचोच्यते । पुनश्च भूयोऽपीति श्रद्धाभक्त्यतिशयादपरितोषमात्मनो दर्शयति ॥ ३९ ॥

आ० टी० । तस्य सर्वात्मत्वे हेत्वन्तरमाह **किं चेति** । कश्यपादिशब्देन विराड्दक्षादयो गृह्यन्ते । पितामहो ब्रह्मा तस्य पिता सूत्रात्मान्तर्यामी चेत्याह **ब्रह्मणोऽपीति** । सर्वदेवतास्त्वमेवेत्युक्ते फलितमाह **नम इति** । सहस्रकृत्व इति कृत्वसुचो विवक्षितमर्थमाह **बहुश इति** । पुनरुक्तितात्पर्यमाह **पुनश्चेति** । श्रद्धाभक्त्योरतिशयात् कृतेऽपि नमस्कारे परितोषाभावो बुद्धेरात्मनोऽलंप्रत्ययराहित्यं तद्दर्शनार्थं पुनरुक्तिरित्यर्थः ॥ ३९ ॥

पू० टी० । अथानन्तरूपत्वमेव प्रकटयति **वायुरिति** । वाय्वादिभिः सप्तभिः प्रकारैस्त्वमेवासि तस्मै ते तुभ्यं नमो नमोस्तु, आदरे वीप्सा । अथ किं पुनः सप्तरूपात्मने सहस्रकृत्वः सहस्रप्रकारात्मने भूयोऽपि नमो नमः ॥ ३९ ॥

**नमः पुरस्तादथ पृष्ठतस्ते नमोऽस्तु ते सर्वत एव सर्व ॥**
**अनन्तवीर्यामितविक्रमस्त्वं सर्वं समाप्नोपि ततोऽसि सर्वः ॥४०॥**

तथा नमः पुरस्तादिति । नमः पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि तुभ्यमथ पृष्ठतोऽपि च नमोऽस्तु ते सर्वत एव सर्वासु दिक्षु सर्वत्र स्थिताय हे सर्वानन्तवीर्यामितविक्रमः अनन्तं वीर्यमस्यामितो विक्रमो यस्य वीर्यं सामर्थ्यं विक्रमः पराक्रमः वीर्यवानपि कश्चित् शस्त्रादिविषये न पराक्रमते मन्दपरा-

१ शयापरितोष—पा० लि० ।

क्रमो वा त्वं त्वनन्तवीर्योऽमितविक्रमश्चेत्यनन्तवीर्यामितविक्रमः सर्वं समस्तं जगत् समाप्नोषि सम्यगेकेनात्मना व्याप्नोष्यतस्तस्मादसि भवसि सर्वस्त्वया विना भूतं न किंचिदस्तीत्यर्थः ॥ ४० ॥

आ० टी० । विधान्तरेण भगवन्तं स्तुत्या नमस्कुर्वन्नभिमुखीकरोति **तथेति** । यस्यां दिशि सवितोदेति सा पूर्वा दिगुच्यते तस्यां व्यवस्थितं सर्वं त्वमेव तस्मै ते तुभ्यं नमोऽस्त्वित्याह **नम इति** । अथशब्दः समुच्चये । पश्चादपि स्थितं सर्वं त्वमेव तस्मै ते तुभ्यं नमोऽस्त्वित्याह **अथेति** । किं बहुना यावन्तो दिशस्तत्र सर्वत्र यद्वर्तते तदशेषं त्वमेव तस्मै तुभ्यं प्रह्वीभावः स्यादित्याह **नमोऽस्त्विति** । फलितं सर्वात्मत्वं सूचयति **हे सर्वेति** । वीर्यविक्रमयोर्न पौनरुक्त्यमित्याह **वीर्यमित्यादिना** । वीर्यवतो विक्रमाव्यभिचारादर्थपौनरुक्त्यमाशङ्क्याह **वीर्यवानिति** । भगवति लोकतो विशेषमाह **त्वं त्विति** । उक्तं सर्वात्मत्वं प्रपञ्चयति **सर्वमिति** । सप्रपञ्चत्वं वारयति **त्वयेति** ॥ ४० ॥

प० टी० । अथापरिच्छिन्नायापि तुभ्यं नमस्कार इति रथन्तरसामाभिप्रायेण नमस्करोति **नम इति** । भो सर्वात्मक पुरस्तादग्रतः पृष्ठतश्च ते तुभ्यं नमः किं पुनः दिग्द्वयसंस्थिताय सर्वतः सर्वदिक्षु स्थिताय नमोऽस्तु । अथ न केवलं दृश्यमात्रत्वेन स्थितोऽसीत्याह भो स्वामिन्ननन्तवीर्यः सन्नमितविक्रमबलौजसा समेतः । श्रुतिश्च—"विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्रवोचं यः पार्थिवानि विममे रजांसि" इति । भाष्यम्—नुकमिति निपातोऽवधारणार्थः तस्य विष्णोर्वीर्याणि प्रवोचं ब्रवीमि यः पृथिव्यन्तरिक्षसंबन्धीनि रजांसि लोकान् विममे निर्मितवान् एवं त्वं सर्वं समाप्नोषि अन्तर्बहिर्व्याप्नोषि ततस्तेन कारणेन सर्वोऽसि सर्वात्मकोऽसि । "तदन्तरस्य सर्वस्य तदु सर्वस्यास्य बाह्यतः" इति श्रुतेः । तथा रथन्तरं सामापि "अभि त्वा शूर नोनुमोऽदुग्धा इव धेनवः । ईशानमस्य जगतः स्वर्दृशमीशानमिन्द्र तस्थुषः" इति संहितापाठः। सामगानं च "अभित्वा शूरनो नुमो वाआदुग्धा इव धेनवः। ईशानमस्यजगतः सुवादृशाम् आईशानमायिद्रातास्थुषावहाउअस्'। भाष्यम्—भो इन्द्र परमात्मन् शूर शत्रुनिबर्हण वयं त्वामभि अभितः समन्ततो नुमः नमस्कुर्मः । कथं भूतं त्वाम् अस्य जगतो जंगमस्य तस्थुषः स्थावरस्यापीशानं नियामकम्। क इव वयम्, अदुग्धा अकृतदोहना धेनव इवाक्षीरेण पूर्णाः सत्यः वत्सानि विस्मृत्य त्वां यान्ति तथा वयमपि सर्वं विषयजातं विस्मृत्य त्वामेव सर्वगतं नमस्कुर्मः । स्वर्दृशं जगत्प्रकाशकमीशानमपि पादस्यावृत्तिरादरार्था । तथापस्तंबोऽपि "अग्निना देवेन पृतना जयामि गायत्रेण च्छन्दसा त्रिवृता स्तोमेन रथन्तरेण साम्ना वषट्कारेण वज्रेण पूर्वजान् भ्रातृव्यानधरान्पातयामि" इति। भाष्यम्—अग्निना विश्वरूपेण देवेन दीप्यमानेन कृत्वा पृतनाः शत्रुसेना जयामि गायत्रेण चतुर्विंशत्यक्षरेण त्रिवृता स्तोमेन ब्राह्मणातिसृभ्यो हिंकरोति स प्रथमया' इत्यादि । अयमर्थः । सूक्तत्रयगतानामृचां गानं त्रिभिः पर्यायैः कृतं तत्र प्रथमे पर्याये त्रिषु सूक्तेष्वाद्यास्तिस्र ऋचः, द्वितीये मध्यमतिसृभ्य इति तृतीयार्थे पञ्चमी हिंकरोति गायति शेषं स्पष्टम् ॥ ४० ॥

**सखेति मत्वा प्रसभं यदुक्तं हे कृष्ण हे यादव हे सखेति ॥**
**अजानता महिमानं तवेदं मया प्रमादात् प्रणयेन वापि ॥ ४१ ॥**

यतोऽहं त्वन्माहात्म्यापरिज्ञानादपराधाद्धेतोः सखेति[1] सखा समानवया इति मत्वा ज्ञात्वा विपरीतबुद्ध्या प्रसभमभिभूय प्रसह्य यदुक्तं हे कृष्ण हे

---

१ अपराद्धोऽतः सखेति—पा० लि० ।

यादव हे सखेति चाजानताज्ञानिना मूढेन किमजानतेत्याह महिमानं माहात्म्यं तवेदमीश्वरस्य विश्वरूपं तवेदं महिमानमजानतेति वैयधिकरण्येन संबन्धस्तवेदमिति पाठो यद्यास्ति तदा सामानाधिकरण्यमेव मया प्रमादाद् विक्षिप्तचित्ततया प्रणयेन वापि प्रणयो नाम स्नेहस्तन्निमित्तो विश्रम्भस्तेनापि कारणेन यदुक्तवानस्मि ॥ ४१ ॥

आ० टी० । अज्ञाननिमित्तमपराधं क्षमापयति यत इति । इदंशब्दार्थमाह विश्वरूपमिति। न हीदमित्यस्य महिमानमित्यस्य च सामानाधिकरण्यं लिङ्गव्यत्ययादित्याह तवेति । पाठान्तरसंभावनायां सामानाधिकरण्योपपत्तिमाह तवेत्यादिना । यदुक्तवानस्मि तदहं क्षामये त्वामिति संबन्धः ॥ ४१ ॥

प० टी० । इदानीं स्वापराधं क्षमापयन्नाह सखेति द्वाभ्याम् । त्वां प्राकृतः सखेति मया प्रसभं तिरस्कारेण यदुक्तं तत्कथम्, हे कृष्ण हे यादव हे सखे इत्येकवचनेन सखेति शिलोपे जाते सन्धिश्छान्दसः । किंभूतेन मया इदमनुभूयमानं तव महिमानमजानता अथ तिरस्कारप्रकारानाह प्रमादात्प्रश्रयेणानवधानेन वा प्रणयेन प्रीत्या वा ॥ ४१ ॥

**यच्चावहासार्थमसत्कृतोऽसि विहारशय्यासनभोजनेषु ॥**
**एकोऽथवाप्यच्युत तत्समक्षं तत् क्षामये त्वामहमप्रमेयम् ॥४२॥**

यच्चेति । यच्चावहासार्थं परिहासप्रयोजनायासत्कृतः परिभूतोऽसि भवसि, क विहारशय्यासनभोजनेषु विहरणं विहारः पादव्यायामः शयनं शय्यासनमास्थायिका भोजनमदनमित्येतेषु विहारशय्यासनभोजनेष्वेकः परोक्षः सन् असत्कृतोऽसि परिभूतोऽस्यथवा हे ऽच्युत तत्समक्षं तच्छब्दः क्रियाविशेषणार्थः प्रत्यक्षं वासत्कृतोऽसि तत्सर्वमपराधजातं क्षामये क्षमां कारये त्वामहमप्रमेयं प्रमाणातीतम् ॥ ४२ ॥

आ० टी० । यदयुक्तमुक्तं तत् क्षन्तव्यमित्येव न किं तु यत्परीहासार्थं क्रीडादिषु त्वयि तिरस्करणं कृतं तदपि सोढव्यमित्याह यच्चेति । विहरणं क्रीडा व्यायामो वा शयनं तल्पादिकमासनमास्थायिका सिंहासनादेरुपलक्षणमेतेषु विषयभूतेष्विति यावत् । एकशब्दो रहसि स्थितमेकाकिनं कथयतीत्याह परोक्षः सन्निति । प्रत्यक्षं परोक्षं वा तदसत्करणं परिभवनं यथा स्यात्तथा यन्मया त्वमसत्कृतोऽसि तत् सर्वमिति योजनामङ्गीकृत्याह तच्छब्द इति । क्षमा कारयितव्येत्यत्रापरिमितत्वं हेतुमाह अप्रमेयमिति । वाचनिकं मदीयमपराधजातं त्वया क्षन्तव्यमित्युक्तमिदानीं मदीयोऽपराधो न त्वया गृहीतव्यो गृहीतोऽपि सोढव्य इत्याह यत इति ॥ ४२ ॥

प० टी० । यच्चेति । यच्चावहासार्थं परिहासनिमित्तं विहारे क्रीडायामेकत्र शयने सभासंनिवेशे भोजने च पङ्क्तावसत्कृतोऽस्यवज्ञातोऽसि । किं भूतस्त्वमथ वा एकलः रहसि स्थितस्तत्सर्वमपराधजातं त्वामप्रमेयमचिन्त्याप्रमेयप्रभावं क्षमापये क्षमां कारयामि । अयमर्थः । सामवेदे बृहद्रथन्तरादिपावमान्यस्तुतिभिः प्रसन्नाद्भगवतो यशो लभस्वेत्यादि नश्वरं फलं न-

वृणे किं त्वपराधमेव क्षमापये तेन पुनश्चतुर्भुजरूपदर्शनान्मुक्तिं प्राप्नुयां यतः कृतापराधस्यैव पुंसो नश्वरफलप्राप्तिरित्याशयोऽर्जुनस्य । श्रुतिरपि वाजसनेयारण्यके । " अथातः पवमानानामेवाभ्यारोहः स वै खलु प्रस्तोता साम प्रस्तौति स यत्र प्रस्तुयात्तदेतानि जपेदसतो मा सद्गमय तमसो ज्योतिर्गमयमृत्योर्मामृतं गमयेति" । भाष्यम्—अथात ईश्वरस्य स्तावकवाक्योपक्रमात्पवमानानां पावमान्यश्रुतीनामभ्यारोह उत्कर्षः । वै यस्मात्स प्रस्तोता परमेश्वस्य प्रकर्षेण स्तोता सन् सामरूपं परमेश्वरं स्तौति । स यत्र यदा प्रस्तुयात् स्तुतिं कुर्यात् तदैतानि त्रीणि यजूंषि जपेत् । तान्याह । असतो मा सद्गमय ॥ १ ॥ तमसो मा ज्योतिर्गमय ॥२॥ मृत्योर्मामृतं गमय ॥३॥ भाष्यम्—असतोऽसद्रूपात्प्रपञ्चान्मां सद्गमय ब्रह्म बोधय । तथा तमसोऽज्ञानान्मां ज्योतिः प्रकाशरूपं गमय । तथा मृत्योः संसारान्मामम़ृतं गमयेति । तैत्तिरीयकेऽपि—" यथा मध्ये समुद्रस्य प्लवमन्वर्जेयुस्तादृक् तदनुत्सर्गंबृहद्रथन्तराभ्यां मित्वा प्रतिष्ठां गच्छति" । यथा समुद्रस्य मध्ये पतिताः प्लवं नौकामन्वर्जेयुः श्रयन्ति तादृक्तदनुत्सर्गं तन्निर्विशेषं बृहद्रथन्तराभ्यामज्ञानाब्धिं मित्वा स्वल्पं ज्ञात्वा प्रतिष्ठां ब्रह्मणि स्थितिं गच्छन्ति । अथ नश्वरं फलमिन्द्रादिस्तुतिभिर्लभ्यते । श्रुतिरपि । "अथ यानीतराणि स्तोत्राणि तेष्वात्मनेऽन्नाद्यमागायेत्तस्मात्तदुत्तेषु वरं वृणीत यं कामं कामयते तमागायादिति" । भाष्यम्—अथेत्यनन्तरं यानीतराणि पावमान्यश्रुत्यातिरिक्तानि स्तोत्राणि स्तुतिवाक्यानि तेष्वात्मने स्वात्मार्थमन्नाद्यं फलमागायेत् प्रार्थयेत् । तस्मात्प्रसन्नाद्देवताविशेषाद्यं कामं कामयते यद्वरं वृणीत तदा गायत् प्राप्नुयात् ॥ ४२ ॥

## पितासि लोकस्य चराचरस्य त्वमस्य पूज्यश्च गुरुर्गरीयान् ॥
## न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्योलोकत्रयेऽप्यप्रतिमप्रभाव ४३

यतस्त्वं पितासीति । पितासि जनयितासि लोकस्य प्राणिजातस्य चराचरस्य स्थावरजङ्गमस्य न केवलं त्वमस्य जगतः पिता पूज्यश्च पूजार्हो यतो गुरुर्गरीयान् गुरुतरः कस्माद्गुरुतरस्त्वमित्याह न च त्वत्समस्त्वत्तुल्योऽन्योऽस्ति न हीश्वराद्द्वयं संभवत्यनेकेश्वरत्वव्यवहारानुपपत्तेस्त्वत्समएव तावदन्यो न सम्भवति कुत एवान्योऽभ्यधिकः स्यात् कस्माल्लोकत्रयेऽपि सर्वस्मिन्नप्रतिमप्रभाव प्रतिमीयते यया सा प्रतिमा न विद्यते प्रतिमा यस्य तव प्रभावस्य स त्वमप्रतिमप्रभावः हे ऽप्रतिमप्रभाव निरतिशयप्रभाव इत्यर्थः ॥४३॥

आ० टी० । गुणाधिक्यात् पूजार्हत्वं धर्मात्मज्ञानसंप्रदायप्रवर्तकत्वेन शिक्षयितृत्वाद् गुरुत्वं गुरूणामपि सूत्रादीनां गुरुत्वाद्गरीयस्त्वं तदेव प्रश्नद्वारा साधयति कस्मादिति । ईश्वरान्तरं तुल्यं भविष्यतीत्याशङ्क्याह न हीति । ईश्वरभेदे प्रत्येकं स्वातन्त्र्यात्तदैकमत्ये हेत्वभावान्नानामतित्वे चैकस्य सिसृक्षायामन्यस्य संजिहीर्षासंभवाद्व्यवहारलोपादयुक्तमीश्वरनानात्वमित्यर्थः । अभ्यधिकासत्त्वं कैमुतिकन्यायेन दर्शयति त्वत्सम इति । तत्र हेतुमवतार्य व्याकरोति अप्रतिमेत्यादिना ॥४३॥

प० टी० । अथ क्षमापने बीजमाह पितेति । पितोत्पादकः पूज्यः पूजनीयः गुरुरुपदेष्टा ततोऽपि गरीयान् । दृष्टान्ताभावं कथयति । अप्रतिमप्रभावः । त्वत्सदृशोऽन्यः परमेश्वरो नास्ति कुतस्त्वत्तोऽधिकः । श्रुतिरपि । रथन्तरसामोत्तरा । "न त्वा वामन्यो दिव्यो न पार्थिवो न जातो न जनिष्यते" इति । अत्र वामिति विना । शेषं स्पष्टार्थम् ॥ ४३ ॥

**तस्मात् प्रणम्य प्रणिधाय कायं प्रसादये त्वामहमीशमीड्यम्॥**
**पितेव पुत्रस्य सखेव सख्युः प्रियः प्रियायार्हसि देव सोढुम्॥४४॥**

यत एवं तस्मादिति । तस्मात् प्रणम्य नमस्कृत्य प्रणिधाय प्रकर्षेण नीचैर्धृत्वा कायं शरीरं प्रसादये प्रसादं कारये त्वामहमीशमीशितारमीड्यं स्तुत्यं त्वं पुनः पुत्रस्यापराधं पिता यथा क्षमते सर्वं सखेव सख्युरपराधं यथा वा प्रियः प्रियाया अपराधं क्षमते एवमर्हसि हे देव सोढुं प्रसहितुं क्षन्तुमित्यर्थः ॥ ४४ ॥

आ० टी० । निरतिशयप्रभावत्वं हेतुं कृत्वाप्रतिमेत्यादिना प्रसादये प्रणामपूर्वकं त्वामित्याह **यत इति** । प्रसादनानन्तरं भगवता कर्तव्यं प्रार्थयते **त्वं पुनरिति** । प्रिय इव प्रियाया इतीवकारोऽनुपज्यते प्रियायार्हसीति छान्दसः सन्धिः । क्षन्तुं मदपराधजातमिति शेषः ॥ ४४ ॥

प० टी० । यद्येवं तस्मात्कायं प्रणिधाय दण्डवन्निपात्य त्वामहं प्रसादये प्रसन्नं करोमि किं भूतमीशं नियन्तारमीड्यं स्तुत्यम् । अनेन प्रकारेण त्वमप्यपराधं सोढुमर्हसि । कस्य क इव । पिता पुत्रस्येव । सख्युः सखेव प्रियः सुहृत् प्रियार्थं प्रियाय । अथ नश्वरफलार्थं श्रुतिः—"त्रातारमिन्द्रमवितारमिन्द्रं हवे हवे सूहवम्" इत्यादिः । अथ प्रमेयसंग्रहश्लोकश्च । युद्धानध्यवसायिनोऽपि भगवद्भूमानभिज्ञस्य मे तद्वाक्यास्तमितादरस्य नृहरिप्रोक्ता इमा आशिषः । युक्ता यन्मृतमारणाप्तयशसां साम्राज्यभोगश्रिरादास्तामित्यपराधजातमधुना श्लाघ्यं हरेर्दर्शनम् ॥१॥४४॥

**अदृष्टपूर्वं हृषितोऽस्मि दृष्ट्वा भयेन च प्रव्यथितं मनो मे ॥**
**तदेव मे दर्शय देव रूपं प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥ ४५ ॥**

अदृष्टपूर्वमिति । अदृष्टपूर्वं न कदाचिदपि दृष्टपूर्वमिदं विश्वरूपं तव मयान्यैर्वा तदहं दृष्ट्वा हृषितोऽस्मि भयेन च प्रव्यथितं मनो मेऽतस्तदेव मे मम दर्शय हे देव रूपं यन्मत्सुखं प्रसीद देवेश जगन्निवास जगतो निवासो जगन्निवासो हे जगन्निवास ॥ ४५ ॥

आ० टी० । हेतूक्तिपूर्वकं विश्वरूपोपसंहारं प्रार्थयते **अदृष्टेति** । हृषितो हृष्टस्तुष्ट इति यावत् । भयेन तद्धेतुविकृतदर्शनेनेत्यर्थः ॥ ४५ ॥

प०`टी० । अथ क्षमाप्य प्रार्थयते । **अदृष्टपूर्वमिति** द्वाभ्याम् । पूर्वं जन्म जन्मान्तरेऽपि न दृष्टमित्यदृष्टपूर्वं विश्वरूपान्तश्चतुर्भुजं रूपं दृष्ट्वा मादृशानामयमलभ्यलाभ इति हृषितोऽस्मि । अनन्तरं दंष्ट्राकरालानि रूपाणि दृष्ट्वा भयेन मे मनः प्रव्यथितम् । अतः परं भो देवेश जगन्निवास प्रसीद प्रसन्नो भव । प्रसादे किं याचनीयमित्याह । तदेव प्रथममुपलब्धं हर्षजनकं चतुर्भुजं रूपं मे इति मां दर्शय । तावतैव कृतार्थः स्यामित्यर्थः ॥ ४५ ॥

**किरीटिनं गदिनं चक्रहस्तमिच्छामि त्वां द्रष्टुमहं तथैव ॥**
**तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन सहस्रबाहो भव विश्वमूर्ते ॥ ४६ ॥**

किंच किरीटिनमिति । किरीटवन्तं तथा गदिनं गदावन्तं चक्रहस्तमिच्छामि त्वां प्रार्थये त्वां द्रष्टुमहं तथैव पूर्ववदित्यर्थः । यत एवं तस्मात्तेनैव रूपेण वसुदेवपुत्ररूपेण चतुर्भुजेन सहस्रबाहो वार्तमानिकेन विश्वरूपेण भव विश्वमूर्ते उपसंहृत्य विश्वरूपं तेनैव रूपेण वसुदेवपुत्ररूपेण[1] भवेत्यर्थः ॥४६॥

आ० टी० । तदेव दर्शयेत्युक्तं किं तदित्यपेक्षायामाह **किरीटिनमितीति** । चक्रं हस्ते यस्य तमिति व्युत्पत्तिं गृहीत्वाह **चक्रेति** । मदीयेच्छाफलपर्यन्ता कर्तव्येत्याह **यत इति** । चतुर्भुजत्वे कथं सहस्रबाहुत्वं तत्राह **वार्तमानिकेनेति** । सति विश्वरूपे कथं पूर्वरूपभाक्त्वं तत्राह **उपसंहृत्येति** ॥ ४६ ॥

प० टी० । अथोपक्रमे दृष्टपूर्वं कीदृशमित्याह **किरीटिनमिति** । मुकुटवन्तं गदिनं चक्रिणं चेत्युपलक्षणं तेन सर्वायुधयुतमिति ज्ञेयम् । अत्रायमर्थः । विश्वरूपदर्शनोपक्रमे दिव्यदृष्ट्या यच्चतुर्भुजं तेजोरूपमिति मनोरमं रूपं दृष्टं तद्वैकुण्ठं विना नान्यत्रानुभवगोचरं भवतीति पूर्वं पुराणादिभ्यः श्रुतमासीत्तदप्रयासतो मयात्र दृष्टमिति हर्षजनकं तथानन्तरं दंष्ट्राकरालमत्युग्रं यत्तद्भयजनकमतस्तदेव किरीटाद्युपस्कृतं रूपं द्रष्टुमिच्छामि न तु भयजनकम् तस्माद्भो विश्वमूर्ते सहस्रबाहो तेनैव चतुर्भुजेन रूपेण भवाविर्भव । अथ विश्वरूपदर्शनात् प्राक् निरन्तरमर्जुनश्चतुर्भुजमेव रूपं दृष्टवानिति चेत्तर्हि 'पश्यामि देवांस्तव देव देहे' इत्यत्र किरीटिनं गदिनं चक्रिणं चेति पुनर्वक्तुं न युज्यते किं च चतुर्भुजं रूपं हि दैवं न मानुषं तथा च प्रथमतो दैवरूपप्रतीतौ 'यच्चावहासार्थमसत्कृतोऽसी' ति न युज्यते किं च अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितं तथा दृष्ट्वेदं मानुषं रूपं तव सौम्यं जनार्दनेत्युपक्रमोपसंहाराभ्यां सर्वमनुष्यसाधारणस्य द्विभुजरूपस्यैव निर्देशात् ॥४६॥

## श्रीभगवानुवाच ।

**मया प्रसन्नेन तवार्जुनेदं रूपं परं दर्शितमात्मयोगात् ॥**
**तेजोमयं विश्वमनन्तमाद्यं यन्मे त्वदन्येन न दृष्टपूर्वम् ॥ ४७ ॥**

अर्जुनं भीतमुपलभ्योपसंहृत्य विश्वरूपं प्रियवचनेनाश्वासयन् श्रीभगवानुवाच मयेति । मया प्रसन्नेन प्रसादो नाम त्वय्यनुग्रहबुद्धिस्तद्वता प्रसन्नेन मया तव हेऽर्जुन इदं परं रूपं विश्वरूपं दर्शितमात्मयोगादात्मन ऐश्वर्यस्य सामर्थ्यात्तेजोमयं तेजःप्रायं विश्वं समस्तमनन्तमन्तरहितमादौ भवमाद्यं यद्रूपं मे मम त्वदन्येन त्वत्तोऽन्येन केनचिन्न दृष्टपूर्वम् ॥ ४७ ॥

आ० टी० । अर्जुनेन स्थाने हृषीकेशेत्यादिनोक्तस्य भगवतो वचनमवतारयति **अर्जुनमिति**। भगवत्प्रसादैकोपायलभ्यं तद्दर्शनमित्याशयेनाह **मयेति** ॥ ४७ ॥

प० टी० । अथाश्वासयन् भगवानाह **मयेति** त्रिभिः । त्वया यदुक्तं प्रव्यथितान्तरात्मा धृतिं न विन्दामीति तर्ह्याकस्मिकाद्भुतभयानकरूपदर्शनेन भयमुत्पद्यते प्रकृते तु प्रसन्नेन मया

---

१ तेनैव पूर्वरूपेण—पा. लि. ।

दिव्यदृष्टिदानपूर्वकं तव तुभ्यमात्मयोगान्निजमायावैभवेन परमुत्कृष्टं रूपं दर्शितम् । अत एव चतुर्भिर्विशेषणैराह तेजोमयं विश्वमनन्तमाद्यं यत्त्वदन्येन केनाप्यदृष्टपूर्वम् ॥ ४७ ॥

**न वेदयज्ञाध्ययनैर्न दानैर्न च क्रियाभिर्न तपोभिरुग्रैः ॥**
**एवंरूपः शक्य अहं नृलोके द्रष्टुं त्वदन्येन कुरुप्रवीर ॥ ४८ ॥**

आत्मनो मम रूपदर्शनेन कृतार्थ एव त्वं संवृत्त इति ततः स्तौति न वेदेति । न वेदयज्ञाध्ययनैर्न दानैश्चतुर्णामपि वेदानामध्ययनैर्यथावद् यज्ञाध्ययनैश्च वेदाध्ययनैरेव यज्ञाध्ययनस्य सिद्धत्वात् पृथग् यज्ञाध्ययनग्रहणं यज्ञविज्ञानोपलक्षणार्थम्, तथा न दानैस्तुलापुरुषादिभिर्न च क्रियाभिरग्निहोत्रादिभिः श्रौतादिभिर्नापि तपोभिरुग्रैश्चान्द्रायणादिभिरुग्रैर्घोरैरेवंरूपो यथा दर्शितं विश्वरूपं यस्य सोऽहमेवंरूपः शक्यो न शक्योऽहं नृलोके मनुष्यलोके द्रष्टुं त्वदन्येन कुरुप्रवीर ॥ ४८ ॥

आ० टी० । तच्छब्देन प्रकृतं दर्शनं परामृश्यते वेदाध्ययनात् पृथग् यज्ञाध्ययनग्रहणं पुनरुक्तेरयुक्तमित्याशङ्क्याह न वेदेति । न च वेदाध्ययनग्रहणादेव यज्ञविज्ञानमपि गृहीतमध्ययनस्यार्थावबोधान्तत्वादिति वाच्यं, तस्याक्षरग्रहणान्ततया वृद्धैः साधितत्वादिति भावः । श्लोकपूरणार्थमसंहितकरणं त्वत्तोऽन्येन मदनुग्रहविहीनेनेति शेषः ॥ ४८ ॥

प० टी० । अथास्य दुर्लभत्वमाह न वेदयज्ञैरिति । वेदा ऋगादयो यज्ञा अश्वमेधादयः अध्ययनं शास्त्रपठनं तैः, नापि तुलापुरुषादिदानैर्न[1] च क्रियाभिः श्रौतस्मार्तकर्मभिः तपोभिः कृच्छ्रचान्द्रायणादिभिः नृलोके मनुष्यलोके अर्जकभूमौ त्वदन्येन द्रष्टुमशक्यः कुरुप्रवीरेति निर्भयत्वेऽपि भयोत्पत्तिरयुक्तेति सूचितम् ॥ ४८ ॥

**मा ते व्यथा मा च विमूढभावो दृष्ट्वा रूपं घोरमीदृङ्ममेदम् ॥**
**व्यपेतभीः प्रीतमनाः पुनस्त्वं तदेव मे रूपमिदं प्रपश्य ॥ ४९ ॥**

मा ते व्यथेति । मा ते व्यथा माभूत्ते भयं मा च विमूढभावो विमूढचित्तता दृष्ट्वोपलभ्य रूपं घोरमीदृग् यथावद्दर्शितं ममेदं व्यपेतभीर्विगतभयः प्रीतमनाश्च सन् पुनर्भूयस्त्वं तदेव चतुर्भुजं रूपं शङ्खचक्रगदाधरं तवेष्टं रूपमिदं प्रपश्य ॥ ४९ ॥

आ० टी० । विश्वरूपदर्शनमेवं स्तुत्वा यद्यस्माद् दृश्यमानाद् बिभेषि तर्हि तदुपसंहरामीत्याह मा ते व्यथेति । बहुतिथमनुभूतत्वमभिप्रेत्य तदेवेत्युक्तं इदमिति ॥ ४९ ॥

---

१ तुलापुरुषादिभिः—नास्ति लि. ।

प० टी० । अत एवाह मा ते व्यथेति । इदं घोरं भयानकं मे रूपं दृष्ट्वा ते व्यथा भयाभङ्गुरत्वं विमूढभावो भ्रान्तत्वं मास्तु । अतः परं व्यपेतभीः प्रीतमनाः सन् तदेव पूर्वानुभूतं पुनः पश्य ॥ ४९ ॥

## संजय उवाच ।

**इत्यर्जुनं वासुदेवस्तथोक्त्वा स्वकं रूपं दर्शयामास भूयः ॥**
**आश्वासयामास च भीतमेनं भूत्वा पुनः सौम्यवपुर्महात्मा॥५०॥**

इत्यर्जुनमिति । इत्येवमर्जुनं प्रति वासुदेवस्तथाभूतं वचनमुक्त्वा स्वकं वसुदेवगृहे जातं रूपं दर्शयामास दर्शितवान् । भूयः पुनराश्वासयामास चाश्वासितवान् भीतमेनं भूत्वा पुनः सौम्यवपुः प्रसन्नदेहो महात्मा ॥ ५० ॥

आ० टी०। प्रत्यक्षयोग्यत्वं तदिदं वृत्तं राज्ञे सूतो निवेदितवानित्याह सञ्जय इति । तथा भूतं वचनं मया प्रसन्नेनेत्यादिचतुर्भुजं रूपं किं तस्य रूपस्य परिचितपूर्वस्य प्रदर्शनेन प्रसन्नदेहत्वेन चार्जुनं प्रत्याश्वासनं भगवतो युक्तमित्यत्र हेतुमाह महात्मेति ॥ ५० ॥

प० टी० । पुनः सञ्जय आह इतीति । इत्युक्तप्रकारं वासुदेव उक्त्वा स्वकं रूपं चतुर्भुजं दर्शयामास । पुनरनन्तरं महात्मा विष्णुर्विश्वरूपः सौम्यवपुर्मनुष्याकृतिर्भूत्वा भीतमेनमर्जुनमाश्वासयामास ॥ ५० ॥

## अर्जुनउवाच ।

**दृष्ट्वेदं मानुषं रूपं तव सौम्यं जनार्दन ॥**
**इदानीमस्मि संवृत्तः सचेताः प्रकृतिं गतः ॥ ५१ ॥**

दृष्ट्वेदमिति । दृष्ट्वेदं मानुषं रूपं मत्सखं प्रसन्नं तव सौम्यं जनार्दन इदानीमधुनास्मि संवृत्तः संजातः किं सचेताः प्रसन्नचित्तः प्रकृतिं स्वभावं गतश्चास्मि ॥ ५१ ॥

आ० टी० । एवं भगवदाश्वासितः सन्नर्जुनस्तं प्रत्युक्तवानित्याह अर्जुन इति ॥ ५१ ॥

प० टी० । पुनरर्जुनः प्राह दृष्ट्वेदमिति । मानुषं मनुष्यैर्द्रष्टुं योग्यं सचेताः प्रसन्नचित्तः संवृत्तो जातोऽस्मि प्रकृतिं स्वास्थ्यं च गतोऽस्मि ॥ ५१ ॥

## श्रीभगवानुवाच ।

**सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्टवानसि यन्मम ॥**
**देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकाङ्क्षिणः ॥ ५२ ॥**

सुदुर्दर्शमिति । सुदुर्दर्शं सुष्ठु दुःखेन दर्शनमस्येति सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्टवानसि यन्मम देवादयोऽप्यस्य मम रूपस्य नित्यं सर्वदा दर्शनकाङ्क्षिणो दर्शनेप्सवोऽपि न त्वमिव दृष्टवन्तो न द्रक्ष्यन्ति चेत्यभिप्रायः ॥ ५२ ॥

आ० टी० । उपास्यत्वाय विश्वरूपं स्तोतुं भगवदुक्तिमुत्थापयति भगवानिति । त्वद्व्यतिरिक्तानामिदं रूपं द्रष्टुमशक्यमित्येतद्विशदयति देवादय इति ॥ ५२ ॥

प० टी० । पुनर्भगवान् । सुदुर्दर्शं सुतरां दुःखेनापि द्रष्टुमशक्यं मम रूपं यद्दृष्टवानसि, अस्य रूपस्य देवा अपि नित्यं दर्शनमिच्छन्ति मनोरथमात्रं कुर्वन्ति परं तु न प्राप्नुवन्ति ॥ ५२ ॥

नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया ॥
शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि यन्मम ॥ ५३ ॥

कस्मान्नाहमिति । नाहं वेदैर्ऋग्यजुःसामाथर्ववेदैश्चतुर्भिरपि न तपसोग्रेण चान्द्रायणादिना न दानेन गोभूहिरण्यादिना न चेज्यया यज्ञेन पूजया वा शक्य एवंविधो यथादर्शितप्रकारो द्रष्टुमन्यैरशक्यो दृष्टवानसि मां यथा त्वम् ॥ ५३ ॥

आ० टी० । दर्शनोपायाभावाद् दुर्दर्शत्वमिति शङ्क्यते कस्मादिति । वेदादिषूपायेषु सत्स्वपि भगवानुक्तरूपो न शक्यो द्रष्टुमित्याह नाहमिति । तर्हि दर्शनायोग्यत्वं द्रष्टुमशक्यत्वमित्याशङ्क्याह दृष्टवानिति ॥ ५३ ॥

प० टी० । नाहं वेदैरिति । गतार्थम् ॥ ५३ ॥

भक्त्या त्वनन्यया शक्यो ह्यहमेवंविधोऽर्जुन ॥
ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परन्तप ॥ ५४ ॥

कथं पुनः शक्य इत्युच्यते भक्त्येति । भक्त्या तु किंविशिष्टयेत्याह अनन्ययापृथग्भूतया भगवतोऽन्यत्र पृथङ् न कदाचिदपि भवति सा त्वनन्या भक्तिः सर्वैरपि करणैर्वासुदेवादन्यन्न लभ्यते यया सानन्या भक्तिस्तया शक्योऽहमेवंविधो विश्वरूपप्रकारो हेऽर्जुन ज्ञातुं शास्त्रतो न केवलं ज्ञातुं शास्त्रतो द्रष्टुं च साक्षात् कर्तुं तत्त्वेन तत्त्वतः प्रवेष्टुं च मोक्षं च गन्तुं परन्तप ॥ ५४ ॥

आ० टी० । केनोपायेन तर्हि द्रष्टुं शक्यो भगवानिति पृच्छति कथमिति । शास्त्रीयज्ञानद्वारा तद्दर्शनं सफलं सिध्यतीत्याह उच्यत इति । न भक्तिमात्रं तत्र हेतुरिति तुशब्दार्थं स्फुटयति किमित्यादिना । अनन्यभक्तिमेव व्यनक्ति सर्वैरिति ॥ ५४ ॥

प० टी० । किं तु भोऽर्जुन एवंविधोऽहमनन्ययाव्यभिचारिण्या भक्त्या तत्त्वेन ज्ञातुं शास्त्रतः प्रत्यक्षतः प्रवेष्टुं तादात्म्येन शक्यो नान्यथा ॥ ५४ ॥

**मत्कर्मकृन्मत्परमो मद्भक्तः संगवर्जितः ॥**
**निर्वैरः सर्वभूतेषु यः स मामेति पाण्डव ॥ ५५ ॥**

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां भीष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे विश्वरूपदर्शनं नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

अधुना सर्वस्य गीताशास्त्रस्य सारभूतोऽर्थो निःश्रेयसार्थोऽनुष्ठेयत्वेन समुच्चित्योच्यते मत्कर्मकृदिति । मत्कर्मकृन्मदर्थं कर्म मत्कर्म तत् करोतीति मत्कर्मकृत् मत्परमः करोति भृत्यः स्वामिकर्म न त्वात्मनः परमा प्रेत्य गन्तव्या गतिरिति स्वामिनं प्रतिपद्यते, अयं तु मत्कर्मकृन्मामेव परमां गतिं प्रतिपद्यते इति मत्परमोऽहं परमः परा गतिर्यस्य सोऽयं मत्परमस्तथा मद्भक्तो मामेव सर्वप्रकारैः सर्वात्मना सर्वोत्साहेन भजत इति मद्भक्तः सङ्गवर्जितो धनमित्रपुत्रकलत्रबन्धुवर्गेषु सङ्गवर्जितः सङ्गः प्रीतिः स्नेहवर्जितो निर्वैरो निर्गतवैरोऽतः सर्वभूतेषु शत्रुभावरहित आत्मनोऽत्यन्तापकारप्रवृत्तेष्वपि य ईदृशो मद्भक्तः स मामेत्यहमेव तस्य परा गतिर्नान्या कदाचिद्भवतीत्ययं तवोपदेश इष्टो मयोपदिष्टो हे पाण्डवेति ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये शंकरभगवतः कृतौ
विश्वरूपदर्शनं नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

आ० टी० । **भक्त्या त्विति** विशेषणादन्येषामहेतुत्वमाशङ्क्याह **अधुनेति** । समुच्चित्य संक्षिप्य पुञ्जीकृत्येति यावत् । मत्कर्मकृदित्युक्ते मत्परमत्वमार्थिकमिति पुनरुक्तिरित्याशङ्क्याह **करोतीति** । भगवानेव परमा गतिरिति निश्चयवतस्तत्रैव निष्ठा सिध्यतीत्याह **तथेति** । न तत्रैव सर्वप्रकारैर्भजनं धनादिस्नेहाकृष्टत्वादित्याशङ्क्याह **संगेति** । द्वेषपूर्वकानिष्टाचरणं वैरमनपकारिषु तद्भावेऽपि भवत्येवापकारिष्विति शङ्कित्वाह **आत्मन इति** । एतच्च सर्वं संक्षिप्यानुष्ठानार्थमुक्तमेवमनुतिष्ठतो भगवत्प्राप्तिरवश्यंभाविनीत्युपसंहरति **अयमिति** । तदेवं भगवतो विश्वरूपस्य सर्वात्मनः सर्वज्ञस्य सर्वेश्वरस्य मत्कर्मकृदित्यादिन्यायेन क्रममुक्तिफलमभिध्यानमभिवदता तत्पदवाच्योऽर्थो व्यवस्थापितः ॥ ५५ ॥ **इत्यानन्दगिरिकृतटीकायामेकादशाध्यायः ॥ ११ ॥**

**प० टी०** । अत्र रहस्यं शृण्वित्याह **मत्कर्मकृदिति** । मदर्थं कर्म करोतीति मत्कर्मकृत् । अहमेव परमः पुरुषार्थो यस्य । मयि भक्तो मदाश्रितः । पुत्रकलत्रादिषु संगवर्जितः । सर्वभूतेषु निर्वैरो भवति स मां प्राप्नोति नान्यः । तदुक्तमस्माभिर्भक्तिशते—'नानारङ्गैरनङ्गायुधमभिलिखताश्चित्रिणाऽभ्यासलभ्यं सौरभ्यं नैव तस्मिन् न च सरथहयं मण्डलं चण्डरश्मेः । तीव्रं तेजस्त्रिलोकीतिमिरनिरसनं तद्वदानन्दसान्द्रं संन्यासाभ्यासभाजो न सुलभमपि तु श्रीयदूत्तंसभक्त्या ॥१॥५५॥

**इति परमार्थप्रपायामेकादशाध्यायः ॥ ११ ॥**

अथाध्यायतात्पर्यं तु—मानुष्यं मन्यसे चेन्मायि तदिदमये भूर्भुवःस्वर्महोऽन्तःस्वीकारं वैभवं चाभयममृतगतिं द्रष्टुमिच्छास्ति ते चेत् । तत्पश्यारातिवर्गं निहतमिह मया दत्तया दिव्यदृष्ट्या ब्रह्मादीन् देवदेवानिति यदुपतिना प्रोक्तमेकादशेऽस्मिन् ॥ ११ ॥

इति श्रीमद्दैवज्ञपण्डितसूर्यविरचितायां भगवद्गीताटीकायां परमार्थप्रपायां विश्वरूपाख्यमध्यमप्रमाणनिरूपणं नामैकादशोध्यायः ॥ ११ ॥

इत्येकादशाध्यायः ॥ ११ ॥

---

# द्वादशाध्यायः ।

## अर्जुनउवाच ।

**एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते ॥**
**ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः ॥ १ ॥**

द्वितीयप्रभृतिष्वध्यायेषु विभूत्यन्तेषु परमात्मनो ब्रह्मणोऽक्षरस्य विध्वस्तसर्वविशेषणस्योपासनमुक्तं सर्वयोगैश्वर्यसर्वज्ञानशक्तिमत्सत्त्वोपाधेरीश्वरस्य तव चोपासनं तत्र तत्रोक्तं विश्वरूपाध्याये त्वैश्वरमाद्यं समस्तजगदात्मरूपं विश्वरूपं त्वदीयं दर्शितमुपासनार्थमेव त्वया तच्च दर्शयित्वोक्तवानसि मत्कर्मकृदित्याद्यतोऽहमनयोरुभयोः पक्षयोर्विशिष्टतरबुभुत्सया त्वां पृच्छामीत्यर्जुन उवाच एवमिति । एवमित्यतीतानन्तरश्लोकेनोक्तमर्थं परामृशति । एवं सततयुक्तानैरन्तर्येण भगवत्कर्मादौ यथोक्तेऽर्थे समाहिताः सन्तः प्रवृत्ता इत्यर्थः । ये भक्ता अनन्यशरणाः सन्तस्त्वां यथादर्शितं विश्वरूपं पर्युपासते ध्यायन्ति ये चाप्यक्षरमिति ये चान्येऽपि त्यक्तसर्वैषणाः संन्यस्तसर्वकर्माणो यथाविशेषितं ब्रह्माक्षरं निरस्तसर्वोपाधित्वादव्यक्तमकरणगोचरं यद्धि लोके करणगोचरं तद्व्यक्तमुच्यते अञ्जेर्धातोस्तत्कर्मकत्वादिदं त्वक्षरं तद्विपरीतं शिष्टैश्चोच्यमानैर्विशेषणैर्विशिष्टं तद् ये चापि पर्युपासते तेषामुभयेषां मध्ये के योगवित्तमाः केऽतिशयेन योगविद इत्यर्थः ॥ १ ॥

आ० टी० । अशोच्यानित्यादिषु विभूत्यध्यायावसानेष्वध्यायेषु निरुपाधिकस्य ब्रह्मणो ज्ञेयत्वेनानुसंधानमुक्तमिति वृत्तं कीर्तयति **द्वितीयेति** । अतिक्रान्तेषु तत्तदध्यायेषु सोपाधिकस्य ब्रह्मणो ध्येयत्वेन प्रतिपादनं कृतमित्याह **सर्वेति** । सर्वस्यापि प्रपञ्चस्य योगो घटना जन्मस्थितिभङ्गप्रवेशनियमनाख्या तत्रैश्वर्यं सामर्थ्यं तेन सर्वत्र ज्ञेये प्रतिबन्धविधुरया ज्ञानशक्त्या विशिष्टस्य सत्त्वाद्युपहितस्य भगवतो ध्यानं तत्र तत्र प्रसङ्गमापाद्य मन्दमध्यमयोरनुग्रहार्थमुक्तमित्यर्थः । एकादशे वृत्तमनुवदति **विश्वरूपेति** । अध्यायान्ते भगवदुपदेशमनुवदति **तच्चेति** । अतीतानन्तरश्लोकेनोक्त-

मर्थं परामृशति मत्कर्मकृदिति । यथाधिकारं तारतम्योपेतानि साधनानि नियन्तुमध्यायान्तरमवतारयन्नादौ प्रश्नमुत्थापयति अत इति । सोपाधिकध्यानस्य निरुपाधिकज्ञानस्य चोक्तत्वादित्यर्थः । एवं शब्दार्थमुक्त्वा तमनूद्य सततयुक्ता इति भागं विभजते एवमिति । ये भक्ता इत्यनूद्य व्याचष्टे अनन्येनेति । मन्दमध्यमाधिकारिणः सगुणशरणानुक्त्वा निर्गुणनिष्ठानुत्तमाधिकारिणो निर्दिशति ये चेति । यथा विशेषितमनिर्देश्यं सर्वत्रगमचिन्त्यं कूटस्थमित्यादिवक्ष्यमाणविशेषणविशिष्टमित्यर्थः, न क्षरत्यश्नुते वेत्यक्षरम् । अव्यक्तमित्येतद्व्याचष्टे निरस्तेति । करणागोचरत्वं व्यतिरेकद्वारा स्फोरयति यद्धीति । यथा विशेषितमित्युक्तं स्पष्टयति शिष्टैश्चेति । पूर्वार्धगतक्रियापदस्यानुषङ्गं सूचयति तदिति । सर्वे तावदेते योगं समाधिं विन्दन्तीति योगविदः । के पुनरातिशयेनैषां मध्ये योगविदो योगिन इति पृच्छति के अतिशयेनेति ॥ १ ॥

प० टी० । पूर्वाध्यायान्ते मत्कर्मकृन्मत्परम इत्यनेन सर्वोपायैरगम्यस्य विश्वरूपस्वरूपस्य ज्ञाने दर्शने प्राप्तौ वा श्रेष्ठोऽधिकारी प्रोक्तः पूर्वं तु ज्ञानी त्वात्मैव मे मतं तथा स योगी परमो मतस्तथा ब्रह्मविदाप्नोति परमिति श्रुतेश्च योग–ज्ञानादिसंपदुपेतः श्रेष्ठ उक्तस्तयोर्मध्ये कस्य श्रेष्ठत्वमिति प्रश्नव्याजेन परं ब्रह्म जिज्ञासुरर्जुनः पृच्छति एवमिति । एवमुक्तप्रकारेण सर्वकर्मार्पणादिना सततयुक्तास्त्वन्निष्ठा ये भक्तास्त्वां विश्वरूपं सर्वज्ञं सर्वशक्तिं पर्युपासते ध्यायन्ति । येचाप्यक्षरं ब्रह्माव्यक्तं निर्विशेषमुपासते तेषामुभयेषां मध्ये योगवित्तमाः के इति प्रश्नः ॥ १ ॥

## श्रीभगवानुवाच ।

## मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते ॥
## श्रद्धया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः ॥ २ ॥

श्रीभगवानुवाच । ये त्वक्षरोपासकाः सम्यग्दर्शिनो निवृत्तैषणास्ते तावत्तिष्ठन्तु तान् प्रति यद्वक्तव्यं तदुपरिष्टाद्वक्ष्यामः ये त्वितरे मयीति । मयि विश्वरूपे परमेश्वरे आवेश्य समाधाय मनो ये भक्ताः सन्तो मां सर्वयोगेश्वराणामधीश्वरं सर्वज्ञं विमुक्तरागादिक्लेशतिमिरदृष्टिं नित्ययुक्ता अतीतानन्तराध्यायान्तोक्तश्लोकार्थन्यायेन सततयुक्ताः सन्त उपासते श्रद्धया परया प्रकृष्टयोपेता मे मम मता अभिप्रेता युक्ततमा इति नैरन्तर्येण हि ते मच्चित्ततयाहोरात्रमतिवाहयन्त्यतो युक्तं तान् प्रति युक्ततमा इति वक्तुम् ॥ २ ॥

आ० टी० । किमनयोर्योगयोर्मध्ये सुशकयो योगो वा पृच्छति किं वा साक्षान्मोक्षहेतुरिति विकल्प्य क्रमेणोत्तरं भगवानुक्तवानित्याह श्रीभगवानिति । यदि द्वितीयस्तथाविधयोगस्य वक्ष्यमाणत्वात् प्रष्टव्यतेत्याह ये त्वक्षरेति । यद्याद्यस्तत्राह ये त्विति । सर्वयोगेश्वराणां सर्वेषां योगमधितिष्ठतां योगिनामित्यर्थः । विमुक्ता त्यक्ता रागाद्याख्या क्लेशनिमित्तभूता तिमिरशब्दितानाद्यज्ञानकृता दृष्टिरविद्या मिथ्या धीर्यस्य तमिति विशिनष्टि विमुक्तेति । नित्ययुक्तत्वं साधयति अतीतेति । तत्रोक्तो योऽर्थो मत्कर्मकृदित्यादि तस्मिन्निश्चयेनापनयोगमनन्तस्य नियमेनानुष्ठानं तेनेत्यर्थः । उपासते मयि स्मृतिं सदा कुर्वन्तीत्यर्थः । उक्तोपासकानां युक्ततमत्वं व्यनक्ति नैरन्तर्येणेति । तदेव स्फुटयति अहोरात्रमिति । अह्नि च रात्रौ चातिमात्रमतिशयेन मामेव विषयान्तरविमुखाश्चिन्तयन्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

प० टी० । तत्र भगवानुत्तरयति मयीति द्वाभ्याम् । मयि परमेश्वरे सर्वज्ञादिगुणोपेते मन आवेश्यैकाग्रं कृत्वा नित्ययुक्ता मदर्थकर्मानुष्ठानादिना मन्निष्ठाः सन्तः परया श्रद्धयास्तिक्यबुद्ध्योपेतास्ते युक्ततमा इति मे मताः ॥ २ ॥

ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते ॥
सर्वत्रगमचिन्त्यं च कूटस्थमचलं ध्रुवम् ॥ ३ ॥
संनियम्येन्द्रियग्रामं सर्वत्र समबुद्धयः ॥
ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः ॥ ४ ॥

किमितरे युक्ततमा न भवन्ति न किं तु तान् प्रति यद्वक्तव्यं तच्छृणु ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तमव्यक्तत्वादशब्दगोचरमिति न निर्देष्टुं शक्यतेऽतोऽनिर्देश्यमव्यक्तं न केनापि प्रमाणेन व्यज्यत इत्यव्यक्तं पर्युपासते परि समन्तादुपासत उपासनं नाम यथाशास्त्रमुपास्यस्यार्थस्य विषयीकरणेन सामीप्यमुपगम्य तैलधारावत् समानप्रत्ययप्रवाहेण दीर्घकालं यदासनं तदुपासनमाचक्षते । अक्षरस्य विशेषणमाह सर्वत्रगं व्योमवद्व्याप्यचिन्त्यं चाव्यक्तत्वादचिन्त्यं यद्धि करणगोचरं तन्मनसापि चिन्त्यं तद्विपरीतत्वादचिन्त्यमक्षरं कूटस्थं दृश्यमानगुणमन्तर्दोषं वस्तु कूटरूपं कूटसाक्ष्यमित्यादौ कूटशब्दः प्रसिद्धो लोके तथा चाविद्याद्यनेकसंसारबीजमन्तर्दोषं मायां प्रकृत्यादिशब्दवाच्यतया 'मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरं' 'मम माया दुरत्यया' इत्यादौ प्रसिद्धं यत्तत् कूटं तस्मिन् कूटे स्थितं तदध्यक्षतयाथवा राशिरिव स्थितं कूटस्थमत एवाचलं यस्मादचलं तस्माद् ध्रुवं नित्यमित्यर्थः ॥ ३ ॥

संनियम्येति । संनियम्य सम्यङ् नियम्य संहृत्येन्द्रियग्राममिन्द्रियसमुदायं सर्वत्र सर्वस्मिन् काले समबुद्धयः समा तुल्या बुद्धिर्येषामिष्टानिष्टप्राप्तौ ते समबुद्धयस्ते य एवंविधास्ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रता न तेषां वक्तव्यं किंचिन् मां ते प्राप्नुवन्तीति ज्ञानी त्वात्मैव मे मतमित्युक्तत्वान्न हि भगवत्स्वरूपाणां सतां युक्ततमत्वमयुक्ततमत्वं वा वाच्यम् ॥ ४ ॥

आ० टी० । वक्ष्यामस्तदुपरिष्टादित्युक्तं प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति किमित्यादिना । पूर्वेभ्यः फलतो विशेषार्थस्तुशब्दः । अव्यक्तत्वमनिर्देश्यत्वे हेतुरित्याह अव्यक्तत्वादिति । यतोऽव्यक्तमतोऽनिर्देश्यमिति योजना । निरुपाधिकेऽक्षरे कथमुपासनेति पृच्छति उपासनमिति । शास्त्रतोऽक्षरं ज्ञात्वा तदुपेत्यात्मत्वेनोपगम्योपासते तथैव तिष्ठन्ति पूर्णचिदेकतानमक्षरमात्मानमेव सदा भावयन्तीत्येतदिह विवक्षितमित्याह यथेति । अव्यक्तत्वमेवाचिन्त्यत्वेऽपि हेतुरित्याह यद्धीति । कूटस्थश-

ब्दस्योक्तार्थत्वं वृद्धप्रयोगतः साधयति **कूटरूपमिति** । आदिपदमनृतार्थम् । प्रकृते किं तदमृत कूटशब्दितमित्याह **तथाचेति** । उक्तरीत्या कूटशब्दस्यानृतार्थत्वे यदनेकस्य संसारस्य बीजं निरूप्यमाणं नानाविधदोषोपेतं तद्धेयं तदव्याकृतं मायां तु प्रकृतिं मम मायेत्यादौ मायाशब्दिततया प्रसिद्धमविद्यादि तदिह कूटशब्दितमित्यर्थः । तत्रावस्थानं केन रूपेणेत्याशङ्कायामाह **तदध्यक्षतयेति** । कूटस्थशब्दस्य निष्क्रियत्वमर्थान्तरमाह **अथवेति** । पूर्वमुपजीव्यानन्तरविशेषणद्वयप्रवृत्तिमाह **अत एवेति** ॥ ३ ॥

**आ० टी०** । कथमक्षरमुपासते तदुपासने वा किं स्यादिति तदाह **संनियम्येति** । तुल्या हर्षविषादरागद्वेषादिरहिता सम्यग्ज्ञानेनाज्ञानस्यापनीतत्वात् परंपरापेक्षयोरसंभवं विवक्षित्वाह **ते य इति** । सर्वेभ्यो भूतेभ्यो हिते रताः सर्वेभ्यो हितमेव चिन्तयन्तस्तदेवाचरन्ति ज्ञानवतां यथा ज्ञानं भगवत्प्राप्तेरर्थसिद्धत्वादनुवादमात्रमित्याह **नत्विति** । ज्ञानिनो भगवत्प्राप्तिः सिद्धेत्यत्र प्रमाणमाह **ज्ञानी त्विति**। ज्ञानवतां भगवत्प्राप्तौ तएव युक्ततमा वक्तव्याः । कथं सगुणब्रह्मोपासकान् युक्ततमानुक्तवानसीत्याशङ्क्याह **न हीति** ॥ ४ ॥

**प० टी०** । तर्हीतरे किं न श्रेष्ठा इत्याह **ये त्विति** । ये त्वनिर्देश्यं निर्देष्टुमशक्यमत एवाक्षरमव्यक्तं च सर्वत्रगं व्यापकमचिन्त्यं चिन्तयितुमशक्यम् । कूटे मायाप्रपञ्चेऽधिष्ठानत्वेन स्थितम् । अचलं वृध्यादिरहितं स्वरूपं सर्वत्र समदर्शिनः पुरुषा इन्द्रियग्रामं संनियम्य पर्युपासते ते मामेव प्राप्नुवन्ति । उभयोः फले विसंवादोऽस्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥

**क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम् ॥**
**अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते ॥ ५ ॥**

किं तु क्लेशोऽधिकतरो यद्यपि मत्कर्मादिपराणां क्लेशोऽधिकतरस्त्वक्षरात्मनां परमार्थदर्शिनां देहाभिमानपरित्यागनिमित्तोऽव्यक्तासक्तचेतसामव्यक्त आसक्तं चित्तं येषां तेऽव्यक्तासक्तचेतसस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसामव्यक्ता हि यस्माद् या गतिरक्षरात्मिका दुःखं देहवद्भिर्देहाभिमानवद्भिरवाप्यतेऽतः क्लेशोऽधिकतरः ॥ ५ ॥

**आ० टी०** । सगुणोपासकेष्वपि कथमित्याह **किंत्विति** । अक्षरोपासनस्य दुष्करत्वादुपासनान्तरस्यसुकरत्वादित्यभिप्रेत्याह **क्लेश इति** । अधिक एवेतरेभ्यो द्वैतदर्शिभ्यः कामिभ्य इति शेषः । तेषां क्लेशस्याधिकत्वे हेतुं मत्वा विशिनष्टि **देहेति** । अव्यक्तमत्यन्तसूक्ष्मं निर्विशेषमक्षरं तस्मिन्नासक्तमभिनिविष्टं चेतो येषां तेषामिति यावत् । अक्षरोपासकानां क्लेशस्याधिकतरत्वे भगवानेव हेतुमाह **अव्यक्तेति** । दुःखं दुःखेन कृच्छ्रेणेति यावत्, अतो देहाभिमानत्यागादित्यर्थः ॥ ५ ॥

**प० टी०** । तत्रापि पूर्वः श्रेष्ठ इत्याह **क्लेश इति** । अव्यक्तेऽक्षरआसक्तं चेतो येषां तेषां क्लेशोऽधिकतरः, हि यस्मादव्यक्तविषया गतिर्देहवद्भिर्देहाभिमानिभिर्दुखं यथा स्यात्तथा प्राप्यते ॥५॥

**ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः ॥**
**अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते ॥ ६ ॥**

**तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् ॥**
**भवामि न चिरात् पार्थ मय्यावेशितचेतसाम् ॥ ७ ॥**

अक्षरोपासकानां यद्वर्तनं तदुपरिष्टाद्वक्ष्यामः ये त्विति । ये तु सर्वाणि कर्माणि मयीश्वरे संन्यस्य मत्परा अहं परो येषां ते मत्पराः सन्तोऽनन्येनैवाविद्यमानमन्यदालम्बनं विश्वरूपं देवमात्मानं मुक्त्वा यस्य सोऽनन्यस्तेनानन्येनैव केवलेन योगेन समाधिना मां ध्यायन्तश्चिन्तयन्त उपासते ॥ ६ ॥

तेषां किं, तेषामिति । तेषां मदुपासनैकपराणामहमीश्वरः समुद्धर्ता कुत इत्याह मृत्युसंसारसागरात् मृत्युयुक्तः संसारो मृत्युसंसारः स एव सागरवत् सागरो दुरुत्तरत्वात् तस्मान्मृत्युसंसारसागरादहं तेषां समुद्धर्ता भवामि न चिरात् किं तर्हि क्षिप्रमेव हे पार्थ मय्यावेशितचेतसां मयि विश्वरूपे आवेशितं समाहितं चेतो येषां ते मय्यावेशितचेतसस्तेषाम् ॥ ७ ॥

आ० टी० । ते कथं वर्तन्ते तत्राह अक्षरेति । यद्यक्षरोपासका मामेवाप्नुवन्तीति विशिष्यन्ते तत् किं सगुणोपासकास्त्वां नाप्नुवन्ति न तेषामपि क्रमेण मत्प्राप्तेरित्याह ये त्विति । तुशब्दः शङ्कानिवृत्त्यर्थः ॥ ६ ॥

आ० टी० । तेषां भगवद्ध्यायिनां किं फलतीति शङ्कामनुभाष्य फलमाह तेषामित्यादिना । समुद्धर्ता सम्यगूर्ध्वं नेता ज्ञानावष्टम्भदानेनेत्यर्थः । मृत्युरज्ञानं मरणाद्यनर्थहेतुत्वात्तेन कार्यतया युक्तः संसारः ॥ ७ ॥

प० टी० । मद्भक्तानां त्वप्रयासेन प्राप्तिर्भवतीत्याह येत्विति । तथा तेषामिति । मयि आवेशितं प्रवेशितं चित्तं यैस्तेषां पुरुषाणां मृत्युसंसारसागरादहमचिरेण समुद्धर्ता भवामि । मृत्युः संसरणं संसारो जन्म । एवं जन्ममरणरूपात्सागरात् । तेषां केषां, ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य समर्प्य मत्परा मदेकनिष्ठाः सन्तः न विद्यतेऽन्यो भजनीयो यस्मिन्नित्यनन्ययोगस्तेन मां ध्यायन्त उपासते उपासनां कुर्वते तेषामिति । अत्रायमर्थः—दुःसाध्यं कर्माश्रयं विना न सिध्यति । यथा तरणाभ्यासवतोऽपि बाहुभ्यां भागीरथीं तितीर्षोस्तुम्बिकाश्रयेण भवितव्यम्, अन्यथा श्रान्तहस्तपादःसन् मध्य एव निमज्जति । एवं कर्मयोगज्ञानवानपि मदाश्रयं विना ब्रह्मसायुज्यं न प्राप्नोति, यतः सिध्यादिविक्षेपशतैः पुनर्निवर्तते । तदुक्तं महापुराणे—'तथा न ते माधव तावकाः कचिद्भ्रश्यन्ति• मार्गात्त्वयि बद्धसौहृदाः । त्वयाभिगुप्ता विचरन्ति निर्भया विनायकानीकपमूर्धसु प्रभो' इत्यादि ॥ ६ ॥ ७ ॥

**मय्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय ॥**
**निवसिष्यसि मय्येव अत ऊर्ध्वं न संशयः ॥ ८ ॥**

यत एवं तस्मात् मय्येवेति । मय्येव विश्वरूप ईश्वरे मनः संकल्पविकल्पात्मकमाधत्स्व स्थापय मय्येव व्यवसायं कुर्वतीं बुद्धिमाधत्स्व निवेशय ततस्तेन किं

स्यादिति शृणु निवसिष्यसि निवत्स्यसि निश्चयेन मदात्मना मयि निवासं करिष्यस्येवातः शरीरपातादूर्ध्वं न संशयः संशयोऽत्र न कर्तव्यः ॥ ८ ॥

आ० टी० । भगवदुपासना विशिष्टफलेत्येवं यतः सिद्धमतो भगवन्निष्ठायां प्रयतितव्यमित्याह यत इति । असंहिताकरणं श्लोकपूरणार्थम् । मनोबुद्ध्योर्भगवत्यवस्थापने प्रश्नपूर्वकं फलमाह तत इति । भगवन्निष्ठस्य तत्प्राप्तौ प्रतिबन्धाभावं सूचयति संशयोऽत्रेति ॥ ८ ॥

प० टी० । यद्येवं तर्हि मय्येवेति । संकल्पविकल्पात्मकं मनो मय्येवाधत्स्व स्थिरीकुरु । तथा बुद्धिं व्यवसायात्मिकां मयि निवेशय प्रवेशय । अत ऊर्ध्वमतोऽनन्तरं मय्येव निवसिष्यसि मदाकारो भविष्यसि । तदुक्तम्—'चेतो मत्तमतंगजं मदभरभ्रान्तं भ्रमन्तं दिशो दुःसंकल्पविकल्पदन्तदलितप्रोद्दामधैर्यद्रुमम् । उद्यद्गाढतरप्रबोधनिगडं भूयः समाक्रामितुं धात्रा योजितमद्भुतं नरहरेरालानमङ्घ्रिद्वयम्' ॥ ८ ॥

अथ चित्तं समाधातुं न शक्नोषि मयि स्थिरम् ॥
अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाप्तुं धनंजय ॥ ९ ॥

अथेति । अथैवं यथावोचाम तथा मयि चित्तं समाधातुं स्थापयितुं स्थिरमचलं कर्तुं न शक्नोषि चेत्ततः पश्चादभ्यासयोगेन चित्तस्यैकस्मिन्नालम्बने सर्वतः समाहृत्य पुनः पुनः स्थापनमभ्यासस्तत्पूर्वको योगः समाधानलक्षणस्तेनाभ्यासयोगेन मां विश्वरूपमिच्छ प्रार्थयस्वाप्तुं प्राप्तुं हे धनंजय ॥ ९ ॥

आ० टी० । तत्प्रदर्शनपूर्वकं भगवत्प्राप्तावुपायान्तरमाह अथेत्यादिना ॥ ९ ॥

प० टी० । अथोक्तोपायाशक्तत्वे पुनरुपायान्तरमाह अथेति । अथ मयि चित्तं स्थिरं निश्चलं समाधातुं कर्तुं न शक्नोषि तर्हि प्रत्याहृत्य मदनुस्मरणरूपोऽभ्यासस्तेन मामाप्तुं प्राप्तुमिच्छ प्रयत्नं कुरु ॥ ९ ॥

अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि मत्कर्मपरमो भव ॥
मदर्थमपि कर्माणि कुर्वन्सिद्धिमवाप्स्यसि ॥ १० ॥

अभ्यासेऽपीति । अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽस्यशक्तोऽसि तर्हि मत्कर्मपरमो भव मदर्थं कर्म मत्कर्म तत्परमो भव मत्कर्मप्रधान इत्यर्थः । अभ्यासेन विना मदर्थमपि कर्माणि केवलं कुर्वन् सिद्धिं सत्त्वशुद्धिं योगं ज्ञानप्राप्तिद्वारेणावाप्स्यसि ॥ १० ॥

आ० टी० । एकमालम्बनं स्थूलं प्रतिमादिसमाधानं ततोऽभ्यन्तरे विश्वरूपे चित्तैकाग्र्यं द्वैताभिनिवेशादभ्यासाधीने योगेऽपि सामर्थ्याभावे पुनरुपायान्तरमाह अभ्यासेऽपीति । अभ्यासयोगेन विना भगवदर्थं कर्माणि कुर्वाणस्य किं स्यादित्याशङ्क्याह अभ्यासेनेति । सिद्धिर्ब्रह्मभावः । अपिरिहावधिसूचनार्थः ॥ १० ॥

प० टी० । यदि पुनः अभ्यास इति । मदनुस्मरणरूपेऽभ्यासे यद्यसमर्थोऽसि तर्हि मदर्थं यानि कर्माणि तपोदानव्रतादीनि तान्येव परमं यस्य तदेकनिष्ठो भव । एवं विधानि कर्माणि मदर्थं कुर्वन्नपि सिद्धिं प्राप्स्यसि ॥ १० ॥

**अथैतदप्यशक्तोऽसि कर्तुं मद्योगमाश्रितः ॥**
**सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुरु यतात्मवान् ॥ ११ ॥**

अथैतदिति । अथ पुनरेतदपि यदुक्तं मत्कर्मपरमत्वं तत् कर्तुमशक्तोऽसि मद्योगमास्थितो मयि क्रियमाणानि कर्माणि संन्यस्य यत्करणं तेषामनुष्ठानं मद्योगस्तमाश्रितः सन् सर्वकर्मफलत्यागं सर्वेषां कर्मणां फलसंन्यासं सर्वकर्मफलत्यागं ततोऽनन्तरं कुरु यतात्मवान् सन्नित्यर्थः[1] ॥ ११ ॥

आ० टी० । भगवत्कर्मपरत्वमप्यशक्यमिति शङ्कते अथेति । बहिर्विषयाकृष्टचेतस्त्वादित्यर्थः । तर्हि भगवत्प्राप्त्युपायत्वेन संयतचित्तो भूत्वा कर्मफलसंन्यासं कुर्वित्याह मद्योगमिति ॥ ११ ॥

प० टी० । यदि पुनः अथेति । यद्येतदपि कर्तुमशक्तोऽसि तर्हि मद्योगं मदेकशरणत्वमास्थित आश्रितः सन् सर्वेषामावश्यकानां कर्मणां फलानि नियतचित्तो भूत्वा परित्यज । अत्रैतदुक्तं भवति । मया तावदीश्वरप्रेरणया यथाशक्ति कर्माणि कर्तव्यानि फलं पुनर्दृष्टमदृष्टं वा परमेश्वराधीनोऽहमित्येवं मयि भारमारोप्य फलाभिलाषं परित्यज्य वर्तमानो मत्प्रसादात्कृतार्थो भविष्यसि ॥ ११ ॥

**श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासाज्ज्ञानाद्ध्यानं विशिष्यते ॥**
**ध्यानात् कर्मफलत्यागस्त्यागाच्छान्तिरनन्तरम् ॥ १२ ॥**

इदानीं सर्वकर्मफलत्यागं स्तौति श्रेयो हि प्रशस्यतरं ज्ञानं कस्मादविवेकपूर्वकादभ्यासात्तस्मादपि ज्ञानाज् ज्ञानपूर्वकं ध्यानं विशिष्यते ज्ञानवतो ध्यानादपि कर्मफलत्यागो विशिष्यत इत्यनुपज्यते । एवं कर्मफलत्यागात् पूर्वविशेषणवतः शान्तिरुपशमः सहेतुकस्य संसारस्यानन्तरमेव स्यान्नतु कालान्तरमपेक्षतेऽज्ञस्य कर्मणि प्रवृत्तस्य पूर्वोपदिष्टोपायानुष्ठानाशक्तौ सर्वकर्मणां फलत्यागः श्रेयःसाधनमुपादिष्टं न प्रथममेवातश्च श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासादुत्तरोत्तरविशिष्टत्वोपदेशेन सर्वकर्मफलत्यागः स्तूयते संपन्नसाधनानुष्ठानाशक्तावनुष्ठेयत्वेन श्रुतत्वात् केन साधर्म्येण स्तुतिः "यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते" इति सर्वकामप्रहाणादमृतत्वमुक्तं तत्प्रसिद्धं कामाश्च सर्वे श्रौतस्मार्तसर्वकर्मणां फलानि तत्त्यागे च विदुषो ध्याननिष्ठस्यानन्तरैव शान्तिरिति सर्वकामत्यागसामान्यं

---

१ संयतचित्तः सन्नितीदार्थः—पा० लि० ।

सर्वकर्मफलत्यागस्यास्तीति तत्सामान्यात् सर्वकर्मफलत्यागस्तुतिरियं प्ररोचनार्था[1]। यथागस्त्येन ब्राह्मणेन समुद्रः पीत इदानींतना अपि ब्राह्मणा ब्राह्मणत्वसामान्यात् स्तूयन्ते एवं कर्मफलत्यागात् कर्मयोगस्य श्रेयःसाधनत्वमभिहितम्। अत्र चात्मेश्वरभेदमाश्रित्य विश्वरूप ईश्वरे चेतःसमाधानलक्षणो योग उक्त ईश्वरार्थं कर्मानुष्ठानादि च 'अथैतदप्यशक्तोऽसि' इत्यज्ञानकार्यसूचनान्नाभेददर्शिनोऽक्षरोपासकस्य कर्मयोग उपपद्यते इति दर्शयति, तथा कर्मयोगिनोऽक्षरोपासनानुपपत्तिं दर्शयति भगवान् 'ते प्राप्नुवन्ति मामेव' इत्यक्षरोपासकानां कैवल्यप्राप्तौ स्वातन्त्र्यमुक्त्वेतरेषां पारतन्त्र्यमीश्वराधीनतां दर्शितवांस्तेषामहं समुद्धर्तेति। यदि हीश्वरस्यात्मभूतास्ते मता अभेददर्शित्वादक्षररूपा एव ते इति समुद्धरणकर्मवचनं तान् प्रत्यपेशलं स्याद्यस्माच्चार्जुनस्यात्यन्तमेव हितैषी भगवांस्तस्य सम्यग्दर्शनान्वितं कर्मयोगं भेददृष्टिमन्तमेवोपदिशाति न चात्मानमीश्वरं प्रमाणतो बुद्ध्वा कस्यचिद् गुणभावं जिगमिषति कश्चित् विरोधात्, तस्मादक्षरोपासकानां सम्यग्दर्शननिष्ठानां संन्यासिनां त्यक्तसर्वैषणानाम् 'अद्वेष्टा सर्वभूतानाम्' इत्यादिधर्मपूगं साक्षादमृतत्वकारणं वक्ष्यामीति प्रवर्तते॥ १२ ॥

आ० टी० । उत्तरश्लोकतात्पर्यमाह **इदानीमिति** । ज्ञानं शब्दयुक्तिभ्यामात्मनिश्चयः, अभ्यासो ज्ञानार्थश्रवणाभ्यासो निश्चयपूर्वको ध्यानाभ्यासो वा तस्य विशिष्यमाणत्वे साक्षात्कारो हेतुस्त्यागस्य विशिष्टत्वे हेतुमाह **एवमिति** । प्रीणातु भगवानिति तस्मिन् कर्मसंन्यासपूर्वकमित्यर्थः । पूर्वविशेषणवतो नियतचित्तस्य पुंसो यथोक्तत्यागादित्यर्थः । अनन्तरमेवेत्युक्तं व्यनक्ति **न त्विति** । न तु कर्मफलत्यागस्य सद्यः शान्तिकरत्वे सम्यग्धीरेव तथेति श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धिर्विरुध्येत तत्राह **अज्ञस्येति** । दीर्घेण कालेनादरनैरन्तर्यानुष्ठिताद्ध्यानाद्वस्तुसाक्षात्कारद्वारा संसारदुःखोपशान्तेस्तथाविधाद्ध्यानात्त्यागस्य विशिष्टत्वोक्तेस्तदीयस्तुतिरत्रेष्टेत्याह **अतश्चेति** । तत्र हेतुमाह **संपन्नेति** । संपन्नानि प्राप्तानि साधनान्यक्षरोपासनादीनि तेषां मध्ये पूर्वपूर्वस्यानुष्ठानाशक्तावुत्तरोत्तरस्यानुष्ठेयत्वेनोपदेशात्त्यागे चोपदेशपर्यवसानादित्यर्थः । त्यागे विशिष्टत्ववचनस्य केन स्वधर्मेण तं प्रति स्तुतित्वमिति पृच्छति **केनेति** । उत्तरमाह **यदेति** । अमृतत्वमुक्तम् अथ मर्त्यो मृतो भवतीति शेषादिति शेषः । कामप्रहाणस्यामृतत्वार्थत्वमथाकामयमान इत्यादावपि सिद्धमित्याह **तदिति** । कामत्यागस्यामृतत्वहेतुत्वेऽपि कथं कर्मफलत्यागस्य तद्धेतुत्वमित्याशङ्क्याह **कामाश्चेति** । कर्मफलत्यागादेव शान्तिश्चेज् ज्ञाननिष्ठोपेक्षितेत्याशङ्क्याह **तत्त्यागे चेति** । तथापि कथमज्ञस्य कर्मफलत्यागस्तुतिरित्याशङ्क्याह **इति सर्वेति** । विद्यावतस्त्यागवदविद्वत्त्यागस्यापि त्यागत्वाविशेषाद्विशिष्टत्वोक्तिर्युक्तेति स्तुतिमुपसंहरति **इति तत्सामान्यादिति** । किमर्था स्तुतिरित्याशङ्क्य त्यागे रुचिमुत्पाद्य प्रवर्तयितुमित्याह **प्ररोचनार्थेति** । त्यागस्तुतिं दृष्टान्तेन स्पष्टयति **यथेति** । फलत्यागः श्रेयोहेतुश्चेत् कर्मत्यागादपि फलत्यागसिद्धेरलं कर्मानुष्ठानेनेत्याशङ्क्याह **एवं कर्मेति** । फलाभिलापं त्यक्त्वा कर्मानुष्ठानस्यार्पितस्येश्वरे श्रेयोहेतुतया विवक्षितत्वान्नानुष्ठानानर्थक्यमित्यर्थः ।

---

१ बोधनार्था—पा० लि० ।

संप्रत्यद्वेष्टेत्याद्यवतारयितुं वृत्तं कीर्तयति **अत्र चेति** । तयोश्चेदात्यन्तिकोऽभेदो न तर्हीश्वरे मनः-समाधानरूपो योगोऽत्यन्ताभेदे ध्यातृध्येयत्वाभावात् न चात्यन्ताभेदे कर्मानुष्ठानं तत्फलत्यागो वा परस्परं तद्योगादित्यर्थः । भगवदुक्तिसामर्थ्यादपि कर्मयोगादिना भेददृष्टिमतो भवतीत्याह **अथेति** । अक्षरोपासकस्य कर्मयोगायोगवत् कर्मयोगिनोऽक्षरोपासनानुपपत्तिरपि दर्शितेत्याह **तथेति** । अक्षरोपासकाः सम्यग्धीनिष्ठा यथाज्ञानं भगवन्तमेवाप्नुवन्ति न तथा कर्मिणः साक्षात्तदाप्ता अपि ते तथा च कर्मिणो नाक्षरोपासनसिद्धिरित्यर्थः । इतश्चाक्षरोपासनं कर्मानुष्ठानं न चैकत्र युक्तमित्याह **अक्षरेति** । नन्वक्षरोपासकवदन्येषामपीश्वरात्मताविशेषात् कुतस्तदधीनत्वं तत्राह **यदीति** । कर्मयोगस्याक्षरोपास्तेश्च युगपदेकत्रायोगे हेत्वन्तरमाह **यस्माच्चेति** । कुरु कर्मैवेत्यादाविति शेषः । किंचाक्षरोपासको वाक्यादीश्वरमात्मानं चेति नासौ क्रियायां गुणत्वेन कर्तृत्वमनुभवति गुणत्वेश्वरत्वयोरेकत्र व्याघातादतोऽपि नाक्षरोपासनं कर्मानुष्ठानं चैकत्र युक्तमित्याह **न चेति** । अक्षरोपास्तिकर्मयोगयोरेकत्रायोगे फलितमाह **तस्मादिति** । अज्ञानां कर्मिणां वक्ष्यमाणधर्मजातस्य साकल्येनायोगादक्षरनिष्ठानामेवेदमुच्यतेऽविरुद्धांशस्य तु सर्वार्थत्वमिष्टमेवेत्यर्थः ॥ १२ ॥

प० टी० । अथ फलत्यागप्रशंसामाह **श्रेय इति** । केवलं करचरणव्यापाररूपादभ्यासात्सम्यग् ज्ञानं श्रेयः श्रेष्ठं तस्मादपि भक्तिपूर्वकं ध्यानं निर्विषयैकाग्र्यं विशिष्यते तस्मात्कर्मफलत्यागः स्वत एवोपरमात्कर्मफलराहित्यम् । तस्माच्छान्तिः सर्वोपरमतो मत्प्रसादात्परात्मसुखम् ॥ १२ ॥

## अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च ॥
## निर्ममो निरहंकारः समदुःखसुखः क्षमी ॥ १३ ॥

अद्वेष्टेति । अद्वेष्टा सर्वभूतानां न द्वेष्टात्मनो दुःखहेतुमपि न किंचिद्द्वेष्टि सर्वाणि भूतान्यात्मत्वेन हि यस्मात्पश्यति मित्रभावो मैत्री मित्रतया वा वर्तते इति मैत्रः करुण एव च करुणा कृपा दुःखितेषु दया तद्वान् करुणः सर्वभूताभयप्रदः संन्यासीत्यर्थः । निर्ममो ममेति प्रत्ययवर्जितो निरहंकारो निर्गताहंप्रत्ययः । समदुःखेति । समदुःखसुखः समे दुःखसुखे द्वेषरागयोरप्रवर्तके यस्य समदुःखसुखः क्षमी क्षमावानाक्रुष्टोऽभिहतो वाविक्रिय एवास्ते ॥ १३ ॥

आ० टी० । सर्वेषां भूतानां मध्ये यो दुःखहेतुस्तं विद्वानपि द्वेष्टयेवेत्याशङ्क्याह **आत्मन इति** । तत्र हेतुः **सर्वाणीति** । सर्वभूतानामित्युभयतः संबध्यते, ममप्रत्ययवर्जितो देहेऽपीति शेषः, व्रतस्वाध्यायकृताहंकारः । निष्क्रान्तत्वमाह **निर्गतेति** ॥ १३ ॥

प० टी० । अथ प्रसादजनकान् धर्मानाह **अद्वेष्टेत्यष्टभिः** । तत्रापि प्रथमं युग्मम् । सर्वभूतानामद्वेष्टा द्वेषशून्यस्तर्ह्युदासीनः स्यादित्याह **मैत्र इति** । तत्रोत्तमानामतिपूज्यत्वेनाप्रसक्तेः समेषु मैत्रः अपकृष्टेषु करुणः एवं सति तेषु निर्ममो ममताशून्यः तथा सत्यहङ्कारशून्यः किं च समे सुखदुःखे यस्य क्षमी क्षमावान् ॥ १३ ॥

## संतुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः ॥
## मय्यर्पितमनोबुद्धिर्यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ १४ ॥

संतुष्ट इति । संतुष्टः सततं नित्यं देहस्थितिकारणस्य लाभे चोत्पन्नालंप्रत्ययस्तथा गुणवल्लाभे विपर्यये च संतुष्टः सततं योगी समाहितचित्तो यतात्मा संयतस्वभावो दृढनिश्चयो दृढः स्थिरो निश्चयोऽध्यवसायो यस्यात्मतत्त्वविषये स दृढनिश्चयो मय्यर्पितमनोबुद्धिः संकल्पात्मकं मनोऽध्यवसायलक्षणा बुद्धिस्ते मय्येवार्पिते स्थापिते मनोबुद्धी यस्य संन्यासिनः स मय्यर्पितमनोबुद्धिर्य ईदृशो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ १४ ॥

आ० टी० । अक्षरोपासकस्याज्ञानतो विशेषणान्तराण्याह **संतुष्ट इति** । सततमिति सर्वत्र संबध्यते, कार्यकरणसङ्घातः स्वभावशब्दार्थः, स्थिरत्वं कुतर्कादिनानभिभवनीयत्वं, मद्भक्तो मद्भजनपरो ज्ञानवानिति यावत् ॥ १४ ॥

प० टी० । **संतुष्ट इति** । सततं निरन्तरं लाभेऽलाभे वा संतुष्टः प्रसन्नचित्तः योगी अप्रमत्तो यतात्मा संयतचित्तः दृढः अचलः मद्विषयो निश्चयो यस्य मयि अर्पिते मनोबुद्धी यस्य एवंविधो यो मद्भक्तः स मे प्रियः सखा ॥ १४ ॥

**यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः ॥**
**हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः ॥ १५ ॥**

प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रिय इति सप्तमेऽध्याये सूचितं तदिह प्रपञ्च्यते यस्मादिति । यस्मात् संन्यासिनो नोद्विजते नोद्वेगं गच्छति न संतप्यते न संक्षुभ्यते लोको लोकान्नोद्विजते च यः हर्षामर्षभयोद्वेगैः हर्षश्चामर्षश्च भयं चोद्वेगश्च तैर्हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तो हर्षः प्रियलाभेऽन्तःकरणस्योत्कर्षो रोमाञ्चनाश्रुपातादिलिङ्गः, तथामर्षोऽभिलषितप्रतिघातेऽसहिष्णुता भयं त्रास उद्वेग उद्विग्नता तैर्मुक्तो यः स च मे प्रियः ॥ १५ ॥

आ० टी० । ज्ञानवतो भगवत्प्रियत्वे प्रमाणमाह **प्रियो हीति** । किमर्थं तर्हि पुनरुच्यते तत्राह **तदिति** । उद्वेगादिराहित्यमपि ज्ञानवतो विशेषणमित्याह **यस्मादिति** । न केवलमुद्वेगं प्रत्यपादानत्वमेव संन्यासिनो नानुपपन्नं किं तु तत्कर्तृत्वमपीत्याह **तथेति** । असहिष्णुता परकीयप्रकर्षस्येति शेषः । त्रासस्तस्करादिदर्शनाधीनः, उद्विग्नत्वमचेतनाचेतनाधीनस्य लोकादिति यावत् ॥ १५ ॥

प० टी० । किं च **यस्मादिति** । स मे प्रिय इत्युक्ते स कः यस्माल्लोको नोद्विजते सर्वभूतेष्वीश्वराधिष्ठानान्वीक्षणात् तदुक्तम्–‘नोन्मत्तात्पिशुनाज्जनाद्विरमते सर्वात्मभूतः पुमांस्तस्मात्सर्वसुहृत्तमादपि जनो नाशङ्कते कश्चन । अत्युग्रैर्जलजन्तुभिर्जलनिधिर्नैवाधिमेतिक्षणं नो यादांसि भजन्ति भीतिमुदधेरत्युर्जितात्सर्वतः’ इति । किं च हर्षामर्षभयोद्वेगैर्यो मुक्तः हर्षः स्वार्थलाभ उत्साहः, अमर्षः परलाभे असहमानत्वम्, भयं त्रासः उद्वेगो भयादिनिमित्तचित्तक्षोभः ॥ १५ ॥

---

१ अभिलषितप्रतिघाते, लि. पु. नास्ति.

**अनपेक्षः शुचिर्दक्ष उदासीनो गतव्यथः ॥**
**सर्वारम्भपरित्यागी यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ १६ ॥**

अनपेक्ष इति । देहेन्द्रियविषयसंबन्धादिष्वपेक्षा यस्य नास्ति स विषयेष्वनपेक्षो निःस्पृहः शुचिर्बाह्याभ्यन्तरेण च शौचेन संपन्नो दक्षः प्रत्युत्पन्नेषु कार्येषु सद्यो यथावत् प्रतिपत्तुं समर्थः । उदासीन इति । उदासीनो न कस्यचिन्मित्रादेः पक्षं भजते यः स उदासीनो यतिर्गतव्यथो गतभयः सर्वारम्भपरित्यागी आरभ्यन्त इत्यारम्भा इहामुत्रफलभोगार्थानि कामहेतूनि कर्माणि सर्वारम्भास्तान् परित्यक्तुं शीलमस्येति सर्वारम्भपरित्यागी यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ १६ ॥

आ० टी० । निरपेक्षत्वादिकमपि ज्ञानिनो विशेषणमित्याह **अनपेक्ष इति** । आदिपदमपेक्षणीयसर्वसंग्रहार्थं, प्रतिपत्तव्येषु प्रतिपत्तिं कर्तव्येषु कर्तुं चेत्यर्थः । परैस्ताडितस्यापि गता व्यथा भयमस्येति व्युत्पत्तिमाश्रित्याह **गतेति** ॥ १६ ॥

प० टी० । किं च **अनपेक्ष इति** । अनपेक्षो यदृच्छोपस्थितेऽप्यर्थे निस्पृहः शुचिर्बाह्याभ्यन्तरशौचसंपन्नो दक्षोऽनलस उदासीनः पक्षपातशून्यो गतव्यथ आधिशून्यः । सर्वेषां दृष्टादृष्टार्थानामारम्भान् परित्यक्तुं शीलं यस्यैवंभूतः स मे प्रियः ॥ १६ ॥

**यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न काङ्क्षति ॥**
**शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान् यः स मे प्रियः ॥ १७ ॥**

किं च योनेति । यो न हृष्यतीष्टप्राप्तौ न द्वेष्ट्यनिष्टप्राप्तौ न शोचति प्रियवियोगे न चाप्राप्तं काङ्क्षति शुभाशुभे पुण्यपापे कर्मणी परित्यक्तुं शीलमस्येति शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान् यः स मे प्रियः ॥ १७ ॥

आ० टी० । न च क्षमीत्यनेन पौनरुक्त्यं प्रत्युत्पन्नायामपि व्यथायामपकर्तृष्वनपकर्तृत्वं क्षमित्वमित्यभ्युपगमाद्द्वेषहर्षादिराहित्यमपि ज्ञानिनो लक्षणमित्याह **किं चेति** । सर्वारम्भपरित्यागीत्यनेन विहितकाम्यत्यागस्योक्तत्वाद्विहितादन्यत्र मासङ्कोचीति विशिनष्टि **शुभाशुभेति** । वैषम्यबुद्ध्यभावादपि ज्ञानिनो विशेषमित्याह **सम इति** ॥ १७ ॥

प० टी० । किं च **यो न हृष्यतीति** । प्रियं प्राप्य न हृष्यति अप्रियं प्राप्य न द्वेष्टि गते मृते वा न शोचति । अप्राप्तं न काङ्क्षति शुभाशुभे पुण्यपापे त्यक्तुं शीलं यस्य । शेषं पूर्ववत् ॥ १७ ॥

**तुल्यनिन्दास्तुतिर्मौनी संतुष्टो येन केन चित् ॥**
**अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान् मे प्रियो नरः ॥ १८ ॥**

सम इति । समः शत्रौ मित्रे च तथा मानापमानयोः पूजापरिभवयोः शीतोष्णसुखदुःखेषु समः सर्वत्र च संगवर्जितः ॥ १८ ॥

आ० टी० । सम इति । अद्वेष्टेत्यादिना द्वेषादिविशेषाभाव उक्तः, संप्रति सर्वत्रैवाविकृतचित्तत्वमुच्यते सर्वत्र चेतने स्त्रियादावचेतने च चन्दनादावित्यर्थः ॥ १८ ॥

प० टी० । किं च द्वाभ्याम् समः शत्रौ चेति । तुल्यनिन्दास्तुतिरिति । शत्रौ मित्रे च समः समस्वभावः । तदुक्तम्–' संवर्धकं छेत्तुमुपागतं वा छायादिभिर्विश्रमिणं करोति । वृक्षो यथा तद्वदरौ च मित्रे समस्वभावो हरिदासवर्यः' इति । तथा मानापमानयोः शीतोष्णसुखदुःखादिद्वन्द्वेषु समो हर्षविषादरहितः संगविवर्जितः क्वचिदप्यनासक्तः ॥ १८ ॥

तुल्यनिन्दास्तुतिर्मौनी संतुष्टो येन केन चित् ॥
अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान् मे प्रियो नरः ॥ १९ ॥

किं च तुल्यनिन्देति । तुल्यनिन्दास्तुतिः निन्दा च स्तुतिश्च निन्दास्तुती तुल्ये यस्य स तुल्यनिन्दास्तुतिर्मौनी मौनवान् संयतवाक् संतुष्टो येन केन चित् शरीरस्थितिमात्रेण । तथा चोक्तं ' येन केन चिदाच्छन्नो येन केनचिदाश्रितः । यत्र क चन शायी स्यात्तंदेवा ब्राह्मणं विदुः ' इति । किं चानिकेतो निकेत आश्रयो निवासो नियतो न विद्यते यस्य सोऽयमनिकेतो 'नागार' इत्यादि स्मृत्यन्तरात् । स्थिरमतिं स्थिरा परमार्थविषया मतिर्यस्य स स्थिरमतिर्भक्तिमान् मे प्रियः ॥ १९ ॥

आ० टी० । वाग्यतत्वादिविशेषणमपि ज्ञाननिष्ठस्यास्तीत्याह किं चेति । निन्दा दोषसंकीर्तनं, स्तुतिर्गुणगणनम्, देहस्थितिमात्रफलेनान्नादिना ज्ञानिनः संतुष्टत्वे स्मृतिं प्रमाणयति तथा चेति । नियतनिवासराहित्यमपि ज्ञानवतो विशेषणमित्याह किं चेति । 'न कुड्यां नोदके संगो न चैले न त्रिपुष्करे । नासने वसने नान्ने यस्य वै मोक्षवित्तु स' इति स्मृतिमुक्तेऽर्थे प्रमाणयति नेत्यादिना ॥ १९ ॥

प० टी० । तुल्य इति । निन्दया न कुप्यति, स्तुत्या न श्लाघते, मौनी संयतवाक्, येन केन चिद्यथालाभेन संतुष्टः । न विद्यते निकेतनं नियमितं स्थलं यस्य । स्थिरमतिर्व्यवसिताचित्तः तथा सति भक्तिमान् स मे प्रियः ॥ १९ ॥

ये तु धर्म्यामृतमिदं यथोक्तं पर्युपासते ॥
श्रद्दधाना मत्परमा भक्तास्तेऽतीव मे प्रियाः ॥ २० ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां भीष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे भक्तियोगो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

अद्वेष्टा सर्वभूतानामित्यादिनाक्षरस्योपासकानां निवृत्तसर्वैषणानां संन्यासिनां परमार्थज्ञाननिष्ठानां धर्मजातं प्रक्रान्तमुपसंह्रियते ये त्विति । ये तु संन्यासिनो धर्म्यामृतं धर्मादनपेतं धर्म्यं च तदमृतं च तदमृतत्वहेतुत्वादिदं यथोक्तमद्वेष्टा सर्वभूतानामित्यादिना पर्युपासतेऽनुतिष्ठन्ति श्रद्दधानाः सन्तो मत्परमा यथोक्तोऽहमक्षरात्मा परमो निरतिशयो गतिर्येषां ते मत्परमा मद्भक्ताश्चोत्तमां परमार्थज्ञानलक्षणां भक्तिमाश्रितास्तेऽतीव मे प्रियाः प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमिति यत् सूचितं तद् व्याख्यायेहोपसंहृतं भक्तास्तेऽतीव मे प्रिया इति यस्माद्धर्म्यामृतमिदं यथोक्तमनुतिष्ठन् भगवतो विष्णोः परमेश्वरस्यातीव मे प्रियो भवति तस्मादिदं धर्म्यामृतं मुमुक्षुणा यत्नतोऽनुष्ठेयं विष्णोः प्रियं परं धाम जिगमिषुणेति वाक्यार्थः ॥ २० ॥

इति श्रीभगवद्गीताभाष्ये पूज्यपादशंकरभगवतः कृतौ भक्तियोगो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

आ० टी० । पुनः पुनर्भक्तेर्ग्रहणमपवर्गमार्गस्य परमार्थज्ञानस्योपायार्थम् । अद्वेष्टेत्यादि धर्मजातं ज्ञानवतो लक्षणमुक्तं तदुपपादितमनूद्योपसंहारश्लोकमवतारयति **अद्वेष्टेत्यादिना** । चतुर्थपादस्य तात्पर्यमाह **प्रियोहीति** । यद्यपि यथोक्तं धर्मजातं ज्ञानवतो लक्षणं तथापि जिज्ञासूनां ज्ञानोपायत्वेन यत्नादनुष्ठेयमिति वाक्यार्थमुपसंहरति **यस्मादिति** । तदेवं सोपाधिकाभिध्यानपरिपाकान्निरुपाधिकमनुसंदधानस्याद्वेष्टा सर्वभूतानामित्यादिधर्मविशिष्टस्य मुख्यस्याधिकारिणः श्रवणाद्यावर्तयतस्तत्त्वसाक्षात्कारसंभवात्ततो मुक्त्युपपत्तेस्तद्धेतुवाक्यार्थधीविषयोऽन्वययोग्यस्तत्पदार्थोऽनुसंधेय इति सिद्धम् ॥ २० ॥ इत्यानन्दगिरिकृतटीकायां द्वादशाध्यायः ॥ १२ ॥

प० टी० । अथोपसंहरन्नाह **येत्विति** । उक्तं धर्मसंबन्ध्यमृतं मोक्षसाधनत्वाद्यथोक्तं यथावदुक्तं श्रद्दधाना श्रद्धावन्तो मत्परमा अहमेव परमो येषां ते तेऽतीव मे प्रियाः ॥ २० ॥

अथाध्यायतात्पर्यं तु । नानाविक्षेपविघ्नैरुपहतमनसालम्बशून्येन भूयो ह्यव्यक्तोपास्तिमेके विदधति सुचिरं लौकिकाचार्यतान्ये । भक्तिं योगेश्वराणामपि परमगुरौ कुर्वते स्वात्मलब्ध्यै तत्क्लेशे तारतम्यं विशदमभिहितं द्वादशाध्यायमध्ये ॥ १ ॥

इति श्रीमद्दैवज्ञपण्डितसूर्यविरचितायां परमार्थप्रपायां भक्तियोगो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥१२॥

इति द्वादशाध्यायः ॥ १२ ॥

---

# त्रयोदशाध्यायः ।

## श्रीभगवानुवाच ।

**इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते ॥**
**एतद् यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ॥ १ ॥**

सप्तमेऽध्याये सूचिते द्वे प्रकृती ईश्वरस्य त्रिगुणात्मिकाष्टधा भिन्नापरा संसारहेतुत्वात् परा चान्या जीवभूता क्षेत्रज्ञलक्षणेश्वरात्मिका याभ्यां प्रकृतिभ्यामीश्वरो जगदुत्पत्तिस्थितिलयहेतुत्वं प्रतिपद्यते तत्र क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षणप्रकृतिद्वयनिरूपणद्वारेण तद्वत ईश्वरस्य तत्त्वनिर्धारणार्थं क्षेत्राध्याय आरभ्यते । अतीतानन्तराध्याये चाद्वेष्टा सर्वभूतानामित्यादिना यावदध्यायपरिसमाप्ति तावत्तत्त्वज्ञानिनां संन्यासिनां निष्ठा यथा ते वर्तन्ते इत्येतदुक्तं, केन पुनस्ते तत्त्वज्ञानेन युक्ता यथोक्तधर्माचरणाद् भगवतः प्रिया भवन्तीत्येवमर्थश्चायमध्याय आरभ्यते, प्रकृतिश्च त्रिगुणात्मिका सर्वकार्यकरणविषयाकारेण परिणता पुरुषस्य भोगापवर्गार्थकर्तव्यतया देहेन्द्रियाद्याकारेण संह्रियते[1] सोऽयं संघात इदं शरीरं तदेतद् भगवानुवाच इदमिति । इदमिति सर्वनाम्नोक्तं विशिनष्टि शरीरमिति । हे कौन्तेय क्षतत्राणात् क्षयात् क्षरणात् क्षेत्रवद्वास्मिन् कर्मफलनिर्वृत्तेः क्षेत्रमितीतिशब्द एवंशब्दपदार्थकः क्षेत्रमित्येवमभिधीयते कथ्यते एतच्छरीरं क्षेत्रं यो वेत्ति विजानात्यापादतलमस्तकं ज्ञानेन विषयीकरोति स्वाभाविकेनौपदेशिकेन वा वेदनेन विषयीकरोति विभागशस्तं वेदितारं प्राहुः कथयन्ति क्षेत्रज्ञ इतीतिशब्दः एवंशब्दपदार्थक एव पूर्ववत् । क्षेत्रज्ञ इत्येवमाहुः । के तद्विदस्तौ क्षेत्रक्षेत्रज्ञौ ये विदन्ति तद्विदः ॥ १ ॥

आ० टी० । प्रथममध्यमयोः षट्कयोस्त्वंतत्पदार्थावुक्तौ अन्तिमस्तु षट्को वाक्यार्थनिष्ठः सम्यग्धीप्रधानोऽधुनारभ्यते तत्र क्षेत्राध्यायमन्तिमषट्काद्यमवतितारयिषुर्व्यवहितं वृत्तं कीर्तयति **सप्तम इति** । प्रकृतिद्वयस्य स्वातन्त्र्यं वारयति **ईश्वरस्येति** । भूमिरित्यादिनोक्ता सत्त्वादिरूपा प्रकृतिरपरेत्यत्र हेतुमाह **संसारेति** । इतस्त्वन्यामित्यादिनोक्तां प्रकृतिमनुक्रामति **परा चेति** । परत्वे हेतुं सूचयति **ईश्वरात्मिकेति** किमर्थमीश्वरस्यप्रकृतिद्वयमित्याशङ्क्य कारणत्वार्थमित्याह **याभ्यामिति** । वृत्तमनूद्य वर्तिष्यमाणाध्यायारम्भप्रकारमाह **तत्रेति** । व्यवहितेन संबन्धमुक्त्वाऽव्यवहितेन तं विवक्षुरव्यवहितमनुवदति **अतीतेति** । निष्ठोक्तेति संबन्धः । निष्ठामेव व्याचष्टे **यथेति** । वर्तन्ते धर्मजातमनुतिष्ठन्ति तथा पूर्वोक्तेन प्रकारेण सर्वमुक्तमिति योजना । अव्यवहितमेवमनूद्य तेनोत्तरस्य संबन्धं संगिरते **केनेति** । तत्त्वज्ञानेनेत्युक्तार्थेन समुच्चयार्थश्चकारः । जीवानां सुखदुःखादिभेदभाजां प्रतिक्षेत्रं भिन्नानां नाक्षरेणैक्यमित्याशङ्क्य संसारस्यात्मधर्मत्वं निराकृत्य संघातनिष्ठत्वं वक्तुं संघातोत्पत्तिप्रकारमाह **प्रकृतिश्चेति** । भोगश्चापवर्गश्चार्थौ तयोरेव कर्तव्यतयेति यावत् । नन्वनन्तरश्लोके शरीरनिर्देशात् तस्योत्पत्तिर्वक्तव्या किमिति संघातस्योच्यते तत्राह **सोऽयमिति** । उक्तेऽर्थे भगवद्वचनमवतारयति **तदेतदिति** । तत्र द्रष्टृत्वेन संघातदृश्यादन्यमात्मानं निर्दिशति **इदमिति** । उक्तं प्रत्यक्षदृश्यविशिष्टं किंचिदिति शेषः । शरीरस्यात्मनोऽन्यत्वं क्षेत्रनामनिरुक्त्या ब्रूते **क्षतेति** । क्षयो नाशः क्षरणमपक्षयः । यथा क्षेत्रे बीजमुप्तं फलति तद्वदित्याह **क्षेत्रवद्वेति** । क्षेत्रपदादुपरिस्थितामितिपदं क्षेत्रशब्दविषयमन्यथा वैयर्थ्यादित्याह **इतिशब्द इति** । क्षेत्रमित्येवमनेन क्षेत्र-

---

१ संहन्यते संयुक्ता दृश्यते—पा० लि० पु० । **इत्यर्थ युक्तः पाठः**

शब्देनेत्यर्थः। दृश्यं देहमुक्त्वा ततोऽतिरिक्तं द्रष्टारमाह एतदिति। स्वाभाविकं मनुष्योऽहमिति ज्ञानमौपदेशिकं देही नात्मा दृश्यत्वादित्यादिविभागशः स्वतोऽतिरिक्तत्वेनेत्यर्थः। क्षेत्रमित्यत्रेतिशब्दवदत्रापीतिशब्दस्य क्षेत्रज्ञशब्दविषयत्वमाह इतिशब्द इति। क्षेत्रज्ञ इत्येवं क्षेत्रज्ञशब्देन तं प्राहुरिति संबन्धं प्रवक्ष्यन् प्रश्नपूर्वकमाह के इत्यादिना॥ १॥

प० टी०। पूर्वाध्याये सगुणनिर्गुणोपासनाभेदेन ब्रह्मप्राप्तावधिकारिद्वयमुक्तं तत्र क्रमेण मुक्तेः सुखसाध्यत्वं च दर्शितं तत्रापि सुखरूपसाधनवतः सगुणोपासकस्य धर्माः श्लोकाष्टकेनोपदिष्टाः। अथ क्लेशरूपसाधनवतो निर्गुणोपासकस्य बहुसामग्रीसाध्यतत्त्वज्ञानपूर्विका प्राप्तिरिति दर्शयितुं प्रथमतः क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः स्वरूपं भगवानुपदिशति इदमिति। इदं भोगायतनं शरीरं संसारतरुप्ररोहभूमिकत्वात्क्षेत्रमित्यभिधीयते नामनिर्देशः क्रियते। अथ सामान्यतः क्षेत्रज्ञस्वरूपमाह एतदिति। एतत्क्षेत्रं यो वेत्ति जानाति तं क्षेत्रज्ञमिति तद्विदः प्राहुः। अनेन देहातिरिक्तः क्षेत्रज्ञः कश्चिदस्तीति सूचितम्। यतोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां देहस्य घटादिवज्जाड्यनिश्चयेन स्वकीयद्रष्टृत्वं न संभवति। मृतशरीरे दाहदुःखानभिज्ञत्वदर्शनात्। एवं यथा घटद्रष्टा घटाद्भिन्नो भवति तथा देहद्रष्टापीत्यर्थः॥ १॥

**क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत॥**
**क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज् ज्ञानं मतं मम॥ २॥**

एवं क्षेत्रक्षेत्रज्ञावुक्तौ किमेतावन्मात्रेण ज्ञानेन ज्ञातव्याविति नेत्युच्यते क्षेत्रज्ञमिति। क्षेत्रज्ञं यथोक्तलक्षणं चापि मां परमेश्वरमसंसारिणं विद्धि जानीहि योऽसौ सर्वक्षेत्रेष्वेकः क्षेत्रज्ञो ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानेकक्षेत्रोपाधिप्रविभक्तस्तं निरस्तसर्वोपाधिभेदं सदसदादिशब्दप्रत्ययागोचरं विद्धीत्यभिप्रायः। हे भारत यस्मात् क्षेत्रक्षेत्रज्ञेश्वरयाथात्म्यव्यतिरेकेण न ज्ञानगोचरमन्यदवशिष्टमस्ति तस्मात् क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञेयभूतयोर्यज् ज्ञानं क्षेत्रक्षेत्रज्ञौ येन ज्ञानेन विषयीक्रियेते तज् ज्ञानं सम्यग्ज्ञानमिति मतमभिप्रेतमित्यभिप्रायो ममेश्वरस्य विष्णोः। ननु सर्वक्षेत्रेष्वेक एव ईश्वरो नान्यस्तद्व्यतिरिक्तो भोक्ता विद्यते चेत्तत ईश्व-

---

आ० टी०। दृश्यानां दुःखादीनां भेदकानां यावद्देहभाविनामनात्मधर्मत्वसिद्धये द्रष्टारं देहादन्यमुक्त्वा सांख्यानामिव तावन्मात्रेण मुक्तिनिवृत्तये तस्य सर्वदेहेष्वैक्योक्तिपूर्वकं स्वेन परमार्थेनाक्षरेणैक्यं वृत्तमनूद्य प्रश्नद्वारा दर्शयति एवमित्यादिना। यथोक्तलक्षणं दृश्याद्देहाद्विलक्षणं द्रष्टारमित्यर्थः, चापीतिनिपातौ जीवस्याक्षरत्वज्ञानस्य देहादन्यत्वज्ञानेन समुच्चयार्थौ भिन्नक्रमौ न क्षेत्रज्ञं सांख्यवद् दृश्यादन्यदेव विद्धि किं तु मां चापि विद्धीति संबध्यते। यः सर्वक्षेत्रेष्वेकः क्षेत्रज्ञस्तं मामेव विद्धीति संबन्धं सूचयति सर्वेति। स्वतत्क्षेत्रोपाधिकभेदभाजस्तत्तच्छब्दधीगोचरस्य कथं तद्विपरीतब्रह्मत्वधीरित्याशङ्क्याह ब्रह्मादीति। उत्तरार्धं विभजते यस्मादिति। तदेव विशिनष्टि क्षेत्रेति। न च भेदविषयत्वान्न सम्यग्ज्ञानं तदिति युक्तं तस्य विवेकज्ञानस्य वाक्यार्थज्ञानद्वारा मोक्षौपयिकत्वेन सम्यक्त्वसिद्धिरिति भावः। जीवेश्वरयोरेकत्वमुक्तमाक्षिपति नन्विति। जीवेश्वरयोरेकत्वे जीवस्येश्वरे वा तस्य जीवे वान्तर्भावो नाद्यो जीवस्य परस्मादन्यस्याभावे संसारस्य निरालम्बनत्वानुपपत्त्या परस्यैव तदाश्रयत्वप्रसङ्गादित्यर्थः। "अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति" इति श्रुतेर्न तस्य संसारितेत्याशङ्क्य द्वितीयं दूषयति ईश्वरेति। जीवे चेदीश्वरोऽन्तर्भवति तदापि ततोऽन्यसंसार्यभा-

रस्य संसारित्वं प्राप्तमीश्वरव्यतिरेकेण वा संसारिणोऽन्यस्याभावात् संसाराभावप्रसङ्गस्तच्चोभयमनिष्टं। बन्धमोक्षतद्धेतुशास्त्रानर्थक्यप्रसङ्गात्। प्रत्यक्षादिप्रमाणविरोधाच्च, प्रत्यक्षेण तावत् सुखदुःखतद्धेतुलक्षणः संसार उपलभ्यते। जगद्वैचित्र्योपलब्धेश्च धर्माधर्मनिमित्तः संसारोऽनुमीयते। सर्वमेतदनुपपन्नमात्मेश्वरैकत्वे। न। ज्ञानाज्ञानयोरन्यत्वेनोपपत्तेः, "दूरमेते विपरीते विषूची अविद्या या च विद्येति" ज्ञानाज्ञाने। तथा च तयोर्विद्याविद्याविषययोः फलभेदोऽपि विरुद्धो निर्दिष्टः। "श्रेयश्च प्रेयश्चेति" विद्याविषयः श्रेयः प्रेयस्त्वविद्याकार्यमिति, तथा च व्यासः 'द्वाविमावथ पन्थानौ' इत्यादि, इमौ द्वावेव पन्थानावित्यादि चेह च द्वे निष्ठे उक्ते। अविद्या च सह कार्येण विद्यया हातव्येति श्रुतिस्मृतिन्यायेभ्योऽवगम्यते, श्रुतयस्तावद् "इह चेदवेदीदथ सत्यमस्ति न चेदिहावेदीन्महती विनष्टिः" "तमेवं विद्वानमृत इह भवति" "नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय," "आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति कुतश्चन", अविदुषस्त्वथ तस्य भयं भवत्यविद्यायामन्तरे

---

वात्तस्य च संसारानिष्टिः[1] संसारो जगत्यस्तं गच्छेदित्यर्थः। प्रसङ्गद्वयस्येष्टत्वं निराचष्टे तच्चेति। संसाराभावे तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्तीत्यादिनिबन्धशास्त्रस्य तद्धेतुकर्मविषयकर्मकाण्डस्य चानर्थक्यमीश्वराश्रिते च संसारे तद्भोक्तृत्वश्रुतेर्ज्ञानकाण्डस्य मोक्षतद्धेतुज्ञानार्थस्यानर्थक्यमतो न प्रसङ्गयोरिष्टतेत्यर्थः। संसाराभावप्रसङ्गस्यानिष्टत्वे हेत्वन्तरमाह प्रत्यक्षादीति। तत्र प्रत्यक्षविरोधं प्रकटयति प्रत्यक्षेणेति। आदिशब्दोपात्तमनुमानविरोधमाह जगदिति। विमतं विचित्रहेतुकं विचित्रकार्यत्वात् प्रासादादिवदित्यर्थः। प्रत्यक्षानुमानागमविरोधादयुक्तमैक्यमित्युपसंहरति सर्वमिति। ऐक्येऽपि संसारित्वमविद्यातो विद्यातोऽसंसारित्वमिति विभागान्नानुपपत्तिरित्युत्तरमाह नेत्यादिना। तयोः स्वरूपतो विलक्षणत्वे श्रुतिमाह दूरमिति। अविद्या या च विद्येति प्रसिद्धे एते विद्याविद्ये दूरं विपरीते अत्यन्तविरुद्धे इत्यर्थः। विषूची नानागती भिन्नफले इत्यर्थः। स्वरूपतो विरोधवत् फलतोऽपि सोऽस्तीत्याह तथेति। फलभेदोक्तिमेव व्यनक्ति विद्येति। तयोर्द्विधाविलक्षणत्वे वेदव्यासस्यापि संमतिमाह तथा चेति। उक्तेऽर्थे भगवतोऽपि संमतिमुदाहरति इह चेति। द्वयोरपि निष्ठयोस्तुल्यमुपादेयत्वमिति शङ्कां शातयति अविद्या चेति। अविद्या सकार्या हातव्येत्यत्र श्रुतीरुदाहरति श्रुतयस्तावदिति। इहेति जीवदवस्थोच्यते, चेच्छब्दोऽविद्योदयदौर्लभ्यद्योती, अवेदीदहं ब्रह्मेति विदितवानित्यर्थः। अथ विद्यानन्तरमेव सत्यमवितथं पुनरावृत्तिवर्जितं कैवल्यं स्यादित्याह अथेति। अविद्याविषयेऽपि श्रुतिमाह न चेदिति। जन्ममरणादिरूपा संसृतिर्विनष्टिस्तस्या महत्त्वं सम्यग्ज्ञानं विना निवर्तयितुमशक्यत्वम्। विद्याविषये श्रुत्यन्तरमाह तमेवमिति। परमात्मानं प्रत्यक्त्वेन यः साक्षात्कृतवान् स देहे जीवन्नेव मुक्तो भवतीत्यर्थः। विद्यां विनापि हेत्वन्तरतो मुक्तिमाशङ्क्याह नेति। भयहेतुमविद्यां निराकुर्वती तज्जं भयमपि निरस्यति विद्वान् इति। अत्र वाक्यान्तरमाह विद्वानिति। अविद्याविषये वाक्यान्तरमाह अविदुष इति। प्रतीच्येकरसे स्वल्पामिति भेदं मन्यमानस्य भेदद-

---

१ तस्य संसारानिष्टोप्योति—पा० लि० पु०।

वर्तमाना," ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति, "अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति" न स वेद यथा पशुरेवं स देवानामात्मविद्यः स इदं सर्वं भवति यदा चर्मवद्" इत्याद्याः सहस्रशः । स्मृतयश्च 'अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः' 'इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः,' 'समं पश्यन् हि सर्वत्र' इत्याद्याः । न्यायतश्च 'सर्पान् कुशाग्राणि तथोदपानं ज्ञात्वा मनुष्याः परिवर्जयन्ति । अज्ञानतस्तत्र पतन्ति केचिज् ज्ञाने फलं पश्य यथा विशिष्टम्'। तथा च देहादिष्वनात्म-बुद्धिरविद्वान् रागद्वेषादियुक्तो धर्माधर्मानुष्ठानकृज् जायते म्रियते चेत्यवगम्यते देहादिव्यतिरिक्तात्मदर्शिनो रागद्वेषादिप्रहाणापेक्षया धर्माधर्मप्रवृत्त्युपशमान्मुच्यन्त इति न केन चित् प्रत्याख्यातुं शक्यं न्यायतस्तत्रैवं सति क्षेत्रज्ञस्येश्वरस्यैव सतोऽविद्याकृतोपाधिभेदतः संसारित्वमिव भवति यथा देहाद्यात्मत्वमा-

ष्टचनन्तरमेव संसारध्रौव्यमित्यर्थः । तत्रैव श्रुत्यन्तरमाह **अविद्यायामिति** । तन्मध्ये तत्परवशतया स्थितास्तु तमजानन्तो देहाद्यभिमानवन्तो मूढाः संसरन्तीत्यर्थः । विद्याविषये श्रुत्यन्तरमाह **ब्रह्मेति** । अविद्याविषये श्रुत्यन्तरमाह **अन्योऽसाविति** । भेददृष्टिमनूद्य तन्निदानमविद्येत्याह **नेति** । स च मनुष्याणां पशुवद्देवादीनां प्रेष्यतां प्राप्नोतीत्याह **यथेति** । विद्याविषये वाक्यान्तरमाह **आत्मविदिति** । इदं सर्वं प्रत्यग्भूतं पूर्णं ब्रह्मेत्यर्थः । ज्ञानादेव तु कैवल्यमित्यत्र श्रुत्यन्तरमाह **यदेति** । न खल्वाकाशं चर्मवन्मानवो वेष्टयितुमीष्टे तथा परमात्माप्रत्यक्त्वेनानुभूय न मुच्यते इत्यर्थः, आदिशब्देनानुक्ताविद्याविद्याफलभेदार्थाः श्रुतयो गृह्यन्ते । तासां भूयस्त्वेन प्रामाण्यं सूचयति **सहस्रश इति** । विद्याविद्याविषये स्मृतीरुदाहरति **स्मृतयश्चेति** । तत्राविद्याविषयं वाक्यमाह **अज्ञानेनेति** । विद्याविषयं वाक्यद्वयं दर्शयति **इहेत्यादिना** । विद्याफलमनर्थध्वस्तिरविद्याफलमनर्थाप्तिरित्येतदन्वयव्यतिरेकाख्यन्यायादपि सिध्यतीत्याह **न्यायतश्चेति** । तत्रैव पुराणसंमतिमाह **सर्पानिति** । उदपानं कूपं, यथात्मज्ञाने विशिष्टं फलं स्यात्तथा पश्यति योजना । न्यायतश्चेत्यन्वयव्यतिरेकाख्यन्यायमुक्तं विवृणोति **तथा चेति** । तत्रादावन्वयमाचष्टे **देहादिष्विति** । अनाद्यनिर्वाच्याविद्यावृतश्चिदात्मा देहादावनात्मन्यात्मबुद्धिमादधाति तद्युक्तो रागादिना प्रेर्यते तत्प्रयुक्तश्च कर्मानुतिष्ठति तत्कर्ता च यथाकर्म नूतनं देहमादत्ते पुरातनं त्यजतीत्येवमविद्यावत्त्वे संसारित्वं सिद्धमित्यर्थः । व्यतिरेकमिदानीं दर्शयति **देहादीति** । श्रुतियुक्तिभ्यां भेदे ज्ञाने रागादिध्वस्त्या कर्मोपरमादशेषसंसारासिद्धिरित्यविद्याराहित्ये बन्धध्वस्तिरित्यर्थः । उक्तान्वयादेरन्यथासिद्धिं शिथिलयति **इति नेति** । उक्तमन्वयादिवादिना केनचिदपि न्यायतो न शक्यं प्रत्याख्यातुं तदन्यथासिद्धिसाधकाभावादित्यर्थः । अन्वयादेरनन्यथासिद्धत्वे चोद्यमपि प्राचीनं प्रति नीतमित्याह **तत्रेति** । ज्ञानाज्ञानयोरुक्तन्यायेन स्वरूपभेदे कार्यभेदे च स्वारस्येन परापरयोरैक्येऽपि बुद्ध्याद्युपाधिभेदादाविद्यकमात्मनः संसारित्वमाभासरूपं प्रातिभासिकं सिध्यतीत्यर्थः । आत्मनो ब्रह्मता स्वतश्चेदहमित्यात्मभावेन ब्रह्मतापि भावादित्याशङ्क्याह **यथेति** । देहाद्यतिरिक्तस्यात्मनो वैदिकपक्षे स्वतस्त्वेऽपि तस्मिन्नहमिति भात्येव तदतिरिक्तत्वं न भाति किं त्वविद्यातो देहाद्यात्मत्वमेव विपरीतं भासते तथात्मनो ब्रह्मत्वे स्वाभाविकेऽपि तस्मिन् ब्रह्मत्वं न भात्यविद्यातोऽब्रह्मत्वमेव तस्य भातीत्यर्थः । आत्मनो देहाद्यात्मत्वमाविद्यकं भातीत्युक्तमनुभवेन स्पष्टयति **सर्वेति** । अतस्मिंस्तद्बुद्धिरविद्याकृतेत्यत्र **दृष्टान्तमाह यथेति** । पुरस्थिते वस्तुनि वस्तुतः स्थाणावविद्यया पुमानिति निश्चयो जायते तथा देहा-

त्मनः' सर्वजन्तूनां हि प्रसिद्धो देहादिष्वनात्मस्वात्मभावो निश्चितोऽविद्याकृतो' यथा स्थाणौ पुरुषनिश्चयो' न चैतावता पुरुषधर्मः स्थाणौ भवति' स्थाणुधर्मो वा पुरुषस्य' तथा न चैतन्यधर्मो देहस्य देहधर्मो वा चैतन्यस्य, एवं सुखदुःखमोहात्मकत्वादिरात्मनो न युक्तोऽविद्याकृतत्वाविशेषाज्जरामृत्युवज्जातुल्यत्वादिति चेत्, स्थाणुपुरुषौ ज्ञेयावेव सन्तौ ज्ञात्रान्योन्यस्मिन्नध्यस्ताववियया देहात्मनोस्तु ज्ञेयज्ञात्रोरेवेतरेतराध्यास इति न समो दृष्टान्तोऽतो देहधर्मो ज्ञेयोऽपि ज्ञातुरात्मनो भवतीति चेन्नैचितन्यादिप्रसंगाद्यदि हि ज्ञेयस्य देहादेः क्षेत्रस्य धर्माः सुखदुःखमोहेच्छादयोऽपि केन्न ज्ञातुरात्मनो भवन्त्यविद्याध्यारोपिता जरामरणाद्यास्तु न भवन्तीति विशेषहेतुर्वक्तव्यो' न भवन्तीत्यस्त्यनुमानमविद्याध्यारोपितत्वाज्जरादिवदिति' हेयत्वादुपादेयत्वाच्चेत्यादि' तत्रैवंसति कर्तृत्वभोक्तृत्वलक्षणः संसारो ज्ञेयस्थो ज्ञातर्यविद्ययाध्यारोपित इति न तेन ज्ञातुः किंचिद् दुष्यति' यथा बालैरध्यारोपितेनाकाशस्य तलमलवत्त्वादिना, एवं च सति सर्वक्षेत्रेष्वपि सतो भगवतः क्षेत्रज्ञस्येश्वरस्य संसारित्वं गन्धमात्रमपि नाशङ्क्यं' न हि क्वचिदपि लोकेऽविद्याध्यस्तेन धर्मेण कस्यचिदुप-

---

दावनात्मन्यात्मधीरविद्यातो निश्चितेत्यर्थः । देहात्मनोरैक्यज्ञाने देहधर्मस्य जरादेरात्मन्यात्मधर्मस्य च चैतन्यस्य देहेऽपि नियमः स्यादित्याशङ्क्याह **न चेति** । स्थाणौ पुरुषत्वं भ्रान्त्या भातीत्येतावता पुरुषधर्मः शिरःपाण्यादिर्न स्थाणोर्भवति तद्धर्मो वा ऋज्वादिर्न पुंसो दृश्यते मिथ्याध्यस्ततादात्म्याद्वस्तुतो धर्माव्यतिकरादिति । दृष्टान्तमुक्त्वा दार्ष्टान्तिकमाह **तथेति** । जरादेरनात्मधर्मत्वेऽपि सुखादेरात्मधर्मत्वमिति केचित्तान् प्रत्याह **सुखेति** । कामसंकल्पादिश्रुतेरनात्मधर्मत्वज्ञानादित्यर्थः । किं च विमतोनात्मधर्मोऽविद्याकृतत्वाज्जरादिवन्न च हेत्वसिद्धिरतस्मिंस्तद्बुद्धिविषयत्वेन स्थाणौ पुरुषत्ववदविद्याकृतत्वस्योक्तत्वादिति मत्वाह **अविद्येति** । स्थाणौ पुरुषत्ववदाविद्यत्वं देहादेरयुक्तं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यादिति शङ्कते **नेति** । तदेव प्रपञ्चयति **स्थाण्वित्यादिना** । ज्ञेयस्य ज्ञेयान्तरेऽध्यासादत्र चोभयोर्ज्ञेयत्वव्यापकव्यावृत्त्या व्याप्याध्यासस्यापि व्यावृत्तिरित्यर्थः । देहात्मबुद्धेर्भ्रमत्वाभावे फलितमाह **अत इति** । उपाधिधर्माणां सुखादीनां उपहिते जीवे वस्तुत्वमयुक्तमतिप्रसङ्गादिति परिहरति **नेत्यादिना** । अतिप्रसङ्गमेव प्रकटयति **यदीति** । सुखादीनामात्मधर्मत्वं चेदुपाधिधर्मत्वादचैतन्यं जरादिकं चात्मनो दुर्वारं स्यादित्यर्थः । सुखादिरात्मधर्मो नेति पक्षेऽपि नास्ति विशेषहेतुरित्याशङ्क्याह **नेति** । तदेवानुमानं स्मारयति **अविद्येति** । विमतं नात्मधर्मः आगमापायित्वात् संमतवदित्यनुमानान्तरमाह **हेयत्वादिति** । आदिशब्दाद् दृश्यत्वजडत्वादि गृह्यते । सुखादीनां जरादिवदात्मधर्मत्वाभावे तस्य वस्तुतोऽसंसारित्वे फलितमाह **तत्रेति** । आरोपितेनाधिष्ठानस्य वस्तुतोऽस्पर्शे दृष्टान्तमाह **यथेति** । पराभिन्नस्यात्मनः संसारित्वमध्यस्तमिति स्थिते यत् परस्य संसारित्वापादनं तदयुक्तमित्याह **एवंचेति** । आत्मनि संसारस्यारोपितत्वात्तदभिन्ने परस्मिन्नाशङ्कैव तस्यायुक्तेत्येतदुपपादयति **न हीति** । स्थाणौ पुरुषनिश्चयवदात्मनो देहाद्यात्मत्वनिश्चयस्याध्यस्तते-

---

संसारवत्—पा॰ क्वचित् ।

कारोऽपकारो वा दृष्टो,' यत्तूक्तं न समो दृष्टान्त इति तदसत्'कथमविद्याध्यासमात्रं हि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः साधर्म्यं विवक्षितं' तन्न व्यभिचरति, यत्तु ज्ञातरि व्यभिचरतीति मन्यसे'तस्याप्यनैकान्तिकत्वं दर्शितं'जरादिभिरविद्यावत्त्वात् क्षेत्रज्ञस्य संसारित्वमिति चेन्न, अविद्यायास्तामसत्वात्तामसो हि प्रत्यय आवरणात्मकत्वादविद्याविपरीतग्राहकः संशयोपस्थापको वाग्रहणात्मको वा' विवेकप्रकाशभावे तदभावात्तामसे चावरणात्मके तिमिरादिदोषे सत्यग्रहणादेरविद्यात्रयस्योपलब्धेः'अत्राहैवं तर्हि ज्ञातृधर्मोऽविद्या' न' करणे चक्षुषि तैमिरकत्वादिदोषोपलब्धेर्यत्तु' मन्यसे धर्मोऽविद्या तदेव चाविद्याधर्मवत्त्वं क्षेत्रज्ञस्य संसारित्वं तत्र यदुक्तमीश्वर एव क्षेत्रज्ञो न संसारीत्येतदयुक्तमिति' तन्न' यथा करणे चक्षुषि विपरीतग्राहकादिदोषस्य दर्शनान्न विपरीतादिग्रहणं तन्निमित्तं वा तैमिरिकत्वादिदोषो ग्रहीतुश्चक्षुषः संस्कारेण तिमिरेऽपनीते ग्रही-

---

त्ययुक्तम्। दृष्टान्तस्य ज्ञेयमात्रविषयत्वादितरस्य ज्ञेयज्ञातृविषयत्वादित्युक्तमनुवदति **यत्त्विति**। वैषम्यं दूषयति **तदसदिति**। तर्हि केन सममिति पृच्छति **कथमिति**। अभीष्टसाधर्म्यं दर्शयति **अविद्येति**। तस्योभयत्रानुगतिमाह **तन्नेति**। ज्ञेयान्तरे ज्ञेयस्यारोपनियमाज् ज्ञातरि नारोपः स्यादित्याशङ्क्याह **यत्त्विति**। नायं नियमो ज्ञातरि जराद्यारोपस्योक्तत्वादित्याह **तस्यापीति**। ज्ञेयस्यैव ज्ञेयान्तरेऽध्यासनियमस्येति यावद् अतो ज्ञातरि नारोपव्यभिचारशङ्केत्यर्थः। आत्मन्यविद्याध्यासे तत्राविद्यायाः स्वाभाविकत्वात्तदधीनत्वं संसारित्वमपि तथा स्यादिति शङ्कते **अविद्यावत्त्वादिति**। काविद्याविपरीतग्रहादिर्वानाद्यनिर्वाच्याज्ञानं वा, नाद्यो विपरीतग्रहादेस्तमःशब्दितानिर्वाच्याज्ञानकार्यत्वात्तन्निष्ठस्यात्मधर्मयोगादित्याह **नेत्यादिना**। तदेव प्रपञ्चयति **तामसो हीति**। आवरणात्मकत्वं वस्तुनि सम्यक् प्रकाशप्रतिबन्धकत्वं विपरीतग्रहणादेरविद्याकार्यत्वं विद्यापोहत्वेन साधयति **विवेकेति**। न च कारणाविद्यानाद्यनिर्वाच्यात्मधर्मः स्यादिति युक्तमनिर्वाच्यत्वादेव तस्यास्तद्धर्मत्वस्य दुर्वचत्वादिति भावः। किञ्च विपरीतग्रहादेरन्वयव्यतिरेकाभ्यां दोषजन्यत्वावगमादपि नात्मधर्मतेत्याह **तामसे चेति**। तमःशब्दिताज्ञानोत्थवस्तुप्रकाशप्रतिबन्धकस्तिमिरकाचादिदोषस्तस्मिन् सत्यज्ञानं मिथ्याधीः संशयश्चेति, त्रयस्योपलम्भादसति तस्मिन्न प्रतीतेरन्वयव्यतिरेकाभ्यां विपरीतज्ञानादेर्दोषाधीनत्वाधिगमान्न केवलात्मधर्मतेत्यर्थः। दोषस्य निमित्तत्वाद् भावकार्यस्योपादाननियमादनिर्वाच्याविद्यायाश्चासंमतेरात्मैव विपर्ययादेरुपादानमिति चोदयति **अत्राहेति**। विपरीतग्रहादेर्दोषोत्थत्वं सप्तम्यर्थः। अग्रहादित्रितयमविपर्ययादेः सत्योपादानत्वे सत्यत्वप्रसङ्गान्नात्मा तदुपादानं किंतु दोषस्य चक्षुरादिधर्मकत्वग्रहणादग्रहणादेरपि दोषत्वात् करणधर्मत्वं करणमविद्योत्थमन्तःकरणं न च तद्धेतुरविद्या सिद्धेति वाच्यमज्ञोऽहमित्यनुभवात् स्वापे च परामर्शात्तदवगमात् कार्यलिङ्गकानुमानादागमाच्च तत्प्रसिद्धेरितिपरिहरति **नेत्यादिना**। संग्रहीतुं चोद्यपरिहारयोश्चोद्यं विवृणोति **यत्त्विति**। अविद्यावत्त्वेऽपि ज्ञातुरसंसारित्वादुद्धृतदन्तोरसवदविद्या किं करिष्यतीत्याशङ्क्याह **तदेवेति**। मिथ्याज्ञानादित्वमेवात्मनः संसारित्वमिति स्थिते फलितमाह **तत्रेति**। न करणेव चक्षुषीत्यादिनोक्तमेव परिहारं प्रपञ्चयति **तन्नेत्यादिना**। तिमिरादिदोषस्तत्कृतो विपरीतग्रहादिश्च न ग्रहीतुरात्मनोऽस्तीत्यत्र हेतुमाह **चक्षुष इति**। तद्गतेनाञ्जनादिसंस्कारेण तिमिरादौ पराकृते देवदत्तस्य ग्रहीतुर्दोषाद्यनुपलम्भान्न तस्य तद्धर्मत्वमतो विमतं

तुरदर्शनान्न ग्रहीतुर्धर्मो यथा' तथा सर्वत्रैवाग्रहणविपरीतसंशयप्रत्ययास्तन्निमित्ताः करणस्यैव कस्य चिद् भवितुमर्हन्ति न ज्ञातुः क्षेत्रज्ञस्य 'संवेद्यत्वाच्च तेषां प्रदीपप्रकाशवन्न ज्ञातृधर्मत्वं 'संवेद्यत्वादेव स्वात्मव्यतिरिक्तसंवेद्यत्वं 'सर्वकरणवियोगे च कैवल्ये सर्ववादिभिरविद्यादिदोषवत्त्वानभ्युपगमादात्मनो यदि क्षेत्रज्ञस्याग्न्युष्णवत् स्वो धर्मस्ततो न कदाचिदपि तेन वियोगः स्यादविक्रियस्य च व्योमवत् सर्वगतस्यामूर्तस्यात्मनः केनचित् संयोगवियोगानुपपत्तेः 'सिद्धं क्षेत्रज्ञस्य नित्यमेवेश्वरत्वमनादित्वान्निर्गुणत्वादित्यादीश्वरवचनाच्च । नन्वेवं सति संसारसंसारित्वाभावे शास्त्रानर्थक्यादिदोषः स्यादिति 'न 'सर्वैरभ्युपगतत्वात्' सर्वैर्ह्यात्मवादिभिरभ्युपगतो दोषो नैकेन परिहर्तव्यो भवति, कथमभ्युपगत' इति मुक्तात्मनां संसारसंसारित्वव्यवहाराभावः सर्वैरेवात्मवादिभिरिष्यते 'न च तेषां शास्त्रानर्थक्यादिदोषप्राप्तिरभ्युपगता 'तथा नः क्षेत्रज्ञानामीश्वरैकत्वे सति शास्त्रानर्थक्यं भवत्वविद्याविषये चार्थवत्त्वं 'यथा द्वैतिनां सर्वेषां बन्धावस्थायामेव शास्त्राद्यर्थवत्त्वं न मुक्तावस्थायामेवमद्वैतवादिनामपि 'नन्वात्मनो बन्धमुक्ता-

---

तत्त्वतो नात्मधर्मो दोषत्वात्तत्कार्यत्वाद्वा संमतवदित्यर्थः । किंच विपरीतग्रहादिस्तत्त्वतो नात्मधर्मो वेद्यत्वात् संप्रतिपन्नवदित्याह **संवेद्यत्वाच्चेति** । किंच यद्वेद्यं तत् स्वातिरिक्तवेद्यं यथा दीपादीति व्याप्तेर्विपरीतग्रहादीनामपि वेद्यत्वादतिरिक्तवेद्यत्वे संवेदिता न संवेद्यधर्मवान्वेदितृत्वाद्यथा देवदत्तो न स्वसंवेद्यरूपादिमानित्यनुमानान्तरमाह **संवेद्यत्वादेवेति** । किंच विपरीतग्रहादयस्तत्त्वतो नात्मधर्मा व्यभिचारित्वात् कृशत्वादिवदित्याह **सर्वेति** । उक्तमेव विवृण्वन्नात्मनो विपरीतग्रहादिः स्वाभाविको वागन्तुको वेति विकल्प्याद्यं दूषयति **आत्मन इति**। अतो निर्मोक्षोऽविद्यातज्जध्वस्तेरसद्भावादिति भावः। आगन्तुकोऽपि स्वतश्चेदमुक्तिः परतश्चेत्तत्राह **अविक्रियस्येति**। विभुत्वादविक्रियत्वादमूर्तत्वाच्चात्मा व्योमवन्न केनचित् संयोगविभागावनुभवति न हि विक्रियाभावे व्योम्नि वस्तुतः संयोगविभागावसङ्गत्वाच्चात्मनस्तदसंयोगान्न परतोऽप्येतस्मिन्विपरीतग्रहादित्यर्थः । तस्यात्मधर्मत्वाभावे फलितमाह **सिद्धमिति** । आत्मनो निर्धर्मकत्वे भगवदनुमतिमाह **अनादित्वादिति** । इश्वरत्वे सत्यात्मनोऽसंसारित्वे विधिशास्त्रस्याध्यक्षादेश्चानर्थक्यात्तात्त्विकमेव तस्य संसारित्वमिति शङ्कते **नन्विति** । विद्यावस्थायां वा शास्त्रानर्थक्यमिति विकल्प्याद्यं प्रत्याह **सर्वैरिति**। विदुषो मुक्तस्य संसारतदाधारत्वयोरभावस्य सर्ववादिसंमतत्वात्तत्र शास्त्रानर्थक्यादि चोद्यं मयैव न प्रतिविधेयमित्यर्थः । संग्रहवाक्यं विवृणोति **सर्वैरिति** । अभिप्रायाज्ञानात् प्रश्ने स्वाभिप्रायमाह **कथमित्यादिना** । तर्हि मुक्तान् प्रति विधिशास्त्रस्याध्यक्षादेश्चानर्थक्यमित्याशङ्क्याह **न चेति**। न हि व्यवहारातीतेषु तेषु गुणदोषाशङ्केत्यर्थः। द्वैतिनां मते मुक्तात्मास्विवास्मत्पक्षेऽपि क्षेत्रज्ञस्येश्वरत्वे तं प्रति च शास्त्राद्यानर्थक्यं विद्यावस्थायामास्थितमिति फलितमाह **तथेति** । द्वितीयं दूषयति **अविद्येति**। तदेव दृष्टान्तेन विवृणोति **यथेति** । एवमद्वैतिनामपि विद्योदयात् प्रागर्थवत्त्वं शास्त्रादेरिति शेषः । द्वैतिभिरद्वैतिनां न साम्यमिति शङ्कते **नन्विति**। अवस्थयोर्वस्तुत्वे तन्मते शास्त्राद्य-

---

१ प्रत्यक्षादेः—पा० क्वचित्।

वस्थे परमार्थत एव वस्तुभूते द्वैतिनां नः सर्वेषामतो हेयोपादेयतत्साधनसद्भावे शास्त्राद्यर्थवत्त्वं स्याद्द्वैतिनां पुनर्द्वैतस्यापरमार्थत्वादविद्याकृतत्वाद्बन्धावस्थायाश्चात्मनोऽपरमार्थत्वे निर्विषयत्वाच्छास्त्राद्यानर्थक्यमिति चेन्नात्मनोऽवस्थाभेदानुपपत्तेः यदि तावदात्मनो बन्धमुक्तावस्थे,युगपत् स्यातां क्रमेण वा, युगपत्तावद्विरोधान्न संभवतः स्थितिगती इवैकस्मिन् क्रमभावित्वे च निर्निमित्तत्वेऽनिर्मोक्षप्रसंगोऽन्यनिमित्तत्वे च स्वतोऽभावादपरमार्थत्वप्रसंगस्तथा च सत्यभ्युपगमहानिः, किं च बन्धमुक्तावस्थयोः पौर्वापर्यनिरूपणायां बन्धावस्था पूर्वं प्रकल्प्यानादिमत्यन्तवती च तच्च सर्वप्रमाणविरुद्धं तथा मोक्षावस्था दिमत्यनन्तवती च तावत् प्रमाणविरुद्धैवाभ्युपगम्यते, न चावस्थावतोऽवस्थान्तरं गच्छतो नित्यत्वमुपपादयितुं शक्यमथानित्यत्वदोषपरिहाराय बन्धमुक्तावस्थाभेदो न कल्प्यते द्वैतिनामपि शास्त्रानर्थक्यदोषोऽपरिहार्य एवेति समानत्वान्नाद्वैतवादिना परिहर्तव्यो दोषः,न च शास्त्रानर्थक्यं यथा प्रसिद्धाविद्वत्पुरुषविषयत्वाच्छास्त्रस्याविदुषां हि फलहेत्वोरनात्मनोरात्मदर्शनं न विदुषां विदुषां हि फल-

---

र्थवत्त्वे फलितमाह **अत इति** । सिद्धान्ते तु नावस्थयोर्वस्तुतेति वैषम्यमाह **अद्वैतिनामिति** । व्यावहारिकं द्वैतं तत्तन्मतेऽपि स्वीकृतमित्याशङ्क्याह **अविद्येति** । कल्पितद्वैतेन व्यवहारान्न तस्य वस्तुतेत्यर्थः । बन्धावस्थाया वस्तुत्वाभावे दोषान्तरमाह **बन्धेति** । आत्मनस्तत्त्वतोऽवस्थाभेदो द्वैतिनामपि नास्तीति परिहरति **नेति** । अनुपपत्तिं दर्शयितुं विकल्पयति **यदीति** । तत्राद्यं दूषयति **युगपदिति** । द्वितीयेऽपि क्रमभाविन्योरवस्थयोर्निर्निमित्तत्वं सनिमित्तत्वं वेति विकल्प्याद्ये सदा प्रसङ्गाद्बन्धमोक्षयोरव्यवस्था स्यादित्याह **क्रमेति** । कल्पान्तरं निरस्यति **अन्येति** । बन्धमोक्षावस्थे न परमार्थे अस्वाभाविकत्वात् स्फटिकलौहित्यवदिति स्थिते फलितमाह **तथा चेति** । अवस्थयोर्वस्तुतत्त्वोपगमादित्यर्थः । इतश्चावस्थयोर्न वस्तुत्वमित्याह **किं चेति** । अवस्थयोर्वस्तुत्वमिच्छता तयोर्यौगपद्यायोगाद्वाच्ये क्रमे बन्धस्य पूर्वत्वं मुक्तेश्च पाश्चात्यमिति स्थिते बन्धस्यादित्वकृतं दोषमाह **बन्धेति** । तस्याश्चाकृताभ्यागमकृतविनाशनिवृत्तयेऽनादित्वमेष्टव्यमन्तवत्त्वं च मुक्त्यर्थमास्थेयं तच्च यदनादिभावरूपं तन्नित्यं यथात्मेति व्याप्तिविरुद्धमित्यर्थः । मोक्षस्य पाश्चात्यकृतं दोषमाह **तथेति** । सा हि ज्ञानादिसाध्यत्वादादिमती पुनरावृत्त्यनङ्गीकारादनन्ता च तच्च यत्सादिभावं रूपं तदन्तवद्यथा पटादीति व्याप्त्यन्तरविरुद्धमित्यर्थः । किं च क्रमभाविनीभ्यामवस्थाभ्यामात्मा संबध्यते न वा, प्रथमे पूर्वावस्थया सहैवोत्तरावस्थां गच्छति चेदुत्तरावस्थायामपि पूर्वावस्थावस्थानादनिर्मोक्षः, यदि पूर्वावस्थां त्यक्त्वोत्तरावस्थां गच्छति तदा पूर्वत्यागोत्तराप्त्योरात्मनः सातिशयत्वान्नित्यत्वानुपपत्तिरित्याह **न चेति** । आत्मनोऽवस्थाद्वयसंबन्धो नास्तीति द्वितीयमनूद्य दूषयति **अथेत्यादिना** । तर्हि पक्षद्वयेऽपि दोषावशेषान्नाद्वैतमतानुरागे हेतुरित्याशङ्क्याविद्याविषये चेत्युक्तं विवृणोति **न चेति** । तदेव स्फुटयति **अविदुषां हीति** । फलं भोक्तृत्वं कर्तृत्वे हेतुः, यद्वा फलं देहविशेषो हेतुरदृष्टं तयोरनात्मनो भोक्ताहं कर्ताहं मनुष्योऽहमित्यादावात्मदर्शनमधिकारकं तेनाविद्वद्विषयं विधिनिषेधशास्त्रमित्यर्थः । विदुषामपि मनुष्योऽहमित्यादिव्यवहारात्तद्विषयं शास्त्रं किं न स्यादित्याशङ्क्याह **नेति** । भोक्तृत्वकर्तृत्वाभ्यां ब्रह्मण्यादिमतो देहधर्माभ्यां चात्मनोऽन्यत्वं पश्यतो न विधिनिषेधाधिकारित्वमुक्तफला-

हेतुभ्यामात्मनोऽन्यत्वदर्शने सति तयोरहमित्यात्मदर्शनानुपपत्तेः, न ह्यत्यन्तमूढ उन्मत्तादिरपि जलाग्न्योश्छायाप्रकाशयोर्वैकात्म्यं पश्यति किमुत विवेकी'तस्मान्न विधिप्रतिषेधशास्त्रं तावत् फलहेतुभ्यामात्मनोऽन्यत्वदर्शिनो भवति' नहि देवदत्त त्वमिदं कुर्विति कस्मिंश्चित् कर्मणि नियुक्ते विष्णुमित्रोऽहं नियुक्त इति तत्रस्थो नियोगं शृण्वन्नपि प्रतिपद्यते 'नियोगविषयविवेकाग्रहणात्तूपपद्यते प्रतिपत्तिस्तथा फलहेत्वोरपि। ननु प्राकृतसंबन्धापेक्षया युक्तैव प्रतिपत्तिः शास्त्रार्थविषया फलहेतुभ्यामन्यात्मत्वदर्शनेऽपि सतीष्टफलहेतोः प्रवर्तितोऽस्म्यनिष्टफलहेतोश्च निवर्तितोऽस्मीति'यथा पितृपुत्रादीनामितरेतरात्मान्यत्वदर्शने सत्यप्यन्योऽन्यनियोगप्रतिषेधार्थप्रतिपत्तिर्न' व्यतिरिक्तात्मदर्शनप्रतिपत्तेः प्रागेव फलहेत्वोरात्माभिमानस्य प्रसिद्धत्वात्'प्रतिपन्ननियोगप्रतिषेधार्थो हि फलहेतुभ्यामात्मनोऽन्यत्वं प्रतिपद्यते न पूर्वं 'तस्माद्विधिप्रतिषेधशास्त्रमविद्वद्विषयमिति सिद्धम् । ननु स्वर्गकामो

---

दावात्मात्मीयाभिमानासंभवादित्यर्थः । आत्मनो देहादेरन्यत्वदर्शिनो न देहादावात्मधीरित्येतदुपपादयति **न हीति** । विदुषो न विधिनिषेधाधिकारितेत्युक्तमुपसंहरति **तस्मादिति** । शास्त्रस्याविद्वद्विषयत्वमिव विद्वद्विषयत्वमपि मन्तव्यमुभयोरपि शास्त्रश्रवणाविशेषादित्याशङ्क्याह **न हीति** । तत्रस्थो यस्मिन् देशे देवदत्तः स्थितस्तत्रैव वर्तमानः सन्नित्यर्थः । ननु देवदत्ते नियुक्ते विष्णुमित्रोऽपि कदाचिन्नियुक्तोऽस्मीति प्रतिपद्यते, सत्यं नियोगविषयान्नियोज्यादात्मनो विवेकाग्रहणान्नियोज्यत्वभ्रान्तेरित्याह **नियोगेति**। अविवेकिनो नियोज्यधीर्भवतीति **दृष्टान्तमुक्त्वा** फले हेतौ चात्मदृष्टिविशिष्टस्याविदुषः संभवत्येव विधिनिषेधाधिकारित्वमेवं दार्ष्टान्तिकमाह **तथेति** । विधिनिषेधशास्त्रमाविद्वद्विषयमिति वदता शास्त्रानर्थक्यं समाहितं संप्रति शास्त्रस्य विद्वद्विषयत्वेनैवार्थवत्त्वं शक्यसमर्थनमिति शङ्कते **नन्विति** । प्रकृतिरविद्या ततो जातो यो देहादावभिमानात्मा संबन्धो विद्योदयात् प्रागनुभूतस्तदपेक्षया विधिना प्रवर्तितो निषेधेन निवर्तितोऽस्मीति विधिनिषेधविषया सत्यामपि विद्यायां धीर्युक्तैवेत्यर्थः । विदुषोऽपि पूर्वमाविद्यकं संबन्धमपेक्ष्य विधिनिषेधविषयां धियमुक्तामेव व्यक्तीकरोति **इष्टेति** । नन्वविदुषो मिथ्याभिमानवन्न विदुषः सोऽनुवर्तते तथा चाविद्यासंबन्धापेक्षया विदुषो यथोक्ता धीरिति तत्राह **यथेति** । पिता पुत्रो भ्रातेत्यादीनां मिथोऽन्यत्वं दृष्टावप्यन्योन्यनियोगार्थस्य निषेधार्थस्य च धीर्दृष्टा पितरमाधिकृत्य विधौ निषेधे वा तस्य तदनुष्ठानाशक्तौ पुत्रस्य तद्विषया धीरिष्टा "अथातः संप्रति यदा प्रैष्यन्मन्यतेऽथ पुत्रमाह त्वं ब्रह्म त्वं यज्ञस्त्वं लोक" इत्यादि संप्रतिपत्त्या श्रुत्याशेषानुष्ठानस्य पुत्रकार्यताप्रतिपादनात् पुत्रं चाधिकृत्य विधिनिषेधप्रवृत्तौ तस्य तदशक्तौ पितुस्तथा धीरुपगता तथा भ्रात्रादिष्वपि **द्रष्टव्यम्** । एवं विदुषो हेतुफलाभ्यामन्यत्वदर्शनेऽपि प्राक्कालीनाविद्यकदेहादिसंबन्धादविरुद्धा विधिनिषेधार्था धीरित्यर्थः । पुत्रादीनां मिथ्याभिमानान्मिथो नियोगधीर्युक्ता तत्त्वदर्शिनस्तु तदभावान्न देहादिसंबन्धाधीना नियोगधीरिति परिहरति **नेत्यादिना** । किं च सर्वापेक्षा यज्ञादिश्रुतेरश्ववदिति सर्वापेक्षाधिकरणे सम्यग्ज्ञानस्य **दृष्ट**साध्यत्वोक्तेर्विधिनिषेधार्थानुष्ठानं सम्यग्ज्ञानात् पूर्वमिति कुतो विदुषस्तदनुष्ठानमित्याह **प्रतिपन्नेति** । सत्यदृष्टेः सम्यग्धीदृष्टेरसति चाशुद्धबुद्धेस्तदभावादन्वयव्यतिरेकाभ्यां विविदिषावाक्याच्च विधिनिषेधानुष्ठानात् पूर्वं न सम्यग्धीरित्याह **न पूर्वमिति** । विधिनिषेधयोर्विद्वद्विषयत्वायोगे फलितमाह **तस्मादिति** ।

यजेत कलञ्जं न भक्षयेदित्यादावात्मव्यतिरेकदर्शिनामप्रवृत्तौ केवलदेहाद्यात्मदृष्टीनां चातः कर्तुरभावाच्छास्त्रानर्थक्यमिति चेन्न, यथाप्रसिद्धित एव प्रवृत्तिनिवृत्त्युपपत्तेः।[1] ईश्वरक्षेत्रज्ञैकत्वदर्शी ब्रह्मवित्तावन्न प्रवर्तते।तथा नैरात्म्यवाद्यपि नास्ति परलोक इति न प्रवर्तते। यथाप्रसिद्धस्तु विधिप्रतिषेधशास्त्रश्रवणान्यथानुपपत्त्यानुमितात्मास्तित्व आत्मविशेषानभिज्ञः कर्मफलसंजाततृष्णः श्रद्दधानतया च प्रवर्तत इति सर्वेषां नः प्रत्यक्षमतो न शास्त्रानर्थक्यं।विवेकिनामप्रवृत्तिदर्शनात्तदनुगामिनामप्रवृत्तौ शास्त्रानर्थक्यमिति चेन्न।कस्य चिदेव विवेकोपपत्तेरनेकेषु हि प्राणिषु कश्चिदेव विवेकी स्याद्यथैवेदानीं।न च विवेकिनमनुवर्तन्ते मूढा। रागादिदोषतन्त्रत्वात् प्रवृत्तेरभिचरणादौ च प्रवृत्तिदर्शनात्। स्वाभाव्याच्च प्रवृत्तेः। स्वभावस्तु प्रवर्तत इत्युक्तं। तस्मादविद्यामात्रं संसारो

शास्त्रस्याविद्वद्विषयत्वेनोक्तमर्थवत्त्वमाक्षेपसमाधिभ्यां प्रपञ्चयितुमाक्षिपति **नन्विति**। चकारादूर्ध्वमप्रवृत्तिरिति संबद्ध्यते। आत्मनो देहाद्यतिरेकं पश्यतां देहाद्यभिमानरूपाधिकारहेत्वभावाद्विधितो यागादावप्रवृत्तिर्निषेधाच्चाभक्ष्यभक्षणादेर्न निवृत्तिरतस्तेषां प्रवृत्तिनिवृत्त्योरभावे देहादावात्मत्वमनुभवतामपि न ते युक्ते तेषां पारलौकिकभोक्तृप्रतिपत्त्यभावादित्यर्थः। विदुषामविदुषां च प्रवृत्तिनिवृत्त्यभावे फलितमाह **अत इति**। आत्मनो देहाद्यतिरिक्तं परोक्षमपरोक्षं च देहाद्यात्मत्वं पश्यतः शास्त्रानुरोधादेव प्रवृत्तिनिवृत्त्युपपत्तेर्न शास्त्रानर्थक्यमित्युत्तरमाह **नेत्यादिना**। प्रसिद्धिरत्र शास्त्राभिमता। एतदेव विवृण्वन् ब्रह्मविदो वा नैरात्म्यवादिनो वा परोक्षज्ञानवतो वा प्रवृत्तिनिवृत्ताविह वक्ष्यसीति विकल्प्याद्यं दूषयति **ईश्वरेति**। न निवर्तते चेत्यपि द्रष्टव्यम्। द्वितीयं निरस्यति **तथेति**। पूर्ववदत्रापि संबन्धः। तृतीयमङ्गीकरोति **यथेति**। विधिनिषेधाधीनां प्रसिद्धिमनुरुन्धानः सन्निति यावत्, चकारान्निवर्तते चेत्यनुकृष्यते। ब्रह्मविदं नैरात्म्यवादिनं च त्यक्त्वा देहाद्यतिरिक्तमात्मानं परोक्षमपरोक्षं च देहाद्यात्मत्वं पश्यतो विधिनिषेधाधिकारित्वे सिद्धे फलमाह **अत इति**। विध्यन्तरेण शास्त्रार्थानर्थक्यं चोदयति **विवेकिनामिति**। दृष्टा हि तेषां विधिनिषेधयोरप्रवृत्तिर्न हि देहादिभ्यो निष्कृष्टमात्मानं दृष्टवतां तयोरधिकारस्तेन तान् प्रति शास्त्रं नार्थवन्न च देहाद्यात्मत्वदृशस्तत्राधिक्रियन्ते तेषां यद् यदाचरतीति न्यायेन[1] विवेकिनोऽनुगच्छतां विध्यादावप्रवृत्तेरतोऽधिकार्यभावाद्विध्यादिशास्त्रस्य तदनुसारिशिष्टाचारस्य चानर्थक्यमित्यर्थः। किं सर्वेषां विवेकित्वादधिकार्यभावादानर्थक्यं शास्त्रस्योच्यते किं वा कस्य चिदेव विवेकित्वेऽपि तदनुवर्तित्वादन्येषामप्रवृत्तेरानर्थक्यं चोद्यते तत्र प्रथमं प्रत्याह **न कस्य चिदिति**। मनुष्याणां सहस्रेष्विति न्यायेनोक्तमेव स्फुटयति **अनेकेष्विति**। तत्रानुभवानुरोधेन दृष्टान्तमाह **यथेति**। द्वितीयं दूषयति **न चेति**। किं च विवेकिनामप्रवृत्तावन्येषामप्यप्रवृत्तिरित्याशङ्कां निरसितुं श्येनादौ तदप्रवृत्तावपीतरप्रवृत्तेरित्याह **अभिचरणादौ चेति**। अविवेकिनां रागादिद्वारा प्रवृत्त्यास्पदं सर्वं संग्रहीतुमादिपदम्। इतश्च विवेकिनां प्रवृत्त्यभावेऽपि नाज्ञस्याप्रवृत्तिरित्याह **स्वाभाव्याच्चेति**। प्रवृत्तेःस्वभावाख्याज्ञानकार्यत्वे भगवद्वाक्यमनुकूलयति **स्वभावस्त्विति**। प्रवृत्तेरज्ञानजन्यत्वे विधिनिषेधाधीनप्रवृत्तिनिवृत्त्यात्मकबन्धस्याविद्यामात्रत्वादविद्वद्विषयत्वं शास्त्रस्य सिद्धमिति फलितमाह **तस्मादिति**। दृष्टमेवानुसरन्नविद्वा-

---

१ यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः। स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥

यथादृष्टविषय एव। न क्षेत्रज्ञस्य केवलस्याविद्या तत्कार्यं च। न च मिथ्याज्ञानं परमार्थवस्तु दूषयितुं समर्थं। नह्यूषरदेशं स्नेहेन पङ्कीकर्तुं शक्नोति मरीच्युदकं। तथाविद्या क्षेत्रज्ञस्य न किं चित् कर्तुं शक्नोत्यतश्चेदमुक्तं 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि' 'अज्ञानेनावृतं ज्ञानम्' इति च, अथ किमिदं संसारिणामिवाहमेवं ममैवेदमिति पण्डितानामपि। शृण्विदं। तत् पाण्डित्यं यत् क्षेत्र एवात्मदर्शनं। यदि पुनः क्षेत्रज्ञमविक्रियं पश्येयुस्ततो न भोगं कर्म वाकाङ्क्षेयुर्मम स्यादिति। विक्रियैव भोगकर्मणी, अथैवं सति फलार्थित्वादविद्वान् प्रवर्तते। विदुषः पुनरविक्रियात्मदर्शिनः फलार्थित्वाभावात् प्रवृत्त्यनुपपत्तौ कार्यकरणसंघातव्यापारोपरमे निवृत्तिरुपचर्यते। इदं चान्यत् पाण्डित्यं कस्य चिदस्तु। क्षेत्रज्ञ ईश्वर एव। क्षेत्रं चान्यत् क्षेत्रज्ञस्य विषयः। अहं तु संसारी सुखी दुःखी मूढो जातो मृतो वियुक्तः क्षीणो वृद्धोऽहं ममैवेत्येवमादयः सर्वे आत्मन्यध्यारोप्यन्ते। [1]संसारोपरमश्च मम कर्तव्यः। क्षेत्रक्षेत्रज्ञविज्ञानेन। ध्यानेन चेश्वरं क्षेत्रज्ञं साक्षात्कृत्वा तत्स्वरूपावस्थानेने-

---

न्यया दृष्टस्तद्विषयस्तदाश्रयःसंसारस्तथा च प्रवृत्तिनिवृत्त्यात्मकसंसारस्याविद्याद्विषयत्वात्तद्धेतुविधिशास्त्रस्यापि तद्विषयत्वमित्यर्थः। नन्वविद्या क्षेत्रज्ञमाश्रयन्ती स्वकार्यं संसारमपि तस्मिन्नाधत्ते तेनास्यैव शास्त्राधिकारित्वं नेत्याह **नेति**। अविद्यादेः शुद्धे क्षेत्रज्ञे वस्तुतोऽसंबन्धेऽपि तत्तस्मिन्नारोपितं तमेव दुःखाकरोतीत्यत्राह **न चेति**। तदेव दृष्टान्तेन दर्शयति **न हीति**। क्षेत्रज्ञस्य वस्तुतोऽविद्यासंबन्धे भगवद्वचोऽपि द्योतकमित्याह **अत इति**। क्षेत्रज्ञेश्वरयोरैक्ये किमित्यसावात्मानमहमिति बुध्यमानोऽपि स्वस्येश्वरत्वमीश्वरोऽस्मीति न बुध्यते तत्राह **अज्ञानेनेति**। आत्मनो वस्तुतः संसारासंस्पर्शे विद्वदनुभवविरोधः स्यादिति चोदयति **अथेति**। एवमित्याभिजात्यादिवैशिष्ट्यमुक्तम्, इदमा क्षेत्रकलत्रादि, पण्डितानामपि प्रतीतं संसारित्वमिति शेषः। किं पाण्डित्यं देहादावात्मदर्शनं किं वा कूटस्थात्मदृष्टिराहो संसारित्वादिधीरिति विकल्प्याद्यं निराकुर्वन्नाह **शृण्विति**। तच्च वस्तुतो संसारित्वाविरोधि प्रातिभासिकं तु संसारित्वमिष्टमिति शेषः। द्वितीयं दूषयति **यदीति**। न हि कूटस्थात्मविषयं संसारित्वं प्रतीयते येन वस्तुतोऽसंसारित्वं विरुध्यते कूटस्थात्मधीविरुद्धायाः संसारित्वबुद्धेरनवकाशित्वादित्यर्थः। आत्मानमक्रियं पश्यतोऽपि कुतो भोगकर्मणी न स्यातामित्याशङ्क्याह **विक्रियेति**। अविक्रियात्मबुद्धेर्भोगकर्माकाङ्क्षयोरभावे कस्य शास्त्रे प्रवृत्तिरित्याशङ्क्याह **अथेति**। फलार्थित्वाभावाद्विदुषो न कर्मणि प्रवृत्तिरित्येवं स्थिते सत्यनन्तरमविद्वान् फलार्थित्वात्तदुपाये कर्मणि प्रवर्तते शास्त्रेऽधिकारीत्यर्थः। विदुषो वैधप्रवृत्त्यभावेऽपि निषेधाधीननिवृत्तेरपि दुर्वचत्वात्तस्य निवृत्तिनिष्ठत्वासिद्धिरित्याशङ्क्याह **विदुष इति**। तृतीयमुत्थापयति **इदं चेति**। सिद्धान्तादविशेषमाशङ्क्य क्षेत्रस्य क्षेत्रज्ञाद्वस्तुतोभिन्नत्वेन तद्विषयत्वाङ्गीकारान्मैवमित्याह **क्षेत्रं चेति**। अहंधीवेद्यस्यात्मनो वस्तुतः संसारित्वस्वीकाराच्च सिद्धान्ताद्भेदोऽस्तीत्याह **अहंत्विति**। संसारित्वमेव स्फोरयति **सुखीति**। संसारित्वस्य वस्तुत्वे तदनिवृत्त्या पुमर्थासिद्धिरित्याशङ्क्याह **संसारेति**। कथं तदुपरमस्य हेतुं विना कर्तव्यत्वमित्याशङ्क्याह **क्षेत्रेति**। क्षेत्रं ज्ञात्वा ततो निष्कृष्टस्य क्षेत्रज्ञस्य ज्ञानं कथं संसारोपरतिमुत्पादयेदित्याशङ्क्याह **ध्यानेनेति**। संसारित्वमात्मनो बुध्यमानस्य तद्रहितादीश्वरादन्यत्वं वक्तव्यमिति

---

१ संसारस्य — पा. लि. पु.।

ति यश्चैवं बुध्यते यश्च बोधयति नासौ क्षेत्रज्ञ इत्येवं मन्वानो यः स पण्डितापसदः संसारमोक्षयोः शास्त्रस्य चार्थवत्त्वं करोमीत्यात्महा स्वयं मूढोऽन्यांश्च व्यामोहयति शास्त्रार्थसंप्रदायरहितत्वात् श्रुतहानिमश्रुतकल्पनां च कुर्वंस्तस्मादसंप्रदायवित् सर्वशास्त्रविदपि मूर्खवदेवोपेक्षणीयः, यत्तूक्तमी रस्य क्षेत्रज्ञैकत्वे संसारित्वं प्राप्नोति क्षेत्रज्ञानां चेश्वरैकत्वे संसारिणोऽभावात् संसारभावप्रसंग इत्येतौ दोषौ प्रयुक्तौ विद्याविद्ययोर्वैलक्षण्याभ्युपगमादिति कथमविद्यापरिकल्पितदोषेण तद्विषयं वस्तु पारमार्थिकं न दुष्यतीति तथा च दृष्टान्तो दर्शितो मरीच्यम्भसोषरदेशो न पङ्कीक्रियत इति संसारिणोऽभावात् संसाराभावप्रसंगदोषोऽपि संसारसंसारिणोराविद्याकल्पितत्वोपपत्त्या प्रत्युक्तो नन्वविद्यावत्त्वमेव क्षेत्रज्ञस्य संसारित्वदोषस्तत्कृतं च दुःखित्वादिप्रत्यक्षमुपलभ्यते न ज्ञेयस्य

---

वक्तुमितिशब्दः । तदेवान्यत्वमुपपादयति यश्चेति । मम संसारिणोऽसंसारीश्वरत्वं कर्तव्यमित्येवं यो बुध्यते यो वा तथाविधं ज्ञानं तव कर्तव्यमित्युपदिशति स क्षेत्रज्ञादीश्वरादन्यो ज्ञेयोऽन्यथोपदेशानर्थक्यादित्यर्थः । आत्मा संसारी परस्मादात्मनोऽन्यस्तस्य ध्यानाधीना ज्ञानेनेश्वरत्वं कर्तव्यमित्येतज्ज्ञानं पाण्डित्यमिति मतं दूषयति **एवमिति** । "अयमात्मा ब्रह्म" इत्यात्मनो ब्रह्मत्वश्रुतिविरोधादित्यर्थः । ननु संसारस्य वस्तुत्वाङ्गीकारात्तत्प्रतीत्यवस्थायां कर्मकाण्डस्यार्थवत्त्वं संसारित्वनिरासेनात्मनो ब्रह्मत्वे ध्यानादिना साधिते मोक्षावस्थायां ज्ञानकाण्डस्यार्थवत्त्वं तत्कथं यथोक्तज्ञानवान् पण्डितापसदत्वेनाक्षिप्यते तत्राह **संसारेति** । करोमीति मन्यमानो यः स पण्डितापसद इति पूर्वेण संबन्धः । कर्मकाण्डं हि कल्पितं संसारित्वमधिकृत्य साध्यसाधनसंबन्धबोधपदार्थवदिष्टं ज्ञानकाण्डमपि तथाविधं संसारित्वं पराकृत्याखण्डैकरसे प्रत्यग्ब्रह्मणि पर्यवस्यदर्थवद्भवेदित्यर्थः । किं चात्मनः शास्त्रसिद्धं ब्रह्मत्वं त्यक्त्वा ब्रह्मत्वं कल्पयन्नात्महा भूत्वा लोकद्वयबहिर्भूतः स्यादित्याह **आत्महेति** । ननु क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धीत्यनेन सर्वक्षेत्रान्तर्यामी परो जीवादन्यो निरुच्यते न जीवस्येश्वरत्वमत्र प्रतिपाद्यते तत् कथमित्थमाक्षिप्यते तत्राह **स्वयमिति** । किं च तत्त्वमसीतिवत् प्रसिद्धक्षेत्रज्ञानुवादेनाप्रसिद्धं तस्येश्वरत्वमिहोपदिशतः श्रुतं तस्य हानिमश्रुतस्य च जीवेश्वरयोस्तात्त्विकभेदस्य कल्पनां कुर्वन् कथं व्यामूढो न स्यादित्याह **श्रुतेति** । ननु के चन व्याख्यातारो यथोक्तं पाण्डित्यं पुरस्कृत्य क्षेत्रज्ञं चापीत्यादिश्लोकं व्याख्यातवन्तः तत् कथमुक्तं पाण्डित्यमास्थातुर्व्यामूढत्वं तत्राह **तस्मादिति** । क्षेत्रज्ञं चापीत्यत्र क्षेत्रज्ञेश्वरयोरैक्यं स्वाभीष्टं स्पष्टयितुं प्रत्युक्तमेव चोद्यमनुद्रवति यत्तूक्तमिति । तात्त्विकमेकत्वमतात्त्विकं संसारित्वमित्यङ्गीकृत्योक्तमेव समाधिं स्मारयति **एताविति** । ईश्वरस्य संसारित्वं संसार्यभावेन संसाराभावश्चेत्युक्तौ दोषौ विद्याविद्ययोर्वैलक्षण्येऽपि कथं प्रत्युक्ताविति पृच्छति **कथमिति** । कल्पितसंसारेण कल्पनाधिष्ठानमद्वयवस्तु वस्तुतो न संबद्धमिति परिहरति **अविद्येति** । तद्विषयं कल्पनास्पदमधिष्ठानमिति यावत् । कल्पितेनाधिष्ठानस्य वस्तुतोऽसंस्पर्शे दृष्टान्तं स्मारयति **तथा चेति** । ईश्वरस्य संसारित्वाप्रसङ्गं प्रकटीकृत्य प्रसंगान्तरनिरासमनुस्मारयति **संसारिण इति** । न तावदविद्या संसारं संसारिणं च कल्पयन्ती स्वतन्त्रा तत्त्वव्याघातात् पारतन्त्र्ये चाश्रयान्तराभावात् क्षेत्रज्ञस्य तद्वत्त्वे संसारित्वमिति शङ्कते **नन्विति** । न चाविद्यावत्त्वमविद्याकृतमनवस्थानादिति भावः । यत्तूत्खातदंष्ट्रोरगवदविद्या किं करिष्यतीति तत्राह **तत्कृतं चेति** । अविद्यातज्जयोर्ज्ञेयत्वान्नात्मधर्मतेत्युत्तरमाह

क्षेत्रधर्मत्वात् ज्ञातुः क्षेत्रज्ञस्य तत्कृतदोषानुपपत्तेः। यावत् किंचित् क्षेत्रज्ञस्य दोषजातमविद्यमानमासंजयसि तस्य ज्ञेयत्वोपपत्तेः क्षेत्रधर्मत्वमेव न क्षेत्रज्ञधर्मत्वं। न च तेन क्षेत्रज्ञो दुष्यति। ज्ञेयेन ज्ञातुः संसर्गानुपपत्तेः। यदि हि संसर्गः स्याज् ज्ञेयत्वमेव नोपपद्येत। यद्यात्मनो धर्मोऽविद्यावत्त्वं दुःखित्वादि च। कथं भोः प्रत्यक्षमुपलभ्यते। कथं वा क्षेत्रज्ञधर्मः। ज्ञेयं च सर्वं क्षेत्रं। ज्ञातैव क्षेत्रज्ञ। इत्यवधारिते ऽविद्यादुःखित्वादेः क्षेत्रज्ञविशेषणत्वं क्षेत्रज्ञधर्मत्वं तस्य च प्रत्यक्षोपलभ्यत्वमिति विरुद्धमुच्यते ऽविद्यामात्रावष्टम्भात् केवलमत्राह सा ऽविद्या कस्येति। यस्य दृश्यते। त व कस्य दृश्यत इत्यत्रोच्यते। अविद्या कस्य दृश्यत इति प्रश्नो निरर्थकः। कथं। दृश्यते चेदविद्या तद्वन्तमपि पश्यसि। न च तद्वत्युपलभ्यमाने सा कस्येति प्रश्नो युक्तो। न हि गोमत्युपलभ्यमाने गावः कस्येति प्रश्नो ऽर्थवान् भवेत्। ननु विषमो दृष्टान्तो गवां तद्वतश्च प्रत्यक्षत्वात् संबन्धोऽपि प्रत्यक्ष इति प्रश्नो निरर्थकः। न तथा विद्या तद्वांश्च प्रत्यक्षो यतः प्रश्नो निरर्थकः स्यादप्रत्यक्षेणाविद्यावता ऽविद्यासंबन्धे ज्ञाते किं तव स्यादविद्याया

**नेत्यादिना** । तदेव प्रपञ्चयति **यावदिति** । ज्ञेयस्य क्षेत्रधर्मत्वेऽपि क्षेत्रद्वारा क्षेत्रज्ञस्य तत्कृतदोषवत्तेत्याशङ्क्याह **न चेति** । क्षेत्रस्यापि ज्ञेयत्वान्न तेन चितो वस्तुतः स्पर्शोऽस्तीत्युपपादयति **यदीति** । धर्मधर्मित्वेन संसर्गेऽपि ज्ञेयत्वे का क्षतिरित्याशङ्क्याह **यदीति** । आत्मधर्मस्यात्मना ज्ञेयत्वे स्वस्यापि ज्ञेयत्वापत्त्या कर्तृकर्मविरोधः स्यादित्यर्थः । किं च विमतं न क्षेत्रज्ञाश्रितं तद्दृश्यत्वाद्रूपादिवदित्याह **कथं वेति** । किं च महाभूतानीत्यादिना ज्ञेयमात्रस्य क्षेत्रान्तर्भावान्नाविद्यादेर्ज्ञातृधर्मतेत्याह **ज्ञेयं चेति** । किं चैतद्यो वेत्तीत्युक्तत्वात् क्षेत्रज्ञस्य ज्ञातृत्वनिर्णयान्न तत्र ज्ञेयं किंचित् प्रविशतीत्याह **ज्ञातैवेति** । क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवं स्वाभाव्ये सिद्धे सिद्धं क्षेत्रधर्मत्वमविद्यादेरिति फलितमाह **इत्यवधारित इति** । विरोधाच्च न क्षेत्रज्ञधर्मत्वमविद्यादेरित्याह **क्षेत्रज्ञेति** । विरुद्धवादित्वे मूलं दर्शयति **अविद्येति** । मात्रपदस्य व्यावर्त्यं मानयुक्त्याख्यमवष्टम्भान्तरमिति वक्तुं केवलपदम् । ययाविद्यया विरुद्धमपि निर्वोढुं शक्यते तस्याः स्वातन्त्र्याभावाच्चितोऽन्यस्याविद्यमानत्वेन तदाश्रयत्वात्तस्याविद्यास्वभावतया तदाश्रयत्वव्याघातादाश्रयजिज्ञासया पृच्छति **अत्राहेति** । आश्रयमात्रं पृच्छते तद्विशेषो वा, प्रथमे प्रश्नस्यानवकाशित्वं मत्वाह **यस्येति** । अविद्या दृश्यादृश्या वा, दृश्यत्वे पारतन्त्र्यात् किं चिन्निष्ठत्वेनैव तद्दृष्टेर्नाश्रयमात्रं प्रष्टव्यमदृश्यत्वे वाप्रकाशत्वादसिद्धिरेव स्यादित्यर्थः । द्वितीयमालम्बते **कस्येति** । अविद्यया दृश्यमानत्वादाश्रयविशेषस्यात्मनोऽपि स्वानुभवसिद्धत्वात् प्रश्नस्य निरवकाशतेत्युत्तरमाह **अत्रेति** । प्रश्नानर्थक्यं प्रश्नद्वारा स्फोरयति **कथमित्यादिना** । तथापि कथं प्रश्नासिद्धिस्तत्राह **न चेति** । तदेव **दृष्टान्तेन** स्पष्टयति **न हीति** । **दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यं** चोदयति **नन्विति** । अज्ञानाश्रयस्य परोक्षत्वेऽपि प्रश्नानर्थक्यमित्याह **अप्रत्यक्षेणेति** । अविद्यावतोऽप्रत्यक्षत्वेऽपि तेनाविद्यासंम्बन्धे सिद्धे प्रष्टुस्तव प्रश्नानर्थक्यसमाधिर्न काश्चिदित्यर्थः । अबुद्धपराभिसन्धिः शङ्कते **अविद्याया इति** । अविद्यावतस्तत्परिहारान्नान्येन प्रयतितव्यमित्याह **यस्येति** । ममैवाविद्यावत्त्वात्तत्परिहारे मया प्रयतितव्यमिति शङ्कते **नन्विति** । तर्हि प्रश्नानर्थक्यमिति सिद्धान्ते स्वाभिसंधि-

अनर्थहेतुत्वात् परिहर्तव्या स्याद्[1] यस्याविद्या स तां परिहरिष्यति । ननु ममैवाविद्या । जानासि तर्ह्यविद्यां तद्वन्तं चात्मानं । जानामि न तु प्रत्यक्षेणानुमानेन चेज्जानासि । कथं संबन्धग्रहणं । न हि तव ज्ञातुर्ज्ञेयभूतयाविद्यया तत्काले संबन्धो ग्रहीतुं शक्यते । अविद्याया विषयत्वेनैव ज्ञातुरुपयुक्तत्वान्न च ज्ञातुरविद्यायाश्च संबन्धस्य यो ग्रहीता ज्ञानं चान्यत् तद्विषयं संभवत्यनवस्थाप्राप्तेर्यदि ज्ञातापि ज्ञेयसंबन्धो ज्ञायेतान्योऽज्ञाता कल्प्यः स्यात्तस्याप्यन्यस्तस्याप्यन्य इत्यनवस्थापरिहार्यो । यदि पुनरविद्या ज्ञेयान्यद्वा ज्ञेयं ज्ञेयमेव तथा ज्ञातापि ज्ञातैव न ज्ञेयं भवति । यदा चैवमविद्या दुःखित्वाद्यैर्न ज्ञातुः क्षेत्रज्ञस्य किंचिद् दुष्यति । नन्वयमेव दोषो यद् दोषवत् क्षेत्रविज्ञातृत्वं । न । विज्ञानस्वरूपस्यैवाविक्रियस्य विज्ञातृत्वोपचारात् । यथोष्णतामात्रेणाग्नेस्तप्तिक्रियोपचारस्तद्वद्यथात्र भगवता क्रियाकारकफलात्मत्वाभाव आत्मनि स्वत एव दर्शितः । अविद्याध्यारोपितैरेव क्रियाकारकाद्यात्मन्युपचर्यते । तथा तत्र तत्र 'य एनं वेत्ति हन्तारं' 'प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः' 'नादत्ते कस्यचित् पापम्' इत्यादिप्रकरणेषु दर्शितस्तथैव च व्याख्यातमस्माभिस्तदुत्तरेषु च प्रकरणेषु दर्शयिष्यामो । हन्त तर्ह्यात्मनि क्रियाकारकफलात्मतायाः स्वतोऽभावेऽविद्यया चाध्यारोपितत्वे । कर्माण्यविद्वत्कर्तव्यान्येव न विदुषामिति प्राप्तं । सत्यमेवं प्राप्तमेतदेव । च न हि देहभृता शक्यमित्यत्र दर्शयिष्यामः । सर्वशास्त्रार्थोपसंहारप्रकरणे च 'समासेनैव कौन्तेय निष्ठा ज्ञानस्य परा' इत्यत्र विशेषतो दर्शयिष्यामः । अलमिह बहुप्रपञ्चेनेत्युपसंह्रियते ॥ २ ॥

---

माह **जानासीति** । आत्मानमविद्यावन्तं जानन्नपि तद्विषयाध्यक्षाभावात् पृच्छामीति शङ्कते **जानामीति** । अविद्यावतोऽप्रत्यक्षत्वं वदता तस्याहमविद्यावानविद्याकार्यवत्त्वाद् व्यतिरेकेण मुक्तात्मवदित्यनुमेयत्वमिष्टमित्यभ्युपेत्य दूषयति **अनुमानेनेति** । आत्मनो विद्यासंबन्धग्रहे कानुपपत्तिरित्याशङ्क्य ज्ञातैवात्मा स्वस्याविद्यासंबन्धं बुध्यतेऽन्यो वा ज्ञातेति विकल्प्याद्यं दूषयति **न हीति** । **तत्काले** स्वस्याविद्यां प्रति ज्ञातृत्वावस्थायामिति यावत् । अविद्याविषयत्वेन गृहीतत्वात् तज्ज्ञातृत्वेनैवोपयुक्तस्यात्मनस्तस्याः स्वात्मनि कुतः संबन्धज्ञातृत्वमेकस्य कर्मकर्तृत्वविरोधादित्याह **अविद्ययेति** । द्वितीयं निरस्यति **न चेति** । यो ग्रहीता स न संभवतीति संबन्धः । तद्विषयमिति ज्ञातुरविद्यायाश्च संबन्धस्तच्छब्दार्थः । अनवस्थामेव प्रपञ्चयति **यदीति** । आत्मनः स्वपरत्वायोगात्तस्मिन्नविद्यासंबन्धस्य प्रामाणिकत्वान्नित्यानुभवगम्यत्वे स्थिते फलितमाह **यदि पुनरिति** । यदा चैवं तदैतदध्याहार्यं ज्ञातुरात्मनो न किंचिद्दुष्यतीत्येतदमृष्यमाणः शङ्कते **नन्विति** । किं ज्ञातृत्वं ज्ञानक्रियाकर्तृत्वं ज्ञानस्वरूपत्वं वा, नाद्यस्तदनभ्युपगमात्तत्प्रयुक्तदोषाभावाद्, द्वितीये ज्ञातृत्वस्यौपचारिकत्वान्न तत्कृतो दोषोऽस्तीत्याह **नेत्यादिना** । असत्यामपि क्रियायां क्रियोपचारं दृष्टान्तेन

---

[1] मम स्याद् — पा० लि० ।

स्फुटयति **यथेति**। आत्मनि वस्तुतोऽविक्रियाभावे भगवदनुमतिं दर्शयति **यथात्रेति**। गीताशास्त्रे स-म्यर्थः। स्वत एवात्मनि क्रियाद्यात्मत्वाभावो भगवता शास्त्रे यथोक्तस्तथैव व्याख्यातमस्माभिरिति संब-न्धः। कथं तर्हि क्रियादिरात्मनि भाति तत्राह **अविद्येति**। यथा वस्तुतो नास्त्यात्मनि क्रियादिरुपचारात्तु भाति तथा तत्र तत्रातीतप्रकरणेषु भगवता कृतो यत्न इत्याह **तथेति**। न केवलमतीतेष्वेव प्रकर-णेषु वास्तवक्रियाद्यभावादात्मन्याध्यासिकी तद् द्विरुक्ता किंतु वक्ष्यमाणप्रकरणेष्वपि तथैव भगवद-भिप्रायदर्शनं भविष्यतीत्याह **उत्तरेषु चेति**। आत्मनि वास्तवक्रियाद्यभावेऽध्यासाच्च तत्सिद्धौ कर्मकाण्डस्याविद्वदधिकारित्वप्राप्तौ विद्वान्यजेत ज्ञात्वा कर्मारभेतेत्यादिशास्त्रविरोधः स्यादितिशङ्कते **हन्तेति**। शास्त्रस्य व्यतिरेकविज्ञानाभिप्रायत्वदर्शमायाद्यतीतात्मधीविधुरस्यैव कर्मकाण्डाधिकारि-तेत्यङ्गीकरोति **सत्त्वमिति**। कथमज्ञस्यैव कर्माधिकारित्वमुपपन्नमित्याशङ्क्याह **एतदेव चेति**। ज्ञानिनो ज्ञाननिष्ठायामेवाधिकारो निष्ठान्तरे त्वज्ञस्यैवेत्युपसंहारप्रकरणे विशेषतो भविष्यतीत्याह **सर्वेति**। तदेवानुक्रामति **समासेनेति**। जीवब्रह्मणोरैक्याभ्युपगमे न किंचिदवद्यमित्युपसंहरति **अलमिति**॥ २॥

**प० टी०**। अथ विशेषतः क्षेत्रज्ञं निरूपयति **क्षेत्रज्ञमिति**। चपरं देहाभिमानित्वेन शारी-रभोगं भुञ्जानं क्षेत्रज्ञमपि वस्तुतः सर्वक्षेत्रेषु सूत्रवदनुगतं मां विद्धि तत्त्वमसीति श्रुत्या लक्षितेन चिदंशेन मद्रूपस्योक्तत्वात्। तदुक्तम्—कार्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरीश्वरः। कार्यकारणतां हित्वा पूर्णबोधोऽवशिष्यते इति। एवमुपाधिद्वयपरित्यागे पूर्णबोधस्वरूपमेव मद्रूपम्। तत्पदलक्षणस्य त्व-पदलक्ष्येण सहैकत्वमित्यर्थः। अथ ज्ञानस्वरूपं दर्शयति। क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्वैलक्षण्येन यज्ज्ञानं तज्ज्ञान-मिति मतमभिमतम्। तस्मादात्मानात्मविवेको ज्ञानमित्युक्तं भवति॥ २॥

**तत् क्षेत्रं यच्च यादृक् च यद्विकारि यतश्च यत्॥**
**स च यो यत्प्रभावश्च तत्समासेन मे शृणु॥ ३॥**

इदं शरीरमित्यादिश्लोकोपादिष्टस्य क्षेत्राध्यायार्थस्य संग्रहश्लोकोऽयमु-पन्यस्यते तत् क्षेत्रं यच्चेत्यादि। व्याचिख्यासितस्य ह्यर्थस्य संग्रहोपन्यासो न्याय्य इति यन्निर्दिष्टमिदं शरीरम् इति तत् क्षेत्रमिति तच्छब्देन परामृशति यच्चेदं निर्दिष्टं क्षेत्रं यद् यादृक् यादृशं स्वकीयैर्धर्मैश्चशब्दः समुच्चयार्थो यद्विकारि यो विकारो यस्य तद्यद्विकारि यतो यस्मात् यत् कार्यमुत्पद्यते इति वाक्यशेषः। स च यः क्षेत्रज्ञो निर्दिष्टः स यत्प्रभावः ये प्रभावा उपाधिकृताः शक्तयो यस्य स यत्प्रभावश्च तत् क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्याथात्म्यं यथाविशेषितं तत् समासेन संक्षेपेण मे मम वाक्यतः शृणु श्रुत्वावधारयेत्यर्थः॥ ३॥

**आ० टी०**। एवं श्लोकद्वयं व्याख्याय श्लोकान्तरमवतारयति **इदमिति**। कुत्र संग्रहोक्ति-रुपयुज्यते तत्राह **व्याचिख्यासितस्येति**। प्रतिपत्तिसौकर्यार्थं संग्रहोक्तिरर्थवतीत्यर्थः। वक्ष्यमा-णेऽर्थे श्रोतुर्मनःसमाधानार्थं सूत्रितवाक्यार्थोपायविवरणप्रतिज्ञामभिप्रेत्याह **यन्निर्दिष्टमिति**। इदं शरीरमिति यन्निर्दिष्टं तच्छरीरं तच्छब्देन परामृशति प्रकृतार्थत्वात्तस्येति योजना। तत् क्षेत्रं ज्ञातव्य-मित्यध्याहारः। **यच्चेति**। येन रूपेण रूपवदिति तदेव क्षेत्रं विशेष्यते तस्य क्षेत्रस्य स्वकीया धर्मा जन्मादयस्तैर्विशिष्टस्य ज्ञेयत्वे हेयत्वं फलति। चशब्दपञ्चकस्येतरेतरसमुच्चयार्थत्वमाह **चशब्द इति**।

विकारित्वेनापि हेयत्वं सूचयति यद्विकारीति । यत् कार्यं तत्सर्वं यस्मादुत्पद्यते तत्कारणत्वात्तज् ज्ञातव्यमित्याह यत इति । क्षेत्रमिव क्षेत्रज्ञं ज्ञातव्यं दर्शयति स चेति । ज्ञातव्यमिति संबन्धः । चक्षुराद्युपाधिकृतद्रष्टृत्वादिशक्तिवशात्तस्य ज्ञातव्यत्वं सूचयति यत्प्रभाव इति । तेनोक्तेन प्रभावेण तस्य ज्ञातव्यतेति शेषः । कथं यथा विशेषितं क्षेत्रं क्षेत्रज्ञो वा शक्यो ज्ञातुमित्याशङ्क्य भगवद्वाक्यादित्याह तदिति ॥ ३ ॥

प० टी० । तदेतत्प्रपञ्चयिष्यन् प्रतिजानीते तत्क्षेत्रमिति । तत्क्षेत्रं यत्स्वरूपतो जडदृश्यादिस्वभावं यादृग् यादृशं चेच्छादिधर्मकं यद्विकारीन्द्रियादिविकारैर्युक्तं यतश्च प्रकृतिपुरुषसंयोगाद्भवति । यदिति । यदिति यैः स्थावरजङ्गमादिभेदैर्भिन्नमित्यर्थः । स च क्षेत्रज्ञो यः स्वरूपतः प्रभावतश्चरितैश्वर्ययोगेन यैः प्रभावैः संपन्नस्तत्सर्वं मे मत्तः समासेन संक्षेपतः शृणु ॥ ३ ॥

**ऋषिभिर्बहुधा गीतं छन्दोभिर्विविधैः पृथक् ॥**
**ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः ॥ ४ ॥**

तत् क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्याथात्म्यं विवक्षितं स्तौति श्रोतृबुद्धिप्ररोचनार्थं ऋषिभिरिति । ऋषिभिर्वसिष्ठादिभिर्बहुधा बहुप्रकारं गीतं कथितं छन्दोभिश्छन्दांसि ऋगादीनि तैर्मन्त्रच्छन्दोभिर्विविधैर्नानाप्रकारैः पृथग् विवेकतो गीतं, किं च ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव ब्रह्मणः सूचकानि वाक्यानि ब्रह्मसूत्राणि तैः पद्यते गम्यते ज्ञायते ब्रह्मेति तानि ब्रह्मसूत्रपदेन सूच्यन्ते तैरेव च क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्याथात्म्यं गीतमित्यनुवर्तते "आत्मेत्येवोपासीत" इत्यादिभिर्हि ब्रह्मसूत्रपदैरात्मा ज्ञायते हेतुमद्भिर्युक्तियुक्तैर्विनिश्चितैर्न संशयरूपैर्निश्चितप्रत्ययोत्पादकैरित्यर्थः ॥ ४ ॥

आ० टी० । श्लोकान्तरस्य तात्पर्यमाह तदित्यादिना । विवक्षितं जिज्ञासितमित्यर्थः । स्तुतिफलमाह श्रोत्रेति । न केवलमाप्तोक्तेरेव क्षेत्रादियाथात्म्यं संभावितं किंतु वेदवाक्यादपीत्याह छन्दोभिश्चेति । ऋगादीनां चतुर्णामपि वेदानां नानाप्रकारत्वं शाखाभेदाद् दृष्टं न केवलं श्रुतिस्मृतिसिद्धमुक्तं याथात्म्यं किं तु यौक्तिकं चेत्याह किंचेति । कानि तानि सूत्राणीत्याशङ्क्याह आत्मेत्येवेति । आदिपदेन "ब्रह्मविदाप्नोति परमथ योन्यां देवताम्" इत्यादीनि विद्याविद्यासूत्राण्युक्तानि । आत्मेतिक्षेत्रज्ञोपादानं तच्च क्षेत्रोपलक्षणम् 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' इत्यादीन्यपि सूत्राण्यत्र गृहीतान्यन्यथा छन्दोभिरित्यादिना पौनरुक्त्यादिति मत्वा विशिनष्टि हेतुमद्भिरिति ॥ ४ ॥

प० टी० । अथ कैर्विस्तरेणोक्तस्यायं संक्षेप इत्याह ऋषिभिरिति । ऋषिभिर्याज्ञवल्क्यवसिष्ठादिभिरष्टाङ्गयोगधारणावैराग्यनित्यनैमित्तिककर्मव्रतोपवासादिमर्यादया बहुधा गीतं निरूपितम् । छन्दोभिर्वेदैर्विविधैर्मन्त्रब्राह्मणादिरूपैर्नानायजनीयदेवतादिरूपेण गीतम् । ब्रह्मणः सूत्रैः पदैश्च । ब्रह्म सूच्यते यैः पदैः "विज्ञानमानन्दं ब्रह्म सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" इत्यादिभिरुपनिषद्भिर्भागैर्हेतुमद्भिः "सदेवसौम्येदमग्र आसीत्कथमसतः सज्जायेत" इत्यादियुक्तिमद्भिर्विनिश्चितार्थैः ॥ ४ ॥

**महाभूतान्यहङ्कारो बुद्धिरव्यक्तमेव च ॥**
**इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रियगोचराः ॥ ५ ॥**

स्तुत्याभिमुखीभूतायार्जुनायाह भगवान् महाभूतानीति । महाभूतानि महान्ति च तानि भूतानि सर्वविकारव्यापकत्वाद्भूतानि च सूक्ष्माणि स्थूलानि त्विन्द्रियगोचरशब्देनाभिधायिष्यन्तेऽहङ्कारो महाभूतकारणमहंप्रत्ययलक्षणोऽहङ्कारकारणं बुद्धिरध्यवसायलक्षणा तत्कारणमव्यक्तमेव च न व्यक्तमव्यक्तमव्यक्तमव्याकृतमीश्वरशक्तिर्मम माया दुरत्ययेत्युक्तम्। एवशब्दः प्रकृत्यवधारणार्थः । एतावत्येवाष्टधा भिन्ना प्रकृतिः, चशब्दो भेदसमुच्चयार्थः, इन्द्रियाणि दश श्रोत्रादीनि पञ्च बुद्ध्युत्पादकत्वाद्बुद्धीन्द्रियाणि वाक्याण्यादीनि पञ्च कर्मनिर्वर्तकत्वात् कर्मेन्द्रियाणि तानि दशैकं च किं तन् मन एकादशं संकल्पाद्यात्मकं पञ्च चेन्द्रियगोचराः शब्दादयो विषयास्तान्येतानि सांख्याश्चतुर्विंशतितत्त्वान्याचक्षते ॥ ५ ॥

आ० टी० । क्षेत्रादियाथात्म्यस्तुत्या प्रलोभिताय किं तदिति जिज्ञासवे यथोद्देशं क्षेत्रं निर्दिशति स्तुत्येति । महत्त्वे हेतुमाह सर्वेति । भूतशब्देन स्थूलानामपि विशेषाभावाद् ग्रहे का हानिरित्याशङ्क्याह स्थूलानीति । अहङ्कारोऽहंप्रत्ययलक्षण इति संबन्धः । भूतानां प्रातीतिकत्वेनाभिमानमात्रात्मत्वं मत्वाहङ्कारं विशिनष्टि महाभूतेति । महतः परमित्यादौ प्रसिद्धं महच्छब्दार्थमहङ्कारहेतुमाह अहंकारेति । ईश्वरशक्तिरित्युक्ते चैतन्यमपि शङ्क्ते तदर्थमाह ममेति । अवधारणरूपमर्थमेव स्फुटयति एतावत्येवेति । पञ्चतन्मात्राण्यहंकारो महदव्याकृतमित्यष्टधा भिन्नत्वं मूलप्रकृत्या सह तन्मात्रादिभेदानां समुच्चयश्चकारार्थः । दशेन्द्रियाण्येव विभज्य व्युत्पादयति श्रोत्रेत्यादिना । तदेव प्रश्नद्वारा स्फुटयति किं तदिति । शब्दादिविषयशब्देन स्थूलानि भूतानि गृह्यन्ते । उक्तेषु तन्मात्रादिषु तत्रान्तरीयसंमतिमाह तानीति ॥ ५ ॥

प० टी० । तत्र प्रथमं क्षेत्रस्वरूपमाह महाभूतानीति द्वाभ्याम् । महाभूतानि भूम्यादीन्यनुभवगोचरत्वात्प्रथममुपन्यस्याति । अहंकारस्तत्कारणीभूतः स त्रिविधः सात्त्विकादिभेदेन स च क्रमेण ज्ञानशक्तिक्रियाशक्तिद्रव्यशक्त्युत्पादकस्तत्रतामसाहंकारादाकाशा दिद्रव्यशक्तीनां शब्दादितन्मात्राणामुत्पत्तिरनन्तरं बुद्धिर्विज्ञानात्मकं महत्तत्त्वम् अव्यक्तं मूलप्रकृतिः इन्द्रियाणि बाह्यानि दश एकं मनः इन्द्रियगोचराश्च पञ्च तन्मात्रारूपा एवं शब्दादय आकाशादविशेषगुणतया व्यक्ताः सन्त इन्द्रियविषयाः पञ्च तदेवं चतुर्विंशतितत्त्वान्युक्तानि ॥ ५ ॥

**इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं संघातश्चेतना धृतिः ॥**
**एतत् क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम् ॥ ६ ॥**

अथेदानीमात्मगुणा इति यानाचक्षते वैशेषिकास्तेऽपि क्षेत्रधर्मा एव न तु क्षेत्रज्ञस्येत्याह भगवान् इच्छाद्वेष इति । इच्छा यज्जातीयं सुखहेतुमर्थमुपलब्धवान् पूर्वं पुनस्तज्जातीयमुपलभ्यमानस्तमादातुमिच्छति सुखहेतुरिति

१ सूक्ष्माणि न स्थूलानि—पा० मु० पु० ।

सेयमिच्छान्तःकरणधर्मो ज्ञेयत्वात् क्षेत्रं तथा द्वेषो यज्जातीयमर्थं दुःखहेतुत्वे नानुभूतवान् पूर्वं पुनस्तज्जातीयमुपलभ्यमानस्तं द्वेष्टि सोऽयं द्वेषो ज्ञेयत्वात् क्षेत्रमेव तथा सुखमनुकूलं प्रसन्नं सत्त्वात्मकं ज्ञेयत्वात् क्षेत्रमेव, दुःखं प्रतिकूलात्मकं ज्ञेयत्वात्तदपि क्षेत्रं, संघातो देहेन्द्रियाणां संहतिस्तस्यामभिव्यक्तान्तःकरणवृत्तिस्तप्त इव लोहपिण्डेऽग्निरात्मचैतन्याभासरसविद्धा चेतना सा च क्षेत्रं ज्ञेयत्वाद् धृतिर्ययावसादं प्राप्तानि देहेन्द्रियाणि ध्रियन्ते सा च ज्ञेयत्वात् क्षेत्रं, सर्वान्तःकरणधर्मोपलक्षणार्थमिच्छादिग्रहणम् । यत उक्तं तदुपसंहरति । एतत् क्षेत्रं समासेन सविकारं सह विकारेण महदादिनोदाहृतमुक्तं यस्य क्षेत्रभेदजातस्य संहतिरिदं शरीरं क्षेत्रमित्युक्तं तत् क्षेत्रं व्याख्यातं महाभूतादिभेदभिन्नं धृत्यन्तम् ॥ ६ ॥

**आ० टी०** 'मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त । षोडशकश्च विकारः' इति पठन्ति, अव्यक्ताहङ्कारादीनां त्रैगुण्याभिमानादिधर्मकत्वं प्रसिद्धमिति शब्दादीनामेव ग्रहणे कर्मेन्द्रियाणां विषयानुक्तेर्वैरूप्यप्रसङ्गात् क्षेत्रनिरूपणस्य च प्रकृतत्वात् स्वरूपनिर्देशेनैव तत् क्षेत्रं यच्च यादृक् चेति व्याख्यातमिदानीमिच्छादीनामात्मविकारत्वनिवृत्तये क्षेत्रविकारत्वनिरूपणेन यद्विकारीत्येतन्निरूपयन्मतान्तरनिवृत्तिपरत्वेन श्लोकमवतारयाति **अथेति** । सर्वज्ञोक्तिविरोधाद्धेयं वैशेषिकमतमिति मत्वोक्तं **भगवानिति** । उपलब्धजातीयस्योपलभ्यमानस्यास्यादानेच्छायां हेतुमाह **सुखेति** । इतिशब्दो हेत्वर्थः । सुखहेतुत्वात्तस्मिन्निच्छेत्यर्थः । इच्छां सुखतद्धेतुविषयत्वेन व्याख्यायात्मधर्मत्वं तस्या व्युदस्यति **सेयमिति** । तथापि कथं क्षेत्रान्तर्भूतत्वं तत्राह **ज्ञेयत्वादिति** । इच्छावद् द्वेषोऽपि धर्मो बुद्धेरित्याह **तथेति** । कोऽसौ द्वेषो यस्य बुद्धिधर्मत्वं तत्राह यज्जातीयामिति । तस्यापीच्छावत्क्षेत्रान्तर्भावमाह **सोऽयमिति** । इच्छाद्वेषवद् बुद्धिधर्मः सुखमपीत्याह **तथेति** । तस्यापि स्वरूपोक्त्या क्षेत्रान्तःपातित्वमाह **अनुकूलमिति** । दुःखस्यापि स्वरूपोक्त्या क्षेत्रमध्यवर्तित्वमाह **दुःखमिति** । देहेन्द्रियात्मवादौ व्युदसितुं क्षेत्रान्तर्भूतमेव संघातं विभजते **देहेति** । विज्ञानवादं प्रत्याह **तस्यामिति** । तप्ते लोहपिण्डे वह्नेरभिव्यक्तिवदुक्तसंहतौ बुद्धिवृत्तिरभिव्यज्यते तत्र चाग्निरभिव्यक्तो लोहपिण्डमेवाग्निबुद्ध्या ग्राहयति तथात्मचैतन्यं बुद्धिवृत्तावभिव्यक्तं तामेवात्मतया बोधयत्यतस्तदाभासानुविद्धा **सैव** चेतनेत्युच्यते सा च मुख्यचेतनं प्रतिज्ञेयत्वादतद्रूपत्वात् क्षेत्रमेवेत्यर्थः । धृतिस्वरूपोक्त्या क्षेत्रत्वं तस्या दर्शयति **धृतिरित्यादिना** । नन्वन्येऽपि सङ्कल्पादयो ये मनोधर्माः सन्ति ते किमित्यत्र क्षेत्रत्वेन नोच्यन्ते तत्राह **सर्वेति** । तस्योपलक्षणार्थत्वे हेतुमाह **यत इति** । इच्छादिवदस्मिन्नवसरे सङ्कल्पादीनामपि दर्शितत्वं सिद्धवत्कृत्य प्रकरणविभागार्थं यतो भगवदुक्तं क्षेत्रमुपसंहरत्यतो युक्तमिच्छादिग्रहस्य सर्वानुक्तबुद्धिधर्मोपलक्षणार्थत्वमित्यर्थः । विरक्तस्य ज्ञानाधिकाराय वैराग्यार्थं क्षेत्रं व्याख्यातमित्यनुवदति **यस्येति** । क्षेत्रभेदजातस्य व्यष्टिदेहविभागस्य सर्वस्येत्यर्थः । संहतिः समष्टिशरीरम् ॥ ६ ॥

**प० टी०** । **इच्छेति** । इच्छादयः प्रसिद्धाः संघातः शरीरचेतना ज्ञानात्मिका मनोवृत्तिर्धृतिर्धैर्यम् । एते चेच्छादयो दृश्यत्वान्नात्मधर्मा अपि तु मनोधर्मा अतः क्षेत्रान्तःपातिन एव । उपलक्षणं चैतत्संकल्पादीनाम् । श्रुतिरपि—"कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एवेति"। अनेन यादृगिति पूर्वप्रतिज्ञाताः क्षेत्रधर्मा दर्शिताः एतत्क्षेत्रं सविकारं महदादिविकारसहितं संक्षेपेण तुभ्यं मयोक्तमिति क्षेत्रोपसंहारः ॥ ६ ॥

**अमानित्वमदम्भित्वमहिंसा क्षान्तिरार्जवम् ॥**
**आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः ॥ ७ ॥**

क्षेत्रज्ञो वक्ष्यमाणविशेषणो यस्य सप्रभावस्य क्षेत्रज्ञस्य परिज्ञानादमृतत्वं भवति तं ज्ञेयं यत्तत् प्रवक्ष्यामीत्यादिना सविशेषणं स्वयमेव वक्ष्यति भगवानधुना तु तज्ज्ञानसाधनगणममानित्वादिलक्षणं यस्मिन् सति तज् ज्ञेयविज्ञानयोग्योऽधिकृतो भवति यत्परः संन्यासी ज्ञाननिष्ठ उच्यते, तममानित्वादिगणं ज्ञानसाधनत्वाज् ज्ञानशब्दवाच्यं विदधाति भगवान् अमानित्वमिति। अमानित्वं मानिनोऽभावोऽमानित्वम् आत्मनः श्लाघनं तदभावोऽमानित्व, मदम्भित्वं स्वधर्मप्रकटीकरणं दम्भित्वं तदभावोऽदम्भित्व,महिंसाहिंसनं प्राणिनामपीडनं, क्षान्तिः परापराधप्राप्तावविक्रिया, र्जवमृजुभावोऽवक्रत्वमाचार्योपासनं मोक्षसाधनोपदेष्टुराचार्यस्य शुश्रूषादिप्रयोगेण सेवनं, शौचं कायमलानां मृज्जलाभ्यां प्रक्षालनमन्तश्च मनसः प्रतिपक्षभावनया रागादिमलानामपनयनं शौचं, स्थैर्यं स्थिरभावो मोक्षमार्गएव कृतव्यवसायित्व,मात्मविनिग्रह आत्मन उपकारकस्यात्मशब्दवाच्यस्य कार्यकरणसंघातस्य विनिग्रहः स्वभावेन सर्वतः प्रवृत्तस्य सन्मार्गएव निरोध आत्मविनिग्रहः ॥ ७ ॥

**आ० टी०** । ननूक्ते क्षेत्रे क्षेत्रज्ञो वक्तव्यस्तं हित्वा किमित्यन्यदुच्यते तत्राह **क्षेत्रज्ञ इति** । अनादिमदित्यादिना वक्ष्यमाणविशेषणं क्षेत्रज्ञं स्वयमेव भगवान् विवक्षितविशेषणसहितं ज्ञेयं **यत्तदित्यादिना** वक्ष्यतीति संबन्धः । किमिति क्षेत्रज्ञो वक्ष्यते तत्राह **यस्येति** । ज्ञेयं यत्तदित्यतः प्राक्तनग्रन्थस्य तात्पर्यमाह **अधुनेति** । अमानित्वादिलक्षणं विदधातीत्युत्तरत्र संबन्धः । ज्ञानसाधनसमुदायबोधनं कुत्रोपयुज्यते तत्राह **यस्मिन्निति** । योग्यमधिकृतमेव विवृणोति **यत्पर इति** । एतज् ज्ञानमिति वचनात् कथमिदं ज्ञानसाधनमित्याशङ्क्याह **तमिति** । तद्विधानस्य वक्तृद्वारा दार्ढ्यं सूचयति **भगवानिति** । अमानित्वादिनिष्ठस्यान्तर्धियो ज्ञानमिति नियमार्थमाह **अमानित्वमिति** । मानस्तिरोहितोऽवलेपः स चात्मन्युत्कर्षारोपहेतुः सोऽस्येति मानी न मान्यमानी तस्य भावोऽमानित्वमिति व्याकरोति **अमानित्वमित्यादिना** । प्रतियोगिमुखेनादम्भित्वं विवृणोति **अदम्भित्वमिति** । वाङ्मनोदेहैरपीडनं प्राणिनामहिंसनम्, तदेवाहिंसेत्याह **अहिंसेति** । परापराधस्य चित्तविकारकारणस्य प्राप्तावेवाविकृतचित्तत्वेनापकारसहिष्णुत्वं क्षान्तिरित्याह **क्षान्तिरिति** । अवक्रत्वमकौटिल्यं यथा हृदयव्यवहारः सदैकरूपप्रवृत्तिनिमित्तत्वं चेत्यर्थः । 'उपनीय तु यः शिष्यम्' इत्यादिनोक्तमाचार्यं व्यवच्छिनत्ति **मोक्षेति** । शुश्रूषादीत्यादिपदं नमस्कारादिविषयम् । बाह्यमाभ्यन्तरं च द्विप्रकारं शौचं क्रमेण विभजते **शौचमित्यादिना** । मनसो रागादिमलानामिति संबन्धः । तदपनयोपायमुपदिशति **प्रतिपक्षेति** । रागादिप्रतिकूलस्य भावनाविषयेषु दोषदृष्ट्या प्रवृत्तिस्तयेति यावत् । स्थिरभावमेव विशदयति **मोक्षेति** । आत्मनो नित्यसिद्धस्यानाधेयातिशयस्य कुतो विनिग्रहस्तत्राह **आत्मन इति**॥७॥

**प० टी०** । इदानीमुक्तलक्षणात्क्षेत्राद्विविक्ततया ज्ञेयं शुद्धं क्षेत्रज्ञं विस्तरेण वर्णयिष्यन्

तज्ज्ञानसाधनान्याह **अमानित्वमिति** पञ्चभिः । अमानित्वं स्वगुणश्लाघाराहित्यम् । तदुक्तम्—'मानापमाने दुःखी स्यान्नैव साधारणो जनः । अतो दुःखनिदानत्वान्मानं योगी परित्यजेत्' इति । तथादम्भित्वं दम्भराहित्यम् । तदुक्तम्—'कृतं दम्भाददम्भाद्वा कर्म तुल्यश्रमं भवेत् । श्रमैकफलमाद्यं स्याद् द्वितीयं सुखसाधनम्' इति । तथा अहिंसा परपीडानिवृत्तिः । तदुक्तम्—'स्वयं बिभेति हिंस्रेभ्यस्तान्पापान्वेद्मि तैर्हतैः । सुखी स्यामिति विज्ञाय परपीडां विवर्जयेद्' इति । क्षान्तिः सहिष्णुता । आर्जवमवक्रता । आचार्योपासनं सद्गुरुसेवा । "आचार्यवान्पुरुषो वेद"इति श्रुतेः । तदुक्तं शतश्लोके—' यद्यप्युद्दामबुद्धिः पठनपरिणमद्वेदशास्त्राक्षरार्थो न ह्याचार्यं विनासौ तदपि परिचिनोत्येतदुक्तं रहस्यम् । ब्रूते नामापि यद्यप्यजिरनिवसतामन्यवक्त्राच्छ्रुतानि प्रायस्तं तं पदार्थं न हि कथकमृते वेत्त्युपोद्घायकोऽपि'इति । 'शौचं च द्विविधं प्रोक्तं बाह्यमाभ्यन्तरं तथा । मृज्जलाभ्यां स्मृतं बाह्यं भावशुद्धिस्तथान्तरम्'इति । स्थैर्यं तदेकनिष्ठता । आत्मविनिग्रहः शरीरसंयमः । एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमिति पञ्चमेनान्वयः ॥ ७ ॥

## इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहङ्कार एव च ॥
## जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥ ८ ॥

किं च इन्द्रियेति । इन्द्रियार्थेषु शब्दादिषु दृष्टादृष्टेषु भोगेषु विरागभावो वैराग्यमनहङ्कारोऽहङ्काराभाव एव च जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनं जन्म च मृत्युश्च जरा च व्याधयश्च दुःखानि च तेषु जन्मादिदुःखान्तेषु प्रत्येकं दोषानुदर्शनमालोचनं जन्मनि गर्भवासयोनिद्वारा निःसरणं दोषस्तस्यानुदर्शनमालोचनं तथा मृत्यौ दोषानुदर्शनं तथा जरायां प्रज्ञाशक्तितेजोनिरोधदोषानुदर्शनमालोचनं परिभूतता चेति तथा व्याधिषु शिरोरोगादिषु दोषानुदर्शनं तथा दुःखेष्वध्यात्माधिभूताधिदैवनिमित्तेष्वथ वा दुःखान्येव दोषो दुःखदोषस्तस्य जन्मादिष्व नुदर्शनं दुःखं जन्मदुःखं जरादुःखं मृत्युदुःखं व्याधयो दुःखनिमित्तत्वाज्जन्मादयो दुःखं न पुनः स्वरूपेणैव दुःखमित्येवं जन्मादिषु दुःखदोषानुदर्शनाद् देहेन्द्रियविषयभोगेषु वैराग्यमुपजायते ततः प्रत्यगात्मनि प्रवृत्तिः करणानामात्मदर्शनायैवं ज्ञानहेतुत्वाज् ज्ञानमुच्यते जन्मादिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥ ८ ॥

आ० टी० । न केवलममानित्वादीन्येव ज्ञानस्यान्तरङ्गसाधनानि किं तु वैराग्यादीन्यपि तथाविधानि सन्तीत्याह **किं चेति** । दृष्टादृष्टेष्वनेकार्थेषु[1] रागे तत्प्रतिबद्धं ज्ञानं नोत्पद्यत इति मत्वा व्याकरोति **इन्द्रियेति** । आविर्भूतो गर्वोऽहङ्कारस्तदभावोऽपि ज्ञानहेतुरित्याह **अनहंकार इति** । इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमुक्तमुपपादयति **जन्मेति** । प्रत्येकं दोषानुदर्शनमित्युक्तं तत्र जन्मनि दोषानुदर्शनं विशदयति **जन्मनीति** । यथा जन्मनि दोषानुसन्धानं तथा मृत्यौ दोषस्य सर्वमर्मनिकृन्तनादेरालोचनं कार्यमित्याह **तथेति** । जन्मनि मृत्यौ च दोषानुसन्धानवज्जरादिष्वपि दोषानुसंधानं कर्त-

---

१ दृष्टानुश्रविकार्थेषु—पा०लि० पु० ।

ध्यमित्याह तथेति । व्याधिषु दोषस्यासह्यतारूपस्यानुसन्धानं दुःखेषु त्रिविधेष्वपि दोषानुसन्धानं प्रसिद्धं व्याख्यानान्तरमाह अथवेति । यथा जन्मादिषु दुःखान्तेषु दोषदर्शनमुक्तं तथा तेष्वेव दुःखाख्यदोषस्य दर्शनं स्फुटयति दुःखमित्यादिना । कथं जन्मादीनां बाह्येन्द्रियग्राह्याणां दुःखत्वं तत्राह दुःखेति । जन्मादिषु दोषानुदर्शनकृतं फलमाह एवमिति । वैराग्ये सत्यात्मदृष्ट्यर्थं करणानां तदाभिमुख्येन प्रवृत्तिरिति वैराग्यफलमाह तत इति । जन्मादिदुःखदोषानुदर्शनं ज्ञानहेतुषु किमित्युपसंङ्ख्यातमित्याशङ्क्य वैराग्यद्वारा धीहेतुत्वादित्याह एवमिति ॥ ८ ॥

प० टी० । किं च इन्द्रियार्थेषु रूपरसादिविषयेषु वैराग्यं वैतृष्ण्यम् । तथा एतावानहमस्मीत्यहंकाराभावः । जन्मादिदुःखदोषयोरनुपदं दर्शनं पुनः पुनरालोचनम् । तदुक्तम्—'आरम्भाद्बपुरामयैरुपहतं ज्ञात्वापि नोपेक्षसे कच्चिल्लग्नहुताशवेश्मनि सुखं स्थातुं चिरं वाञ्छसि । त्यक्ष्यस्येवघनापदीनमसकृद्व्याक्रोशमानः क्षणाद्भ्रश्यद्धैर्यविवेकसंपदमितो व्यामूढचित्तः सखे ॥ ८ ॥

## असक्तिरनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिषु ॥
## नित्यं च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥ ९ ॥

किं च असक्तिरिति । असक्तिः सक्तिः सङ्गनिमित्तेषु विषयेषु प्रीतिमात्रं तदभावोऽसक्तिरनभिष्वङ्गोऽभिष्वङ्गाभावोऽभिष्वङ्गो नाम शक्तिविशेष एवानन्यात्मभावनालक्षणो यथान्यस्मिन् सुखिनि दुःखिनि चाहमेव सुखी दुःखी च जीवति मृते चाहमेव जीवामि मरिष्यामि चेति । क्वेत्याह पुत्रदारगृहादिषु । पुत्रेषु दारेष्वादिग्रहणादन्येष्वप्यत्यन्तेष्टेषु दासवर्गादिषु तच्चोभयं ज्ञानार्थत्वाज् ज्ञानमुच्यते नित्यं च समचित्तत्वं तुल्यचित्तता, क्व, इष्टानिष्टोपपत्तिषु इष्टानामनिष्टानां चोपपत्तयः संप्राप्तयस्तास्विष्टानिष्टोपपत्तिषु नित्यमेव तुल्यचित्तता, इष्टोपपत्तिषु न हृष्यति न कुप्यति चानिष्टोपपत्तिषु तच्चैतन्नित्यं समचित्तत्वं ज्ञानम् ॥ ९ ॥

आ० टी० । ज्ञानस्यान्तरङ्गमेव हेत्वन्तरमाह किं चेति । नन्वसक्तिरेवाभिष्वङ्गाभावस्तथा च पुनरुक्तिरित्याशङ्क्याभिष्वङ्गोक्तिद्वारा निरस्यति अभिष्वङ्गो नामेति । अन्यस्मिन्नेव पुत्रादावन्यत्वधिया तद्गते सुखादावात्मनि तद्भावनाख्यं शक्तिविशेषमेवोदाहरति यथेति । उक्तविशेषणयोराकाङ्क्षाद्वारा विषयमाह क्वेत्यादिना । उक्तविशेषणयोर्ज्ञानशब्दस्योपपत्तिमाह तच्चेति । सदा हर्षविषादशून्यमनस्त्वमपि ज्ञानहेतुरित्याह नित्यं चेति । तदेव विभजते इष्टेति । तस्य ज्ञानहेतुत्वं निगमयति तच्चैतदिति ॥ ९ ॥

प० टी० । किं च असक्तिरिति । पुत्रादिष्वसक्तिः प्रीतित्यागोऽनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिगतसुखदुःखयोः स्वस्मिन्नारोपणम् । श्रुतिरपि शातपथी "आत्मैवेदमग्र आसीदेक एव सोऽकामयत जाया मे स्यादथ प्रजायेयाथवित्तं मे स्यादथ कर्म कुर्वीयेत्येतावान्वै कामो नेतस्मिन्श्च नातो भूयो विन्देदिति"। भाष्यम्—अग्रे वयोवस्थातः पूर्वमिदमयमात्मा देहमात्रत्वेनैक एवासीत् स जाया मे स्यादित्यकामयताभिलषितवान् अनन्तरं प्रजायेय प्रजारूपेण स्यामिति अथ तन्निर्वाहार्थं मे वित्तं स्या-

दिति सोऽकामयत तदर्थं कर्म कुर्वीयेति एवमेतावान्वै कामो नेत्सतत्सन्नभवति परिणामे दुःखरूपत्वात् तथापि अतो जायादिप्रपञ्चादन्यद्भूयो महत्तरं न विन्देत् न जानाति बाह्यगार्हस्थ्येन मोहितत्वात् । अथैतदपेक्षयान्तरं गार्हस्थ्यं श्रेय इत्याह श्रुतिः । तथा इष्टानिष्टोपपत्तिषु सर्वदा समचित्तत्वम् ॥९॥

**मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी ॥**
**विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि ॥ १० ॥**

किं च मयि चेति । मयि चेश्वरेऽनन्ययोगेनापृथक्समाधिना नान्यो भगवतो वासुदेवात् परोऽस्त्यतः स एव नो गतिरित्येवं निश्चिताव्यभिचारिणी बुद्धिरनन्ययोगस्तेन भजनं भक्तिर्न व्यभिचरणशीलाव्यभिचारिणी सा च ज्ञानं विविक्तदेशसेवित्वं विविक्तः स्वभावतः संस्कारेण वाऽशुच्यादिभिः सर्पव्याघ्रादिभिश्च रहितोऽरण्यनदीपुलिनदेवगृहादिभिर्विविक्तो देशस्तं सेवितुं शीलमस्येति विविक्तदेशसेवी तद्भावो विविक्तदेशसेवित्वं विविक्तेषु हि देशेषु चित्तं प्रसीदति यतस्तत आत्मादिभावना विविक्ते उपजायतेऽतो विविक्तदेशसेवित्वे ज्ञानमुच्यते, अरतिररमणं क्व जनसंसदि जनानां प्राकृतानां संस्कारशून्यानामविनीतानां कलहोन्मुखितचित्तानां संसत् समवायो जनसंसन्न संस्कारवतां विनीतानां संसत्तस्या ज्ञानोपकारकत्वादतः प्राकृतजनसंसद्यरतिर्ज्ञानार्थत्वाज् ज्ञानम् ॥ १० ॥

आ० टी० । साधनान्तरमाह किं चेति । अनन्ययोगमेव सांक्षिप्तं व्यनक्ति नेत्यादिना । उक्तधीद्वारा जाताया भक्तेर्भगवति स्थैर्यं दर्शयति नेति । तत्रापि ज्ञानशब्दस्तद्धेतुत्वादित्याह सा चेति । देशस्य विविक्तत्वं द्विविधमुदाहरति विविक्त इति । तदेव स्पष्टयति अरण्येति । उक्तदेशसेवित्वं कथं ज्ञाने हेतुस्तत्राह विविक्तेष्विति । आत्मादीत्यादिशब्देन परमार्थवाक्यार्थश्चोच्यते । नन्वरतिविषयत्वेनाविशेषतो जनसंसन्मात्रं किमिति न गृह्यते तत्राह तस्या इति । सतः सङ्गस्तु भेषजमित्युपालम्भादित्यर्थः ॥ १० ॥

प० टी० । किं च मयीति । मयि परमेश्वरेऽनन्ययोगेन सर्वात्मदृष्ट्याव्यभिचारिण्येकान्तभक्तिः । विविक्तश्चित्तशुद्धिप्रसादकरो यो देशस्तत्र निवासे शीलं यस्य प्राकृतानां जनानां संसदि सभायामरतिः ॥ १० ॥

**अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ॥**
**एतज् ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा ॥ ११ ॥**

किं च अध्यात्मेति । अध्यात्मज्ञाननित्यत्वमात्मादिविषयं ज्ञानमध्यात्मज्ञानं तस्मिन् नित्यभावो नित्यत्वममानित्वादीनां ज्ञानसाधनानां भावनाप-

रिपाकनिमित्तं तत्त्वज्ञानं तस्यार्थो मोक्षः संसारोपरमस्तस्यालोचनं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनं, तत्त्वज्ञानफलालोचने हि तत्साधनानुष्ठाने प्रवृत्तिः स्यादित्येतदमानित्वादितत्त्वज्ञानार्थदर्शनान्तमुक्तं, ज्ञानमिति प्रोक्तं ज्ञानार्थत्वाद्'अज्ञानं यदेतस्माद् यथोक्तादन्यथा विपर्ययेण मानित्वं दम्भित्वं हिंसा क्षान्तिरनार्जवमित्याद्यज्ञानं विज्ञेयं'परिहरणाय संसारप्रवृत्तिकारणत्वादिति ॥ ११ ॥

आ० टी० । साधनान्तरमाह किं चेति । आत्मादीत्यादिशब्दोऽनात्मार्थस्तद्विषयं ज्ञानं विवेकस्तन्नित्यत्वं तत्रैव निष्ठावत्त्वं विवेकनिष्ठो हि वाक्यार्थज्ञानसमर्थो भवति तेषां भावनापरिपाको नाम यत्नेन साधितानां प्रकर्षपर्यन्तत्वं तन्निमित्तं तत्त्वज्ञानमैक्यसाक्षात्कारः । तत्फलालोचनं किमर्थमित्याशङ्क्याह तत्त्वेति । प्रवृत्तिः स्यादित्यतस्तत्त्वज्ञानार्थदर्शनमर्थवादिति शेषः । ज्ञानस्यान्तरङ्गहेतुमुक्तमुपसंहरति एतदिति । किमिति तस्य विज्ञेयत्वमित्याशङ्क्याह परिहरणायेति । तत्र हेतुः संसारेति । तस्य प्रवृत्तिरुत्पत्तिस्तद्धेतुत्वान्मानित्वादि त्याज्यं ज्ञातं च त्याज्यत्वे तेन तस्य ज्ञेयतेत्यर्थः । इतिशब्दः साधनाधिकारसमाप्त्यर्थः ॥ ११ ॥

प० टी० । किं च अध्यात्मेति । आत्मानमधिकृत्य वर्तत इत्यध्यात्मज्ञानं तस्मिन्नित्यत्वं नित्यभावस्तत्त्वंपदार्थशुद्धिनिष्ठत्वमित्यर्थः । न त्वज्ञानस्यार्थः प्रयोजनं मोक्षस्तस्य दर्शनं सर्वोत्कृष्टत्वालोचनम् । एतदमानित्वमदम्भित्वमित्यादिविंशतिप्रकारं ज्ञानं ज्ञानसाधनं प्रोतम् । अतोऽन्यथास्माद्विपरीतं मानित्वादि यदेतदज्ञानमिति ज्ञानविरोधित्वात्। अतः सर्वथा त्याज्यमित्यर्थः ॥ ११ ॥

ज्ञेयं यत्तत् प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वामृतमश्नुते ॥
अनादिमत् परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते ॥ १२ ॥

यथोक्तेन ज्ञानेन ज्ञातव्यं किमित्याकाङ्क्षायामाह ज्ञेयं यत्तदित्यादि । ननु यमा नियमाश्चामानित्वादयो'न तैर्ज्ञेयं ज्ञायते'न ह्यमानित्वादि कस्य चिद्वस्तुनः परिच्छेदकं दृष्टं,' सर्वत्रैव यद्विषयं ज्ञानं तदेव तस्य ज्ञेयस्य परिच्छेदकं दृश्यते, न ह्यन्यविषयेण ज्ञानेनान्यदुपलभ्यते'यथा घटविषयेण ज्ञानेनाग्निर्नैष दोषो'ज्ञाननिमित्तत्वाज् ज्ञानमुच्यते इति ह्यवोचाम ज्ञानसहकारिकारणत्वाच्च'ज्ञेयमिति'ज्ञेयं ज्ञातव्यं यत्तत् प्रवक्ष्यामि प्रकर्षेण यथावद्वक्ष्यामि'किं

आ० टी० । उत्तरग्रन्थमवतारयति यथोक्तेति । अमानित्वादीनां ज्ञानत्वमाक्षिपति नन्विति । वस्तुपरिच्छेदकत्वाज् ज्ञानत्वमाशङ्क्याह नहीति । परिच्छेदकत्वाज् ज्ञानत्वं ज्ञानत्वात् परिच्छेदकत्वमित्यन्योन्याश्रयादित्यभिप्रेत्याह सर्वत्रेति । स्वार्थस्यैव ज्ञानं परिच्छेदकमित्येतद्व्यतिरेकद्वारा विशदयति नहीति । व्यतिरेकदृष्टान्तमाह यथेति। अमानित्वादीनां ज्ञानत्वमाक्षिप्तं प्रतिक्षिपति नैष दोष इति । तत्र हेतुत्वेनोक्तं स्मारयति ज्ञानेति । तेषु ज्ञानशब्दे हेत्वन्तरमाह ज्ञानेति । अमानित्वादीनां ज्ञानत्वमुक्त्वा ज्ञातव्यमवतारयति ज्ञेयमिति । प्रश्नद्वारा ज्ञेयप्रवचनस्य फलमुक्त्वा प्ररोचनं कृत्वा तेन श्रोतुराभिमुख्यमापादयितुं प्ररोचनफलोक्तिंपरमनन्तरवाक्यमित्याह किमित्यादिना ।

१ प्रवचनफलोक्ति—पा० लि० पु० ।

फलं तदिति प्ररोचनेन श्रोतुरभिमुखीकरणायाह यज्ज्ञेयं ज्ञात्वामृतत्वमश्नुते न पुनर्म्रियत इत्यर्थः । अनादिमद् आदिरस्यास्तीत्यादिमन्नादिमदनादिमत्, किं तत् परं निरतिशयं ब्रह्म ज्ञेयमिति प्रकृतम् । अत्र केचिद् अनादि मत्परमिति पदं छिन्दन्ति बहुव्रीहिणोक्तेऽर्थे मतुप आनर्थक्यमनिष्टं स्यादित्यर्थविशेषं च दर्शयन्ति, अहं वासुदेवाख्या परा शक्तिर्यस्य तन्मत्परमिति, सत्यमेवमपुनरुक्तं स्यादर्थश्चेत् संभवति न त्वर्थः संभवति ब्रह्मणः सर्वविशेषप्रतिषेधेनैव विजिज्ञापयिषितत्वान्न सत्तन्नासदुच्यत इति विशिष्टशक्तिमत्त्वप्रदर्शनं विशेषप्रतिषेधश्चेति विप्रतिषिद्धं तस्मान्मतुपो बहुव्रीहिणा समानार्थत्वेऽपि प्रयोगः श्लोकपूरणार्थः । अमृतत्वफलं ज्ञेयं मयोच्यत इति प्ररोचनेनाभिमुखीकृत्याह न सत्तज् ज्ञेयमुच्यत इति नाप्यसत्तदुच्यते । ननु महता परिकरबन्धेन कण्ठरवेणोद्घुष्य ज्ञेयं प्रवक्ष्यामीत्यननुरूपमुक्तं न सत्तन्नासदुच्यत इति न, अनुरूपमेवोक्तं कथं सर्वासु ह्युपनिषत्सु ज्ञेयं ब्रह्म "नेति नेत्यस्थूलमनणु" इत्यादिविशेषप्रतिषेधेनैव निर्दिश्यते नेदं तदिति वाचोऽगोचरत्वात्, ननु तदस्ति यद्वस्त्वस्तिशब्देनोच्यते, अथास्तिशब्देन नोच्यते नास्ति तज् ज्ञेयं विप्रतिषिद्धं च ज्ञेयं तदस्तिशब्देन नोच्यत इति

तदेव विशिनष्टि **अनादिमदिति** । आदिमत्त्वराहित्यमव्याकृतस्यापि । ततो विशेषं दर्शयति **किं तदिति** । भोक्तुरपि भोग्यात् परत्वमित्यतो विशिनष्टि **ब्रह्मेति** । अनादीत्येकं पदं मत्परमितिचापरमिति पदच्छेदान्न पुनरुक्तिरिति मतान्तरमुत्थापयति **अत्रेति** । एकपदत्वसंभवे किमिति पदद्वयमित्याशङ्क्याह **बहुव्रीहिणेति** । आदिरस्य नास्तीति यो बहुव्रीहिणोक्तोऽर्थस्तस्मिन्नादिमत्त्वनिषेधे नास्ति मतुपोऽर्थवत्त्वमिति मतुबानर्थक्यमनिष्टं स्यादिति मत्वा पदं छिन्दन्तीति पूर्वेण संबन्धः । आदिरस्य नास्तीत्यनादीत्युक्त्वा मत्परमित्युच्यमाने कोऽर्थः स्यादित्याशङ्क्याह **अर्थेति** । उक्तव्याख्यानस्यायुक्तत्वान्नायं पुनरुक्तिसमाधिरित्याह **सत्यमिति** । अर्थासंभवं समर्थयते **ब्रह्मण इति** । तथापि विशिष्टशक्तिमत्त्वं किं न स्यादित्याशङ्क्याह **विशिष्टेति** । तथापि मतुपो बहुव्रीहिणा तुल्यस्यार्थस्य कथं नानर्थक्यं तत्राह **तस्मादिति** । अनादिमत्परं ब्रह्मेत्यत्र पक्षान्तरं प्रतिक्षिप्य स्वपक्षः समर्थितः संप्रति ब्रह्मणो ब्रह्मत्वादेव कार्यकारणात्मकत्वप्राप्तावुक्तानुवादद्वारा न सदित्याद्यवतारयति **अमृतत्वेति** । सत्कार्यमभिव्यक्तनामरूपत्वादसत्कारणं तद्विपर्ययादिति विभागः । ज्ञेयप्रवचनमनिर्वाच्यविषयत्वात् प्रक्रमप्रतिकूलमित्याक्षिपति **नन्विति** । निर्विशेषस्य वस्तुनो ज्ञेयत्वात्तद्विषयं प्रवचनं प्रक्रमानुकूलमित्युत्तरमाह **नेत्यादिना** । अनिर्वाच्यत्वेन न सत्तन्नासदित्युच्यमाने कथमिदमनुरूपमिति पृच्छति **कथमिति** । ब्रह्मात्मप्रकाशस्य सिद्धत्वात्तदर्थं विधिमुखेनोपदेशायोगादध्यस्तात्तद्धर्मनिवृत्तये निषेधद्वारोपदेशस्य वेदान्तेषु प्रसिद्धेरारोपितविशेषनिषेधरूपमिदं प्रवचनमुचितमिति परिहरति **सर्वास्विति** । ज्ञेयस्य ब्रह्मणो विधिमुखोपदेशायोगे हेतुमाह **वाच इति** । ब्रह्मणोऽस्तिशब्दावाच्यत्वे नरविषाणवन्नास्तित्वमित्यनिष्टमाशङ्कते **नन्विति** । एवमुत्सर्गेऽपि ब्रह्माणि किमायातमित्याशङ्क्याह **अथेति** । ज्ञेयस्यास्तिशब्दावाच्यत्वे व्याघातश्चेत्याह **विप्रतिषिद्धं चेति** । अस्तिशब्दवाच्यत्वादवस्तु ब्रह्मेत्य-

च न तावन्नास्ति नास्तिबुद्ध्यविषयत्वात् । ननु सर्वा बुद्धयोऽस्तिनास्तिबुद्ध्यनुगता एव तत्रैवं सति ज्ञेयमप्यस्तिबुद्ध्यनुगतप्रत्ययविषयं वा स्यान्नास्तिबुद्ध्यनुगतप्रत्ययविषयं वा स्यान्नातीन्द्रियत्वेनोभयबुद्ध्यनुगतप्रत्ययाविषयत्वाद् यद्धीन्द्रियगम्यं वस्तु घटादिकं तदस्तिबुद्ध्यनुगतप्रत्ययविषयं वा स्यान्नास्तिबुद्ध्यनुगतप्रत्ययविषयं वा इदं तु ज्ञेयमतीन्द्रियत्वेन शब्दैकप्रमाणगम्यत्वान्न घटादिवदुभयबुद्ध्यनुगतप्रत्ययविषयमित्यतो न सत्तन्नासदित्युच्यते। यत्तूक्तं विरुद्धमुच्यते ज्ञेयं यन्न सत्तन्नासदुच्यते इति" न विरुद्धम् "अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि" इतिश्रुतेः । श्रुतिरपि विरुद्धार्थेति चेद् यथा यज्ञाय शालामारभ्य को हि तद्वेद यद्यमुष्मिँल्लोकेऽस्ति वा न वेतीत्येवमिति चेन्न, विदिताविदिताभ्यामन्यत्वश्रुतेरवश्यविज्ञेयार्थप्रतिपादनपरत्वात् । यद्यमुष्मिन्नित्यादि तु विधिशेषोऽर्थवाद उपपत्तेश्च सदादिशब्दैर्ब्रह्म नोच्यत इति सर्वो हि शब्दोऽर्थप्रकाशनाय प्रयुक्तः श्रूयमाणश्च श्रोतृभिर्जातिक्रियागुणसंबन्धद्वारेण संकेतग्रहणसव्यपेक्षोऽर्थं प्रत्याययति नान्यथादृष्टत्वात्, तद् यथा गौरश्व इति वा जातितः, पचतीति वा क्रियातः, शुक्लः कृष्ण इति वा गुणतो, धनी गोमानिति च संबन्धतो, न तु ब्रह्म जातिमदतो न सदादिशब्दवाच्यं नापि गुणवद् येन गुण-

---

त्राप्रयोजकत्वमाह **न तावदिति** । नास्तिबुद्धिविषयत्वमेवावस्तुत्वे निमित्तमतस्तदभावाद् ब्रह्मणो नावस्तुतेत्येतदेव व्यक्तीकर्तुं चोदयति **नन्विति**। सर्वासां धियामस्तिधीत्वेन नास्तिधीत्वेन वानुगतत्वेऽन्यतरधीगोचरत्वाभावे ब्रह्मणोऽनिर्वाच्यत्वं दुर्वारमिति फलितमाह **तत्रेति**। ब्रह्मणो घटादिवैलक्षण्यादुभयबुद्ध्यविषयत्वेऽपि नानिर्वाच्यतेत्याह **नेत्यादिना**। घटादेरिन्द्रियग्राह्यस्योभयबुद्धिविषयत्वेऽपि ब्रह्मणस्तदग्राह्यस्य नोभयधीविषयत्वं तथापि नानिर्वाच्यत्वं सच्चिदेकतानस्य शब्दप्रमाणादविषयत्वेन दृष्टत्वादित्युक्तमेव प्रपञ्चयति **यद्धीति**। परोक्तं विरोधमनुवदति **यत्त्विति** । श्रुत्यवष्टम्भेन निराचष्टे **न विरुद्धमिति** । सापि विरुद्धार्थत्वानुमानं बोधकत्वस्याविरोधापेक्षत्वादिति शङ्कते **श्रुतिरिति** । तस्याविरुद्धार्थत्वेनाप्रामाण्ये दृष्टान्तमाह **यथेति** । प्राचीनवंशं करोतीति पारलौकिकफलयज्ञानुष्ठानार्थं शालानिर्माणं प्रस्तुत्य को हि तद्वेदेत्याद्या परलोकसत्त्वे संदिहाना यथा विरुद्धार्था श्रुतिरप्रमाणमेवं विदिताविदितान्यत्वश्रुतिरपीत्यर्थः । नेयं श्रुतिर्विरुद्धत्वेनामानतया हातव्या ब्रह्मण्यद्वितीये प्रत्यक्ताप्रतिपादनेन मानत्वादित्युत्तरमाह **न विदितेति**। यत्तु विरुद्धार्थत्वे को हीत्युदाहृतं तदसदर्थवादस्य विधिशेषस्य स्वार्थे तात्पर्यादित्याह **यदीति** । यत्र जात्यादिमत्त्वं तत्र वाच्यत्वं यथा गवादौ न ब्रह्मणि जात्यादिमत्त्वमतस्तस्यावाच्यत्वान्निषेधेनैव बोध्यत्वमित्याह **उपपत्तेश्चेति** । **नोच्यत** इति। निषेधेनैव तस्योपदेश इति शेषः । जात्यादिमतोऽर्थस्यैव वाच्यत्वं तत्रैव सङ्गतिग्रहादिति प्रपञ्चयति **सर्वो हीति** । अश्रुतस्य जात्यादिद्वारेणाज्ञातसङ्गतेर्वा शब्दस्य न बोधकत्वमदृष्टेरित्याह **नान्यथेति** । जात्यादेः सच्छब्दाविषयत्वमुदाहरति **तद्यथेत्यादिना** । ब्रह्मणस्त्वगोत्रत्वमवर्णत्वमित्यादिश्रुतेर्जात्यादिमत्त्वाभावान्न शब्दवाच्यतेत्याह **न त्विति**। केवलो निर्गुणश्चेति श्रुतेर्गुणद्वारा ब्रह्मणो न

---

१ सदसदादिशब्दैः—पा० लि० पु० ।

शब्देनोच्यते निर्गुणत्वान्नापि क्रियाशब्दवाच्यं निष्क्रियत्वात् "निष्कलं निष्क्रियं शान्तम्" इति श्रुतेः । न च संबन्धयैकत्वादद्वयत्वादविषयत्वादात्मत्वाच्च[1] न केन चिच्छब्देनोच्यत इति युक्तं "यतो वाचो निवर्तन्ते" इत्यादिश्रुतिभ्यश्च ॥१२॥

वाच्यतेत्याह **नापीति** । केवलं निर्गुणामिति निष्क्रियत्वे मानमाह **निष्कलमिति** । ब्रह्मणोऽद्वितीयत्व स्याशेषोपनिषत्सु सिद्धत्वाद्विशिष्टस्य संबन्धस्य तस्मिन्नसिद्धेर्न तस्य वाच्यतेत्याह **न चेति** । ब्रह्मण्यभिधावृत्त्या शब्दाप्रवृत्तौ हेत्वन्तराण्याह **अद्वयत्वादिति** । ब्रह्मणो वाच्यत्वे श्रुतिमपि संवादयाति **यतइति** ॥ १२ ॥

**प० टी०** । एभिः साधनैर्यज्ज्ञेयं तदाह **ज्ञेयमितिपाद्भिः** । यज्ज्ञेयं तत्ते प्रवक्ष्यामि श्रोतुरवधानसिद्धये । ज्ञानफलमाह **यदिति** । यद्वक्ष्यमाणं ज्ञात्वामृतं मोक्षमश्नुते प्राप्नोति किं तद् आदिमन्न भवतीत्यनादिमत् परं निरातिशयं ब्रह्म, यद्वा मत्परं मत्तः परं निर्विशेषं ब्रह्म । तदेवाह **न सदिति** । तद्ब्रह्म न सन्नाप्यसद् विधिमुखेन प्रमाणस्य विषयः सदित्युच्यते निषेधविषयस्त्वसत् । इदं तु तदुभयविलक्षणमतिविषयत्वात् ॥ १२ ॥

सर्वतःपाणिपादं तत् सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् ॥
सर्वतःश्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ १३ ॥

सच्छब्दप्रत्ययाविषयत्वादसत्त्वाशङ्कायां ज्ञेयस्य सर्वप्राणिकरणोपाधिद्वारेण तदस्तित्वं प्रतिपादयंस्तदाशङ्कानिवृत्त्यर्थमाह सर्वत इति । सर्वतःपाणिपादं तत् सर्वत्र पाणयः पादाश्चास्येति सर्वतःपाणिपादं तज् ज्ञेयं सर्वप्राणिकरणोपाधिभिः क्षेत्रज्ञास्तित्वं विभाव्यते क्षेत्रज्ञश्च क्षेत्रोपाधित उच्यते क्षेत्रं च पाणिपादादिभिरनेकधा भिन्नं क्षेत्रोपाधिभेदकृतं विशेषजातं मिथ्यैव क्षेत्रज्ञस्येति तदपनयनेन ज्ञेयत्वमुक्तं न सत्तन्नासदुच्यते इत्युपाधिकृतं मिथ्यारूपमप्यास्तित्वाधिगमाय ज्ञेयधर्मवत्परिकल्प्योच्यते सर्वतःपाणिपादमित्यादि । तथाहि संप्रदायविदां वचनम् 'अध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपञ्चं प्रपञ्च्यते' इति । सर्वत्र सर्वदेहावयवत्वेन गम्यमानाः पाणिपादादयो ज्ञेयशक्तिसद्भावनिमित्तस्वकार्या इति ज्ञेयसद्भावे लिङ्गानि ज्ञेयस्येत्युपचारत उच्यन्ते तथा व्याख्येयमन्यत् सर्वतःपाणिपादं तज् ज्ञेयं, सर्वतोऽक्षिशिरोमुखं सर्वत्राक्षीणि शिरांसि मुखानि च यस्य तत् सर्वतोऽक्षिशिरोमुखं, सर्वतःश्रुतिमत् सर्वत्र श्रुतिमच्छ्रुतिः श्रवणेन्द्रियं तद् यस्य तच्छ्रुतिमल्लोके प्राणिनिकाये सर्वमावृत्य संव्याप्य तिष्ठति स्थितिं लभते ॥ १३ ॥

**आ० टी०** । सर्वविशेषरहितस्यावाङ्मनसगोचरस्यादृष्टेदृष्टेश्च विपरीतस्य प्राप्ते ब्रह्मणः शून्यत्वे प्रत्यक्त्वेनेन्द्रियप्रवृत्त्यादिहेतुत्वेन कल्पितद्वैतसत्तास्फूर्तिप्रदत्वेनेश्वरत्वेन च सत्त्वं दर्शयन्नादौ

१ अद्वयस्या—पा० लि० पु० ।

देहादीनां प्रवृत्तिमतां रथादिवदचेतनानां प्रेक्षापूर्वकप्रवृत्तिमत्त्वात् चेतनाधिष्ठितत्वमनुमिमानस्तत् प्रत्यक्चेतनं ब्रह्मेत्याह **सच्छब्देति** । तदस्तित्वमिति तच्छब्दो ज्ञेयब्रह्मार्थः । तदाशङ्केति तच्छब्देनासत्त्वमुच्यते । ननु सर्वदेहेषु पाणिपादमस्येति कथं पाणीनां च पादानां च देहस्थत्वेनात्मधर्मत्वं तत्राह **सर्वेति** । करणप्रवृत्ती रथादिप्रवृत्तिवत् प्रेक्षापूर्वकप्रवृत्तिमत्त्वाच्चेतनाधिष्ठातृपूर्विकेत्यर्थः । उक्तप्रवृत्त्या चेतनास्तित्वासिद्धावपि कथं क्षेत्रज्ञास्तित्वमित्याशङ्क्य चेतनस्यैव क्षेत्रोपाधिना क्षेत्रज्ञत्वाच्चेतनास्तित्वं तदस्तित्वमेवेत्याह **क्षेत्रज्ञश्चेति** । तस्य क्षेत्रोपाधित्वेऽपि कथं पाणिपादाक्षिशिरोमुखादिमत्त्वमित्याशङ्क्याह **क्षेत्रं चेति** । अतश्चोपाधितस्तस्मिन् विशेषोक्तिरिति शेषः । कथं तर्हि न सत्तन्नासदिति निर्विशेषत्वोक्तिरित्याशङ्क्याह **क्षेत्रेति** । पाणिपादादिमत्त्वमौपाधिकं मिथ्या चेत् ज्ञेयप्रवचनाधिकारे कथं तदुक्तिरित्याशङ्क्याह **उपाधीति**। मिथ्यारूपमपि ज्ञेयवस्तुज्ञानोपयोगीत्यत्र वृद्धसंमतिमाह **तथा हीति** । पाणिपादादीनामन्यगतानामात्मधर्मत्वेनारोप्य व्यपदेशे को हेतुरिति चेत् तत्राह **सर्वत्रेति** । ज्ञेयस्य ब्रह्मणः शक्तिसंनिधिमात्रेण प्रवर्तनसामर्थ्यं तत्सत्त्वं निमित्तीकृत्य स्वकार्यवन्तो भवन्ति पाण्यादय इति कृत्वेति योजना । सर्वतोऽक्षीत्यादावुक्तमतिदिशति **तथेति** । तत् ज्ञेयं यथा सर्वतः पाणिपादमिति व्याख्यातं तथेत्युक्तमेव स्पष्टयति **सर्वत इति** । सर्वतोऽक्षीत्यादेरक्षरार्थमाह **सर्वतोऽक्षीति** । अक्षिश्रवणवत्त्वमवशिष्टज्ञानेन्द्रियवत्त्वस्य पाणिपादमुखवत्त्वं चावशिष्टकर्मेन्द्रियवत्त्वस्य मनोबुद्ध्यादिमत्त्वस्य चोपलक्षणम् । एकस्य सर्वत्र पाण्यादिमत्त्वं साधयति **सर्वमिति** ॥ १३ ॥

**प० टी०** । अथ प्रमाणाविषयीभूतस्य सतो विचित्रशक्तित्वं दर्शयन्नाह **सर्वत इति पञ्चभिः**। तत् ज्ञानं क्रियाशक्तिमद् ब्रह्म सर्वतः समन्ततः पाणिपादा यस्य सर्वतोऽक्षीणि शिरांसि यस्य सर्वतः श्रुतिमच्छ्रवणयुक्तं सल्लोके सर्वमावृत्य व्याप्य तिष्ठति । श्रुतिरपि–"विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखो विश्वतोबाहुरुत विश्वतस्पात् । संबाहुभ्यां धमति संपतत्रैर्द्यावाभूमी जनयन् देव एकः" इति । भाष्यम्–अनया सर्वात्मकत्वेन कुलालादिविलक्षणत्वादधिष्ठानाद्यभावेऽपि स्रष्टुं शक्नोतीत्याह विश्वतश्चक्षुः सर्वतो व्याप्तचक्षुः उतापि च विश्वतोमुखः स तथा विश्वतोबाहुः उतापि विश्वतस्पात् । स एव परमेश्वरः स्वस्मिन् त्रैलोक्यमुत्पादयति कथमित्युच्यते । बाहुभ्यां दिवमं धमति । धमतिर्गतिकर्मा । सम्यक् प्रेरयति । तथा पतत्रैर्गमनशीलैः पादैः पृथिवीं संधमति, उभयोरेव श्रवणं प्राधान्याभिप्रायम् । एवं द्यां पृथिवीं च जनयन् देवो द्योतमानः परमेश्वर एकोऽसहाय एव वर्तते ॥ १३ ॥

## सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ॥
## असक्तं सर्वभृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च ॥१४॥

उपाधिभूतपाणिपादादीन्द्रियाध्यारोपणानुज्ञेयस्य तद्वत्ताशङ्का माभूदित्येवमर्थः श्लोकारम्भः सर्वेन्द्रियेति । सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वाणि च तानीन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि बुद्धीन्द्रियकर्मेन्द्रियाख्यान्यन्तःकरणे च बुद्धिमनसी ज्ञेयोपाधित्वस्य तुल्यत्वात् सर्वेन्द्रियग्रहणेन गृह्येते, अपि चान्तःकरणोपाधिद्वारेणैव श्रोत्रादीनामप्युपाधित्वमित्यतोऽन्तःकरणबहिष्करणोपाधिभूतैः सर्वेन्द्रियगुणैरध्यवसायसंकल्पश्रवणवचनादिभिरवभासत इति सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियव्यापारैर्व्यापृतमिव तज्ज्ञेयमित्यर्थः । "ध्यायतीव लेलायतीव" इति श्रुतेः । कस्मात् पुनः कारणान्न व्यापृतमेवेति गृह्यत इत्यत आह सर्वेन्द्रियविवर्जितं सर्वकरणरहित

मित्यर्थः । अतो न करणव्यापारैर्व्याप्तं तज् ज्ञेयम् । यस्त्वयं मन्त्रः—"अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः" इत्यादिः सर्वेन्द्रियोपाधिगुणानुगुण्यभजनशक्तिमत् तज् ज्ञेयमित्येवं प्रदर्शनार्थो न तु साक्षादेव जवनादिक्रियावत्त्वप्रदर्शनार्थः । "अन्धो मणिमविन्दद्" इत्यादिमन्त्रार्थवत्तस्य मन्त्रस्यार्थः । यस्मात् सर्वकरणवर्जितं ज्ञेयं तस्मादसक्तं सर्वसंश्लेषवर्जितं, यद्यप्येवं तथापि सर्वभृच्चैव सदास्पदं हि सर्वं सर्वत्र सद्बुद्ध्यनुगमान्न हि मृगतृष्णिकादयोऽपि निरास्पदा भवन्त्यतः सर्वभृत् सर्वं बिभर्तीति स्यादिदं चान्यज् ज्ञेयस्य सत्त्वाधिगमद्वारं निर्गुणं सत्त्वरजस्तमांसि गुणास्तैर्वर्जितं तज् ज्ञेयं तथापि गुणभोक्तृ च गुणानां सत्त्वरजस्तमसां शब्दादिद्वारेण सुखदुःखमोहाकारपरिणतानां भोक्तृ चोपलब्धृ तज् ज्ञेयमित्यर्थः ॥ १४ ॥

आ० टी० । आरोपाद्दते साक्षादेव ज्ञेयस्य पाण्यादिमत्त्वमाशङ्क्याह **उपाधीति** । इन्द्रियविशेषणीभूतसर्वशब्दाज् ज्ञेयोपाधित्वन्यायाविशेषाच्चात्र बुद्ध्यादेरपि ग्रहणमित्याह **अन्तःकरणे चेति** । श्रोत्रादीनां ज्ञेयोपाधित्वस्य मनोबुद्धिद्वारत्वादपि तयोरिह ग्रहणमित्याह **अपि चेति** । तयोरपीहोपादाने फलितमाह **इत्यत इति** । अक्षरार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह **सर्वेति** । उपाधिद्वारा कल्पितव्यापारवत्त्वे मानमाह **ध्यायतीति** । कल्पितमेवास्य व्यापारवत्त्वं न वास्तवमित्यत्र भगवतापि संमतिमाकाङ्क्षाद्वारा दर्शयति **कस्मादित्यादिना** । सर्वकरणराहित्ये फलमाह **अत इति** । साक्षादेव ज्ञेयस्य वेगवद्विहरणादिक्रियावत्ताया मान्त्रवर्णिकत्वात् कुतोऽस्य करणव्यापारैरव्यापारैरव्यापृतत्वमित्याशङ्क्यानुवादपूर्वकं मन्त्रस्य प्रकृतानुगुणत्वमाह **यस्त्विति** । करणगुणानुगुण्यभजनमन्तरेण साक्षादेव जवनादिक्रियावत्त्वप्रदर्शनपरत्वे मन्त्रस्य मुख्यार्थत्वं स्यादित्याशङ्क्य तदसंभवान्नैवमित्याह **अन्ध इति** । अर्थवादस्य श्रुतेऽर्थे तात्पर्याभावान्न प्रकृतप्रतिकूलतेत्यर्थः । सर्वकरणराहित्यं तद्व्यापारराहित्यस्योपलक्षणमित्यङ्गीकृत्योक्तमेव हेतुं कृत्वा वस्तुतः सर्वसङ्गवर्जितत्वमाह **यस्मादिति** । वस्तुतः सर्वसंगाभावेऽपि सर्वाधिष्ठानत्वमाह **यद्यपीति** । स्वसत्तामात्रेणाधिष्ठानतया सर्वं पुष्णातीत्येतदुपपादयति **सदिति** । विमतं सति कल्पितं प्रत्येकं सदनुविद्धधीबोध्यत्वात् प्रत्येकं चन्द्रभेदानुविद्धधीबोध्यं चन्द्रभेदवदित्यर्थः । सर्वं सदास्पदमित्यप्युक्तं मृगतृष्णिकादीनां तदभावादित्याशङ्क्याह **न हीति** । तेषामपि कल्पितत्वेन निरधिष्ठानत्वायोगान्निरूप्यमाणे तदधिष्ठानं सदेवेति सर्वस्य सति कल्पितत्वमविरुद्धमित्यर्थः । सर्वाधिष्ठानत्वेन ज्ञेयस्य ब्रह्मणोऽस्तित्वमुक्तमुपसंहरति **अत इति** । इतश्च ज्ञेयं ब्रह्मास्तीत्याह **स्यादिदं चेति** । न हि तस्योपलब्धृत्वमसत्त्वे सिध्यतीत्यर्थः ॥१४॥

प० टी० । किं च **सर्वेन्द्रियेति** । सर्वेषां चक्षुरादीनामिन्द्रियाणां गुणेषु रूपाद्याकारासु वृत्तिषु तत्तदाकारेण भासत इति तथा सर्वेन्द्रियैर्वर्जितं च । श्रुतिरपि—"अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्ण," इति । स्पष्टार्थो । असक्तं संगशून्यम् । तथापि सर्वं बिभर्तीति सर्वभृच्च तदेव निर्गुणं सत्त्वादिगुणरहितम् । गुणानां सत्त्वादीनां भोक्तृ पालकम् ॥ १४ ॥

**बहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च ॥**
**सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तत् ॥ १५ ॥**

किंच बहिरन्तरिति । बहिस्त्वक्पर्यन्तं देहमात्मत्वेनाविद्याकल्पितमपेक्ष्य तमेवावधिं कृत्वा बहिरुच्यते । तथा प्रत्यगात्मानमपेक्ष्य देहमेवावधिं कृत्वान्तरुच्यते । बहिरन्तश्चेत्युक्ते मध्येऽभावे प्राप्त इदमुच्यते चरमेव च यच्चराचरं देहाभासमपि तदेव ज्ञेयं यथा रज्जुसर्पाभासः, यद्यचरं चरमेव च व्यवहारविषयं सर्वं ज्ञेयं किमर्थमिदमिति सर्वैर्न ज्ञेयमित्युच्यते सत्यं, सर्वाभासं तत् तथापि व्योमवत् सूक्ष्ममतः सूक्ष्मत्वात् स्वेन रूपेण तज्ज्ञेयमप्यविज्ञेयमविदुषां विदुषां त्वात्मैवेदं सर्वं ब्रह्मैवेदं सर्वमित्यादिप्रमाणतो हि संविज्ञातमविज्ञाततया दूरस्थं वर्षसहस्रकोटयाप्यविदुषामप्राप्यत्वादन्तिके च तदात्मत्वाद् विदुषाम्॥ १५॥

आ० टी० । इतोऽपि ज्ञेयं ब्रह्मास्तीत्याह **किं चेति** । बाहिरिति व्याख्येयमादाय व्याचष्टे **त्वगिति** । भूतेभ्यो बहिर्बाह्यं विषयाद्यात्मकमित्यर्थः । कथमनात्मन एवात्मत्वं कल्पनयेत्याह **आत्मत्वेनेति** । अन्तःशब्दार्थमाह **तथेति** । भूतानां चराचराणामन्तर्मध्ये प्रत्यग्भूतमित्यर्थः । द्वितीयं पादमवतार्य व्याचष्टे **बहिरित्यादिना** । यन्मध्ये भूतात्मकं नानाविधदेहात्मना भासमानं तदपि ज्ञेयान्तर्भूतं न त्वसदित्यर्थः । कथं चराचरात्मनो भूतजातस्य ज्ञेयत्वं तत्राह **यथेति** । अधिष्ठाने रज्ज्वां कल्पितसर्पादेरन्तर्भाववद्देहाभासस्यापि ज्ञेयान्तर्भावान्नासत्त्वं मध्ये ज्ञेयस्य शङ्कितव्यमित्यर्थः । सर्वात्मकं चेज्ज्ञेयं सर्वैरिदमिति किमिति न गृह्येतेति शङ्कते **यदीति** । इदमिति ग्राह्यत्वयोग्यत्वाभावान्नेत्याह **उच्यत इति** । सर्वतस्त्वात्मनाभामतस्तदयोग्यत्वं कथमित्याशङ्क्याह **सत्यमिति** । सूक्ष्मत्वेऽपि किं स्यादित्याशङ्क्याह **अत इति** । सूक्ष्मत्वमतीन्द्रियत्वं तस्याविज्ञेयत्वे कुतस्तज्ज्ञानान्मुक्तिस्तत्राह **अविदुषामिति** । विशेषणफलमाह **विदुषां त्विति** । विदुषां हि तेषामात्मत्वेन ज्ञातं चेत् कथं दूरस्थत्वमित्याशङ्क्याह **अविज्ञाततयेति** । कथं तर्हि तस्य प्रत्यक्त्वं तत्राह **अन्तिके चेति** । विद्वदविद्वद्भेदापेक्षया "दूरात् सुदूरे तदिहान्तिके च" इति श्रुतिस्तदर्थोऽत्र प्रसङ्गादनूदित इत्यर्थः ॥ १५ ॥

प० टी० । किं च **बहिरन्तश्चेति** । भूतानां चराचराणां बहिर्बाह्यतोऽन्तश्च तदेव सुवर्णमिव कुण्डलादीनाम् । अचलं स्थावरजङ्गमं भूतजातं तदेव कारणात्मकत्वात्कार्यस्य । एवमपि सूक्ष्मत्वाद्रूपादिगुणातीतत्वादविज्ञेयम् । इदं तदित्याकारेण ज्ञानार्हं न भवत्यत एवाविदुषामतिदूरतः स्थितम् । विदुषां पुनः प्रत्यगात्मत्वादान्तिके नित्यं संनिहितम् । यद्वा व्यापकत्वाद्घटान्तर्गताकाशवद्दूरेऽन्तिकेऽपि तदेव । श्रुतिरपीशावास्योपनिषत्सु—"तदेजति तन्नैजति तद्दूरे तदन्तिके । तदन्तरस्य सर्वस्य तदु सर्वस्यास्य बाह्यतः" इति । भाष्यम्—तदात्माख्यं वस्त्वेजति 'एजृ कम्पने' कम्पते । तथा तन्नैजति निष्कम्पमस्ति । "अनेजदेकं मनसो जवीयः" इति तत्रैवोक्तम् । तथा दूरेऽन्तिके च तदेव व्यापकत्वात् । अतएव तदस्य जगतोऽन्तरस्ति तदु तथा सर्वस्यास्य बाह्यतः । यथा घटान्तर्बहिरेक आकाशोऽस्ति॥ १५॥

**अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम् ॥**
**भूतभर्तृ च तज्ज्ञेयं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च ॥ १६ ॥**

किंच अविभक्तमिति । अविभक्तं च प्रतिदेहं व्योमवत् तदेकं भूतेषु सर्वप्राणिषु विभक्तमिव च स्थितं देहेष्वेव विभाव्यमानत्वाद् भूतभर्तृ च भू-

तानि बिभर्तीति तज् ज्ञेयं भूतभर्तृ च स्थितिकाले प्रलयकाले ग्रसिष्णु ग्रसनशीलम्, उत्पत्तिकाले प्रभविष्णु च प्रभवनशीलं यथा रज्ज्वादिः सर्पादेर्मिथ्याकल्पितस्य ॥ १६ ॥

आ० टी० । ज्ञेयस्यास्तित्वे हेत्वन्तरमाह **किं चेति** । तद्धि प्रतिदेहं नभोवदेकं तद्भेदे मानाभावाद् भिन्नत्वे च घटवदनात्मत्वापातादतोऽद्वितीयम् सर्वत्र प्रत्यग्भूतं ज्ञेयं नास्तीत्यतिसाहसमित्याह **अविभक्तं चेति** । कथं तर्हि देहभेदे भेदधीरित्याशङ्क्य कल्पनयेत्याह **भूतेष्विति** । तत्र हेतुः **देहेष्विति** । कार्याणां स्थितिहेतुत्वाच्च ज्ञेयमस्तीत्याह **भूतेति** । निमित्तोपादानतया तेषां प्रलये प्रभवे च कारणत्वाच्च तदस्तीत्याह **प्रलयेति** । तर्हि कार्यकारणत्वस्य वस्तुत्वान्नाद्वैतमित्याशङ्क्याह **यथेति** ॥ १६ ॥

प० टी० । किं च **अविभक्तमिति** । भूतेषु नानारूपात्मकेषु कारणात्मनाविभक्तमेकं तरङ्गावर्तकल्लोलेष्वेकं जलमिवास्ति । यथा वा तरङ्गादीनामुत्पत्तिस्थितिलयानामुदकमेवाश्रयस्तद्वद्भूतभर्तृ स्थितिकाले पोषकं, ग्रसिष्णु संहारकाले ग्रसनशीलं, सृष्टिकाले प्रभविष्णु नानाकार्यात्मना प्रभवनशीलं तदेव ज्ञेयम् ॥ १६ ॥

**ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते ॥**
**ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य विष्ठितम् ॥ १७ ॥**

किंच सर्वत्र विद्यमानं सन्नोपलभ्यते चेज् ज्ञेयं तमस्तर्हि न, किं तर्हि ज्योतिषामपीति । ज्योतिषामादित्यादीनामपि तज् ज्ञेयं ज्योतिरात्मचैतन्यज्योतिषेद्धानि ह्यादित्यादीनि ज्योतींषि दीप्यन्ते "येन सूर्यस्तपति तेजसेद्धस्तस्य भासा सर्वमिदं विभाति" इत्यादि श्रुतिभ्यः । स्मृतेश्च इहैव 'यदादित्यगतं तेज' इत्यादेस्तमसोऽज्ञानात् परमस्पृष्टमुच्यते ज्ञानमिति । ज्ञानादेर्दुःसंपादनवुद्ध्या प्राप्तावसादस्योत्तम्भनार्थमाह ज्ञानममानित्वादि । ज्ञेयं यत्तत् प्रवक्ष्यामीत्यादिनोक्तं ज्ञानगम्यं ज्ञेयमेव ज्ञातं सज् ज्ञानफलमिति ज्ञानगम्यमुच्यते ज्ञायमानं तु ज्ञेयं तदेतत्त्रयमपि हृदि बुद्धौ सर्वस्य प्राणिजातस्य विष्ठितं विशेषेण स्थितम् ।

आ० टी० । इतोऽपि ज्ञेयस्यास्तित्वमित्याह **किं चेति** । हेत्वन्तरमेव स्फोरयितुं शङ्कते **सर्वत्रेति** । न तत्तमो मन्तव्यमित्याह **नेति** । तर्हि किं तस्य रूपमिति पृच्छति **किं तर्हीति** । तत्रोत्तरं **ज्योतिषामिति** । सूर्यादीनां बुद्ध्यादीनां च प्रकाशकत्वादस्ति ज्ञेयं ब्रह्मेत्याह **ज्योतिषामिति** । तदेवोपपादयति **आत्मेति** । तत्र श्रुतिद्वयं प्रमाणयति **येनेति** । उक्तेऽर्थे वाक्यशेषमपि दर्शयति **स्मृतेश्चेति** । ज्ञेयस्यातमस्त्वेऽपि तमःस्पृष्टत्वमाशङ्क्योक्तं **तमस इति** । उत्तरार्धस्य तात्पर्यमाह **ज्ञानादेरिति** । उत्तम्भनमुद्दीपनं प्रकटीकरणमिति यावत्, ज्ञानममानित्वादि, करणव्युत्पत्त्येति शेषः । ज्ञानगम्यं ज्ञेयमिति पुनरुक्तिं शङ्कित्वोक्तं **ज्ञेयमिति** । उक्तत्रयस्य बुद्धिस्थतया प्राकट्यं प्रकटयति **तदेतदिति** ॥ १७ ॥

प० टी० । किं च ज्योतिषामिति । ज्योतिषां सूर्याग्निचन्द्रादीनां ज्योतिः प्रकाशकम् । न हि सूर्येण सूर्यो ज्ञायते किं तु चित्प्रयुक्तेन चक्षुषेत्यर्थः । आत्मज्योतिरेवायं पुरुषस्तथा "यस्य भासा सर्वमिदं विभाति" इतिश्रुतेः । यद्वा ज्योतिषां सूर्यादीनां मध्ये ज्योतीरूपत्वेन स्थितम् "येन सूर्यस्तपति योसावादित्यो हिरण्मयः पुरुषः सो सावहम्" इत्यादिश्रुतेः । किं च तमसोऽज्ञानात्परं परस्तात् "आदित्यवर्णं तमसः परस्ताद्" इतिश्रुतेः। ज्ञानं बुद्धिवृत्त्यभिव्यक्तं तदेवं रूपाद्याकारेण ज्ञेयम् । यच्चोक्तं 'ज्ञानस्याभ्यन्तरे ज्ञेयं माधुर्यं पयसो यथा' इति । ज्ञानगम्यममानित्वादिज्ञानसाधनगम्यम् । सर्वभूतजातस्य हृदि विष्ठितं विशेषेणाप्रच्युतरूपेण नियन्तृत्वेन स्थितम् ॥ १७ ॥

**इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः ॥**
**मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते ॥ १८ ॥**

तत्रैव विभाव्यते । यथोक्तार्थोपसंहारार्थोऽयं श्लोक आरभ्यते इति क्षेत्रमिति । इत्येवं क्षेत्रं महाभूतादि धृत्यन्तं तथा ज्ञानममानित्वादि तत्त्वज्ञानार्थदर्शनपर्यन्तं ज्ञेयं च ज्ञेयं यत्तद्' इत्यादि 'तमसः परमुच्यते' इत्येवमन्तमुक्तं समासतः संक्षेपत एतावान् सर्वो हि वेदार्थो गीतार्थश्चोपसंहृत्योक्तोऽस्मिन् सम्यग् दर्शने कोऽधिक्रियत इत्युच्यते मद्भक्तो मयीश्वरे सर्वज्ञे परमगुरौ वासुदेवे समर्पितसर्वात्मभावो यत् पश्यति शृणोति स्पृशति वा सर्वमेव भगवान् वासुदेव इत्येवंग्रहाविष्टबुद्धिर्मद्भक्तः सन्नेतद्यथोक्तं सम्यग् दर्शनं विज्ञाय मद्भावाय मम भावो मद्भावः परमात्मभावस्तस्मै परमात्मभावायोपपद्यते युज्यते मोक्षं गच्छति ॥ १८ ॥

आ० टी० । तत्रानुभवमनुकूलयति तत्रैवेति । तमर्थशुद्ध्यर्थं सविकारं क्षेत्रं पदवाक्यार्थविवेकसाधनं चामानित्वादि तत्पदार्थं च शुद्धं तद्भावाक्त्यर्थमुक्त्वा तेषां फलमुपसंहरति यथोक्तेति । पूर्वार्धे विभजते इत्येवमिति । वक्तव्यान्तरे सति किमिति त्रितयमेव संक्षिप्योपसंहृतं तत्राह एतावानिति । उत्तरार्धमाकाङ्क्षाद्वारावतारयति अस्मिन्निति। ईश्वरे समर्पितसर्वात्मभावमेवाभिनयति यत् पश्यतीति । विज्ञाय लब्ध्वेत्यर्थः ॥ १८ ॥

प० टी० । उक्तक्षेत्रादिकमुपसंहरन्नाह इतीति । इत्येवं क्षेत्रं महाभूतादिधृत्यन्तं तथा ज्ञानममानित्वादि तत्त्वज्ञानार्थदर्शनान्तं ज्ञेयमनादि मत्परं ब्रह्मेत्यादि हृदि सर्वस्य विष्ठितमित्यन्तं वशिष्ठादिभिर्विस्तरेणोक्तम् । मया तु समासेन संक्षेपेणोक्तम् । एतत्तु पूर्वाध्यायोक्तलक्षणो मद्भक्तो विज्ञाय मद्भावाय ब्रह्मत्वायोपपद्यते योग्यो भवति । तदुक्तम् 'अग्नौ वपद् घृतं सर्वमग्निरेव भवेद्यथा । विदितं विदितं वेद्यं संविदेव भवेत्तथा । कर्पूरो दीपसंसर्गाद्दीप एव भवेद्यथा । वेद्यवेदनसंसर्गात्संविदेव भवेत्तथा । संविदितं संविदितं संविन्मयमेव भवति संवेद्यम् । अग्नावाहितमाहितमग्निमयं किं न जायते काष्ठम्' इति ॥ १८ ॥

~~इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः ॥~~
~~मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते ॥ १८ ॥~~

**प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपि ।**

तत्र सप्तम ईश्वरस्य द्वे प्रकृती उपन्यस्ते परापरे क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षणे एतद्योनीनि भूतानीति चोक्तं क्षेत्रक्षेत्रज्ञप्रकृतिद्वययोनित्वं कथं भूतानामित्ययमर्थोऽधुनोच्यते प्रकृतिमिति । प्रकृतिं पुरुषं चैवेश्वरस्य प्रकृती तौ प्रकृतिपुरुषावुभावप्यनादी, न विद्यते आदिर्ययोस्तावनादी नित्यत्वादीश्वरस्य तत्प्रकृत्योरपि युक्तं नित्यत्वेन भवितुं प्रकृतिद्वयवत्त्वमेव हीश्वरस्येश्वरत्वं याभ्यां प्रकृतिभ्यामीश्वरो जगदुत्पत्तिस्थितिप्रलयहेतुस्ते द्वे अनादी सत्यौ संसारस्य कारणं, न आदी अनादी इति तत्पुरुषसमासं केचिद्वर्णयन्ति तेन हि केवलेश्वरस्य कारणत्वं सिध्यति, यदि पुनः प्रकृतिपुरुषावेव नित्यौ स्यातां तत्कृतमेव जगन्नेश्वरस्य जगतः कर्तृत्वं तदसत्, प्राक् प्रकृतिपुरुषयोरुत्पत्तेरीशितव्याभावादीश्वरस्यानीश्वरत्वप्रसङ्गात् संसारस्य निर्निमित्तत्वे ऽनिर्मोक्षत्वप्रसङ्गाच्छास्त्रानर्थक्यप्रसङ्गाद् बन्धमोक्षाभावप्रसङ्गाच्च नित्यत्वे पुनरीश्वरप्रकृत्योः सर्वमेतदुपपन्नं भवेत् कथं, विकारांश्च गुणांश्चैव वक्ष्यमाणान् बुद्ध्यादिदेहेन्द्रियान्तान् गुणांश्च सुखदुःखमोहप्रत्ययाकारपरिणतान् विद्धि जानीहि प्रकृतिसंभवान् प्रकृतिरीश्वरस्य विकारकारणं शक्तिस्त्रिगुणात्मिका माया सा संभवो येषां विकाराणां गुणानां च तान् विकारान् गुणांश्च विद्धि जानीहि प्रकृतिसंभवान् प्रकृतिपरिणामान् ॥१९॥

आ० टी० । प्रकृतिमित्यादि वक्ष्यमाणमनन्तरपूर्वग्रन्थसंबन्धीत्याशङ्क्य व्यवहितेन संबन्धार्थं व्यवहितमनुवदति **तत्रेति** । तयोश्च प्रकृत्योरुक्तं भूतकारणत्वमित्याह **एतदिति** । भूतानामिव प्रकृत्योरपि प्रकृत्यन्तरापेक्षयानवस्थानान्न भूतयोनितेति शङ्कते **क्षेत्रेति** । तत्राकृताभ्यागमादिवारणाय बन्धस्य निदानज्ञानार्थमात्मनो विक्रियावत्त्वादिदोषनिरासार्थं च प्रकृतिपुरुषयोरनादित्वं क्षेत्रत्वेनोक्तानां विकारभावत्वं च दर्शयति **अयमर्थ इति** । स च यो यत्स्वभावश्चेत्युद्दिष्टं व्याचष्टे **प्रकृतिमिति** । ईश्वरस्यापरा प्रकृतिरत्र प्रकृतिशब्देनोक्ता परा तु प्रकृतिर्जीवाख्या पुरुषशब्देन विवक्षितेति व्याकरोति **ईश्वरस्येति** । तयोरनादित्वं व्युत्पादयति **नेत्यादिना** । तत्र युक्तिमाह **नित्यत्वादीश्वरस्येति** । ईश्वरस्योक्तप्रकृतिद्वयवत्त्वं कथमित्याशङ्क्याह **प्रकृतीति** । तस्य जगज्जन्मादौ स्वातन्त्र्यमेवेश्वरत्वं न प्रकृतिद्वयवत्त्वमित्याशङ्क्याह **याभ्यामिति** । प्रकृत्योरनादित्वं कुत्रोपयुक्तमित्याशङ्क्याह **त इति** । मतान्तरमाह **नेत्यादिना** । तयोर्मूलकारणत्वाभावे कस्य तदेष्टव्यमित्याशङ्क्याह **तेन हीति** । प्रकृत्योरेव मूलकारणत्वे श्रुतिस्मृतिसिद्धमीश्वरस्य तथात्वं न स्यादित्याह **यदीति** । प्रकृतिद्वयस्य कार्यत्वपक्षं प्रत्याह **तदसदिति** । किं च प्रकृतिद्वयमनपेक्ष्येश्वरस्य संसारहेतुत्वे स्वातन्त्र्यान्मुक्तानामपि ततः संसारात्तेरनिषेधान्मोक्षशास्त्राप्रामाण्यान्न तस्यैव संसारहेतुतेत्याह **संसारस्येति** । निर्निमित्तत्वं प्रकृतिद्वयापेक्षामृते परस्यैव निमित्तत्वमिति यावत् । किं च कार्यत्वे प्रकृत्योस्तदुदयात् पूर्वं बन्धाभावे तादृक्षेषात्मनो मोक्षस्याभावात् कदाचिदुभयाभावे पुनस्तदप्रसङ्गान्न प्रकृतिद्वयस्य कार्यतेत्याह **बन्धेति** । प्रकृत्योर्मूलकारणत्वे नानुपपत्तिरित्याह **नित्यत्व इति** । स्वपक्षे दोषाभावं प्रश्नपूर्वकं

१ यत्प्रभावाश्चेत्युद्दिष्टं—पा० लि० पु० ।

प्रपञ्चयति **कथमित्यादिना** । संभवः सत्ताप्रापको हेतुः । प्रकृतेरनादित्वे विकाराणां गुणानां च तत्कार्यत्वादात्मनो निर्विकारत्वं निर्गुणत्वं च सिध्यतीति भावः ॥ १९ ॥

**प० टी०** । तदेवं क्षेत्रं यच्चयादृक्चेत्येतावत्प्रपञ्चितमिदानीं यद्विकारि यतश्च यत् स च यो यत्प्रभावश्चैवं पूर्वप्रतिज्ञातमेव प्रकृतिपुरुषयोः संसारहेतुत्वकथनेन प्रपञ्चयति **प्रकृतिमिति** । संसारहेतुभूतयोः प्रकृतिपुरुषयोः सादित्वेन तयोरपि प्रकृत्यन्तरेण भाव्यमित्यनवस्थापत्तिः स्यादतस्ताबुभावप्यनादी विद्धि । तयोः सादित्वं कल्पशतैरपि वक्तुं न शक्यते । "आनीतवातं स्वधया तदेकमि" त्यादिश्रुतिभिर्भूतार्थस्यैवोक्तत्वात् । अथ जगत्प्रादुर्भावहेतुत्वं प्रकटयति **विकारानिति** । विकारान् देहेन्द्रियादीन् गुणांश्च सत्त्वादिपरिणामान् सुखदुःखमोहादीन् प्रकृतेः संभूतान् विद्धि ॥ १९ ॥

**कार्यकरणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते ॥**
**पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते ॥ २० ॥**

के पुनस्ते विकारा गुणाश्च प्रकृतिसंभवाः कार्येति । कार्यकरणकर्तृत्वे कार्यं शरीरं करणानि तत्स्थानि त्रयोदशदेहस्यारम्भकाणि भूतानि विषयाश्च प्रकृतिसंभवा विकाराः पूर्वोक्ता इह कार्यग्रहणेन गृह्यन्ते गुणाश्च प्रकृतिसंभवाः सुखदुःखमोहात्मकाः करणाश्रयत्वात् करणग्रहणेन गृह्यन्ते तेषां कार्यकरणानां कर्तृत्वमुत्पादकत्वं यत्तत्कार्यकरणकर्तृत्वं तस्मिन् कार्यकरणकर्तृत्वे हेतुः कारणमारम्भकत्वेन प्रकृतिरुच्यते एवं कार्यकरणकर्तृत्वेन संसारस्य करणं प्रकृतिः, कार्यकारण कर्तृत्व इत्यस्मिन्नपि पाठे कार्यं यद्यस्य विपरिणामस्तस्य कार्यं विकारो विकारि कारणं तयोर्विकारविकारिणोः कार्यकारणयोः कर्तृत्व इति तान्येव कार्यकारणान्युच्यन्ते, अथवा षोडशविकाराः कार्यं सप्त प्रकृतिविकृतयः कारणं तान्येव कार्यकारणान्युच्यन्ते तेषां कर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते आरम्भकत्वेनैव पुरुषश्च संसारस्य कारणं यथा स्यात्तदुच्यते पुरुषो जीवः क्षेत्रज्ञो भोक्तेति पर्यायः सुखदुःखानां भोग्यानां भोक्तृत्वे उपलब्धृत्वे हेतुरुच्यते, कथं पुनरनेन कार्यकारणकर्तृत्वेन सुखदुःखभोक्तृत्वेन च प्रकृतिपुरुषयोः संसारकारणत्वमुच्यते इत्यत्रोच्यते कार्यकारणसुखदुःखरूपेण हेतुफलात्मना प्रकृतेः परिणामाभावे पुरुषस्य चैतन्यस्यासति तदुपलब्धृत्वे कुतः संसारः स्याद् यदा पुनः कार्यकारणहेतुफलात्मना परिणतया तया प्रकृत्या भोग्यया पुरुषस्य तद्विपरीतस्य भोक्तृत्वेनाविद्यारूपः संयोगः स्यात्तदा संसारः स्यादित्यतो यत् प्रकृतिपुरुषयोः कार्यकारणकर्तृत्वेन सुखदुःखभोक्तृत्वेन च संसारकारणत्वमुक्तं तद्युक्तमुक्तम् । कः पुनरयं संसारो नाम, सुखदुःखसंभोगः संसारः पुरुषस्य च सुखदुःखानां संभोक्तृत्वं संसारित्वमिति ॥ २० ॥

आ० टी० । विकाराणां गुणानां प्रकृतेश्च स्वरूपमाकाङ्क्षाद्वारा निर्णेतुमुत्तरश्लोकपूर्वार्धं पातयति **के पुनरिति** । पुरुषस्यानादित्वकृतबन्धहेतुत्वमाह **पुरुष इति** । पूर्वार्धं व्याचष्टे **कार्यमित्यादिना** । ज्ञानेन्द्रियपञ्चकं कर्मेन्द्रियपञ्चकं मनो बुद्धिरहङ्कारश्चेति त्रयोदशकरणानि । तथापि भूतानां विषयाणां च ग्रहणात् कथं तेषां प्रकृतिकार्यतेत्याशङ्क्याह **देहेति** । तथापि गुणानामिहाग्रहणान्न प्रकृतिकार्यत्वं तत्राह **गुणाश्चेति** । उक्तरीत्या निष्पन्नमर्थमाह **एवमिति** । पाठान्तरमनूद्य व्याख्यापूर्वकमर्थभेदमाह **कार्येत्यादिना** । व्याख्यान्तरमाह **अथवेति** । एकादशेन्द्रियाणि पञ्च विषया इति षोडशसंख्यकविकारोऽत्र[1] कार्यशब्दार्थः महदहङ्कारो भूततन्मात्राणीति प्रकृतिविकृतयः सप्त कारणं, तेषामारम्भकत्वेन कर्तृत्वेन हेतुराश्रयो मूलप्रकृतिरित्यर्थः । उत्तरार्धस्य तात्पर्यमाह **पुरुषश्चेति** । तस्य परमात्मत्वं व्यवच्छिनत्ति **जीव इति** । तस्य प्राणधारणनिमित्तस्य तदर्थश्चेतनमाह **क्षेत्रज्ञ इति** । तस्यानौपाधिकत्वं वारयति **भोक्तेति** । तयोः संसारकारणत्वमुपपादयितुं **शङ्कते कथमिति** । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तयोस्तथात्वमित्याह **अत्रेति** । तत्र व्यतिरेकं दर्शयति **कार्येति** । न हि नित्यमुक्तस्यात्मनः स्वतः संसारोऽस्तीत्यर्थः । इदानीमन्वयमाह **यदेति** । अन्वयादिफलमुपसंहरति **अत इति** । आत्मनोऽविक्रियस्य संसरणं नोचितमित्याक्षिपति **कः पुनरिति** । सुखदुःखान्यतरसाक्षात्कारो भोगः स चाविक्रियस्यैव द्रष्टुः संसारस्तथाविधं भोक्तृत्वमस्य संसारित्वमित्युत्तरमाह **सुखेति** । श्लोकव्याख्यासमाप्ताविितिशब्दः ॥ २० ॥

प० टी० । अथ पुरुषस्यापि तथात्वं दर्शयति **कार्यकारणेति** । पुरुषो जीवस्तत्कृतसुखदुःखादिकार्यं शरीरं कारणानि सुखदुःखानि साधनानीन्द्रियाणि तेषां कर्तृत्वे तदाकारपरिणामे प्रकृतिर्हेतुः पुरुषस्तुसुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुः । अयं भावः । यद्यप्यचेतनायाः प्रकृतेः स्वतः कर्तृत्वं न संभवति तथा पुरुषस्याप्यविकारिणो भोक्तृत्वं न संभवति तथा कर्तृत्वं नाम क्रियानिर्वर्तकत्वं तच्चेतनस्यापि चेतनादृष्टवशात्संभवति । यथाग्नेरूर्ध्वज्वलनं वायोस्तिर्यक्प्लवनं वत्सादृष्टात्स्तन्यपयसः क्षरणमित्यादि । अतः पुरुषसंनिधानात् प्रकृतेः कर्तृत्वमुच्यते भोक्तृत्वं सुखदुःखसंवेदनं तच्च चेतनाधर्म एवेति प्रकृतिसंनिधानात् पुरुषस्य भोक्तृत्वमिति ॥ २० ॥

**पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुङ्क्ते प्रकृतिजान् गुणान् ॥**
**कारणं गुणसंगोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु ॥ २१ ॥**

यत् पुरुषस्य सुखदुखानां भोक्तृत्वं संसारित्वमित्युक्तं तस्य तत् किंनिमित्तमित्युच्यते पुरुष इति । पुरुषो भोक्ता प्रकृतिस्थः प्रकृतावविद्यालक्षणायां कार्यकारणरूपेण परिणतायां स्थितः प्रकृतिस्थः प्रकृतिमात्मत्वेन गत इत्येवं हि यस्मात् तस्माद् भुङ्क्त उपलभत इत्यर्थः । प्रकृतिजान् प्रकृतितो जातान् सुखदुःखमोहाकाराभिव्यक्तान् गुणान् सुखी दुःखी मूढः पण्डितोऽहमित्येवं सत्यामप्यविद्यायां सुखदुःखमोहेषु गुणेषु भुज्यमानेषु यः सङ्ग आत्मभावः संसारस्य स प्रधानकारणं जन्मनः "स यथा कामो भवति तत्क्रतुर्भवति" इत्यादिश्रुतेस्तदेतदाह कारणं हेतुर्गुणसंगो गुणेषु सङ्गोऽस्य भोक्तुः, सदसद्योनिजन्मसु सत-

[1] संख्याको विकारोत्र--पा० क्वचित् ।

श्चासतश्च योनयः सदसद्योनयस्तासु सदसद्योनिषु जन्मानि तानि सदसद्योनि-जन्मानि तेषु सदसद्योनिजन्मसु विषयभूतेषु कारणं गुणसङ्गोऽथ वा सदसद्योनिजन्मस्वस्य संसारस्य कारणं गुणसङ्ग इति संसारपदमध्याहार्यम्। सद्योनयो देवादियोनयोऽसद्योनयः पश्वादियोनयः सामर्थ्यात् सदसद्योनयो मनुष्ययोनयोऽप्यविरुद्धा द्रष्टव्याः। एतदुक्तं भवति प्रकृतिस्थत्वाख्याविद्यागुणेषु च सङ्गः कामः संसारस्य कारणमिति, तच्च परिवर्जनायोच्यते, अस्य च निवृत्तिकारणं ज्ञानवैराग्ये ससंन्यासे गीताशास्त्रे प्रसिद्धं तच्च ज्ञानं पुरस्तादुपन्यस्तं क्षेत्रक्षेत्रज्ञविषयं यज् ज्ञात्वामृतमश्नुत इत्युक्तं चान्यापोहेनातद्धर्माध्यारोपेण च ॥ २१ ॥

आ० टी०। श्लोकान्तरं प्रश्नोत्तरत्वेनावतारयति यदिति। निमित्तं वक्तुमादौ संसारित्वमस्याविद्यैक्याध्यासादित्याह पुरुष इति। यस्मात् प्रकृतिमात्मत्वेन गतस्तस्माद्भुङ्क्त इति योजना। गुणविषयं भोगमभिनयति सुखीति। अविद्याया भोगहेतुत्वात् किं कारणान्वेषणयेत्याशङ्क्याह सत्यामपीति। सङ्गस्य जन्मादौ संसारे प्रधानहेतुत्वे मानमाह स यथेति। उक्तेऽर्थे द्वितीयार्धमवतार्य व्याचष्टे तदेतदित्यादिना। साध्याहारं योजनान्तरमाह अथवेति। सदसद्योनीर्विविच्य व्याचष्टे सद्योनय इति। योनिद्वयनिर्देशान्मध्यवर्तिन्यो मनुष्ययोनयोऽपि ध्वनिता इत्याह सामर्थ्यादिति। सङ्गस्य संसारकारणत्वे नाविद्यायास्तत्कारणत्वमेकस्मादेव हेतोस्तदुपपत्तेरित्याशङ्क्याह एतदिति। अविद्योपादानं सङ्गो निमित्तमित्युभयोरपि कारणत्वं सिध्यतीत्यर्थः। द्विविधहेतूक्तेर्विवक्षितं फलमाह तच्चेति। साङ्गस्याज्ञानस्य स्वतोनिवृत्तेस्तन्निवर्तकं वाच्यमित्याशङ्क्याह अस्येति। वैराग्ये सति संन्यासस्तत्पूर्वकं च ज्ञानं सङ्गज्ञाननिवर्तकमित्यर्थः। उक्ते ज्ञाने मानमाह गीतेति। अध्यायादौ चोक्तं ज्ञानमुदाहृतमित्याह तच्चेति। तदेव ज्ञानं यज्ज्ञात्वेत्यादिना न सत्तन्नासदित्यन्तेनान्यनिषेधेन सर्वतः पाणिपादमित्यादिना चातद्धर्माध्यासेनोक्तमित्याह यज् ज्ञात्वेति॥२१॥

प० टी०। तथाप्यकारणं जन्मरहितस्य भोक्तृत्वं कथमित्याह पुरुष इति। हि यस्मात् कारणात् प्रकृतिस्थस्तत्कार्ये देहे स्थितोऽतस्तज्जनितान् सुखदुःखादीन् भुङ्क्ते। अस्य च पुरुषस्य सतीषु देवयोनिष्वसतीषु तिर्यगादियोनिषु यानि जन्मानि तेषु गुणसङ्गः शुभाशुभकर्मकारिभिरिन्द्रियैः सङ्गः कारणमित्यर्थः॥ २१ ॥

उपद्रष्टानुमन्ता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः॥
परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन् पुरुषः परः॥२२॥

तस्यैव पुनः साक्षान्निर्देशः क्रियते उपद्रष्टेति। उपद्रष्टा समीपस्थः सन् द्रष्टा स्वयमव्यापृतो यथा ऋत्विग्यजमानेषु यज्ञकर्मव्यापृतेषु तटस्थोऽन्योऽव्यापृ-

१ कारणगवेषणया—पा० लि० पु०

तो यज्ञविद्याकुशलः ऋत्विग्यजमानव्यापारगुणदोषाणामीक्षिता तद्वत् कार्यकारणव्यापारेष्वव्यापृतोऽन्यो विलक्षणस्तेषां कार्यकारणानां सव्यापाराणां सामीप्येन द्रष्टृत्वादुपद्रष्टा, अथवा देहचक्षुर्मनोबुद्ध्यात्मानो द्रष्टारस्तेषां बाह्यो द्रष्टा देहस्तत आरभ्यान्तरतमश्च प्रत्यक् समीपे आत्मा द्रष्टा यतः परोऽन्तरो नास्ति द्रष्टा सोऽतिशयसामीप्येन द्रष्टृत्वादुपद्रष्टा स्यात्, यज्ञोपद्रष्टृवद्वा सर्वविषयीकरणादुपद्रष्टानुमन्ता चानुमोदनमनुमननं कुर्वत्सु तत्क्रियासु परितोषस्तत्कर्तानुमन्ता चाथवानुमन्ता कार्यकरणप्रवृत्तिषु स्वयमप्रवृत्तोऽपि प्रवृत्त इव तदनुकूलो विभाव्यते तेनानुमन्ताथवा प्रवृत्तान् स्वव्यापारेषु तत्साक्षिभूतः कदाचिदपि न निवारयतीत्यनुमन्ता, भर्ता भरणं नाम देहेन्द्रियमनोबुद्धीनां संहतानां चैतन्यात्मपरार्थेन निमित्तभूतेन चैतन्याभासानां यत् स्वरूपावधारणं तच्चैतन्यात्मकृतमेवेति भर्तात्मेत्युच्यते भोक्ताग्न्युष्णवन्नित्यचैतन्यस्वरूपेण बुद्धेः सुखदुःखमोहात्मकाः प्रत्ययाः सर्वविषयविषयाश्चैतन्यात्मग्रस्ता इव जायमाना विभक्ता विभाव्यन्त इति भोक्तात्मोच्यते महेश्वरः सर्वात्मत्वाच्च स्वतन्त्रत्वाच्च महानीश्वरश्चेति महेश्वरः परमात्मा देहादीनां बुद्ध्यन्तानां प्रत्यगात्मत्वेन कल्पितानामविद्यया परम उपद्रष्टृत्वादिलक्षण आत्मेति परमात्मा सोऽन्तः परमात्मेत्यनेन शब्देन चाप्युक्तः कथितः श्रुतौ, क्वासावस्मिन् देहे पुरुषः परोऽव्यक्तादुत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृत इति यो वक्ष्यमाणः 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि'इत्युपन्यस्तो व्याख्यायोपसंहृतश्च तमेतं यथोक्तलक्षणमात्मानम् ॥ २२॥

आ० टी० । प्रकृतस्यैव मोक्षहेतोर्ज्ञानस्य साक्षान्निर्देशायोत्तरश्लोकमुत्थापयति **तस्येति** । कार्यकारणानां व्यापारवतां समीपे स्थितं संनिधिमात्रेण तेषां साक्षीत्येवमर्थत्वेनोपद्रष्टेति पदं व्याचष्टे **समीपस्थ इति** । लौकिकस्यैव द्रष्टुरस्यापि स्वव्यापाराविष्टतया निष्क्रियत्वविरोधमाशङ्क्याह **स्वयमिति** । स्वव्यापारादृते संनिधिरेव द्रष्टृत्वं दृष्टान्तेन स्पष्टयति **यथेति** । उपद्रष्टेत्यस्यार्थान्तरमाह **अथवेति** । बहूनां द्रष्टृत्वेऽपि कस्योपद्रष्टृत्वं तत्राह **तेषामिति** । उपोपसर्गस्य सामीप्यार्थत्वेन प्रत्यगर्थत्वात्तत्रैव सामीप्यावसानात् प्रत्यगात्मा च द्रष्टा चेत्युपद्रष्टा सर्वसाक्षी प्रत्यगात्मेत्यर्थः । उक्तमेव व्यनक्ति **यत इति** । यथा यजमानस्य ऋत्विजां च यज्ञकर्मणि गुणं वा दोषं वा सर्वयज्ञाभिज्ञः सन्नुपद्रष्टा विषयीकरोति तथायमात्मा चिन्मात्रस्वभावः सर्वं गोचरयतीत्युपद्रष्टेति पक्षान्तरमाह **यज्ञेति** । अनुमन्ता चेत्येतद् व्याकरोति **अनुमन्तेति** । ये स्वयं कुर्वन्तो व्यापारयन्तो यावन्ति तेषु कुर्वत्सु सत्सु या तेषां क्रियास्तासु पार्श्वस्थस्य परितोषोऽनुमननं तच्चानुमोदनं तस्य संनिधिमात्रेण कर्ता यः सोऽनुमन्तेत्यर्थः । व्याख्यान्तरमाह **अथवेति** । तदेव स्फुटयति **कार्येति** । अर्थान्तरमाह **अथवेत्यादिना** । भर्तेति पदमादाय भरणं किं नामेति पृच्छति **भर्तेति** । तद्रूपं निरूपयन्नात्मनो भर्तृत्वं साधयति **देहेति** । भोक्तेत्युक्ते क्रियावत्त्वे प्राप्ते भोगश्चिदवसानेति न्यायेन विभजते **अग्नीति** । विशेषणान्तरमादाय व्याचष्टे **महेश्वर इति** । परमात्मत्वमुपपादयति **देहादी-**

**नामिति**। अविद्यया कल्पितानामिति संबन्धः, परमत्वं प्रकृष्टत्वं, सः पूर्वोक्तविशेषणवानिति यावत्। परमात्मशब्दस्य प्रकृतात्मविषयत्वे श्रुतिमनुकूलयति **अत इति**। तस्य ताटस्थ्यं प्रश्नद्वारा प्रत्याचष्टे **केति**। कस्मात् परत्वं तदाह **अव्यक्तादिति**। तत्रैव वाक्यशेषानुकूल्यमाह **उत्तम इति**। सोऽस्मिन् देहे परः पुरुष इति संबन्धः। शोधितार्थयोरैक्यज्ञानं[1] प्रागुक्तं फलोक्त्या स्तौति **क्षेत्रज्ञं चेति** ॥ २२ ॥

**प० टी०**। तदनेन प्रकारेण प्रकृत्यविवेकादेव पुरुषस्य संसारो न तु स्वरूपत इत्याशयेनाह **उपद्रष्टेति**। अस्मिन् प्रकृतिकार्ये देहे वर्तमानेऽपि पुरुषः परो भिन्न एव न तद्गुणैर्युज्यत इत्यर्थः। तथानुमन्तानुमोदितैव सन्निधिमात्रेणानुग्राहकः। तथा ऐश्वरेण रूपेण भर्ता विधारक इति चोक्तः। भोक्ता पालक इति च। अत्र शातपथी श्रुतिः–"अदृष्टो द्रष्टाऽश्रुतः श्रोतामतो मन्ताविज्ञातो विज्ञाता नान्योऽस्ति द्रष्टा नान्योऽस्ति श्रोता नान्योऽस्ति मन्ता नान्योऽस्ति विज्ञातैष त आत्मान्तर्याम्यमृतोतोऽन्यदार्तमि"ति। भाष्यम्–अदृष्टो दर्शनायोग्यः सन् द्रष्टा विश्वसाक्षी एवं सर्वत्रतदपेक्षयाऽन्यो द्रष्टा नास्ति नापि श्रोता मन्ता विज्ञातापि एवंविध एषोन्तर्यामी आत्माऽमृतो नित्यमुक्तः अत आत्मनः सकाशादन्यदार्तम्। अन्यदात्मनोविलक्षणं दृश्यजातमार्तं बाधितम्। शुक्तिकारजतवदित्यर्थः। किंभूतो महेश्वरः। महांश्चासावीश्वरश्च ब्रह्मादीनामधिपतिः परमआत्मान्तर्यामी चोक्तः। श्रुतिरपि–"एष भूताधिपतिरेष लोकेश्वर एष लोकपालः" इति। अत्राधिपतिरीश्वर ईश्वरो नियन्ता लोकपालो भर्ता॥२२॥

**य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैः सह ॥**
**सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते ॥२३॥**

य एवमिति। य एवं यथोक्तप्रकारेण वेत्ति पुरुषं साक्षादात्मभावेनायमहमिति प्रकृतिं च यथोक्तामविद्यालक्षणां गुणैः स्वविकारैः सह निवर्तितामभावमापादितां विद्यया सर्वथा सर्वप्रकारेण वर्तमानोऽपि स भूयः पुनः पतितेऽस्मिन् विद्वच्छरीरे देहान्तराय नाभिजायते नोत्पद्यते देहान्तरं न गृह्णातीत्यर्थः। अपि शब्दात् किमु वक्तव्यं स्ववृत्तस्थो न जायत इत्यभिप्रायः। ननु यद्यपि ज्ञानोत्पत्त्यनन्तरं पुनर्जन्माभाव उक्तस्तथापि प्राग् ज्ञानोत्पत्तेः कृतानां कर्मणामुत्तरकालभाविनां च यानि चातिक्रान्तान्यनेकजन्मकृतानि तेषां फलमदत्त्वा नाशो न युक्त इति स्युस्त्रीणि जन्मानि कृतविप्रनाशो हि न युक्त इति यथा फले प्रवृत्तानामारब्धजन्मनां कर्मणां, न च कर्मणां विशेषोऽवगम्यते तस्मात् त्रिप्रकाराण्यपि कर्माणि त्रीणि जन्मान्यारभेरन् संहतानि वा सर्वाण्येकं जन्मारभेरन् अन्यथा कृतविनाशे सति सर्वत्रानाश्वासप्रसंगः शास्त्रानर्थक्यं च स्यादित्यत इदमयुक्तमुक्तं न स भूयोऽभिजायत इति, न, "क्षीयन्ते चास्य कर्माणि" "ब्रह्म विद् ब्रह्मैव भवति" "तस्य तावदेव चिरमिषीकातूलवत् सर्वकर्माणि प्रदूयन्ते" इत्यादिश्रुतिशतेभ्य उक्तो विदुषः सर्वकर्मदाहः, इहापि चोक्तो यथैधांसीत्यादिना

1 शोधितार्थयोस्तत्त्वंपदार्थयोरैक्यज्ञानं—पा० लि० पु०।

सर्वकर्मदाहो वक्ष्यति चोपपत्तेश्चाविद्याकर्मक्लेशबीजनिमित्तानि हि कर्माणि फलारम्भकाणि जन्मान्तराङ्कुरमारभन्त इहापि च साहङ्काराभिसन्धीनि कर्माणि फलारम्भकाणि नेतराणीति तत्र तत्र भगवतोक्तं 'बीजान्यग्न्युपदग्धानि न रोहन्ति यथा पुनः। ज्ञानदग्धैस्तथा क्लेशैर्नात्मा संपद्यते पुनः' इति। अस्तु तावज्ज्ञानोत्पत्तेरुत्तरकालकृतानां कर्मणां ज्ञानेन दाहो ज्ञानसहभावित्वात् न त्विह जन्मनि ज्ञानोत्पत्तेः प्राक् कृतानां ज्ञानेन दाहो न त्वतीतानामनेकजन्मान्तरकृतानां दाहो युक्तः, न सर्वकर्माणीतिविशेषणात्, ज्ञानोत्तरकालभाविनामेव सर्वकर्मणामिति चेन्न, सङ्कोचत्वे कारणानुपपत्तेः, यत्तूक्तं यथा वर्तमानशरीरजन्मारम्भकाणि कर्माणि न क्षीयन्ते फलदानाय प्रवृत्तान्येव सत्यपि ज्ञाने तथानारब्धफलानामपि कर्मणां क्षयो न युक्त इति तदसत्, कथं तेषां मुक्तेषुवत् प्रवृत्तफलत्वात् यथा पूर्वं लक्ष्यवेधाय मुक्त इषुर्धनुषो लक्ष्यवेधोत्तरकालमप्यारब्धवेगक्षयात् पतनेनैव निवर्तत एवं शरीरारम्भकं कर्म शरीरस्थितिप्रयोजने निवृत्तऽप्यासंस्कारवेगक्षयात् पूर्ववद्वर्तत एव यथा स एवेषुः प्रवृत्तिनिमित्तानारब्धवेगस्त्वमुक्तो धनुषि प्रयुक्तोऽप्युपसंह्रियते तथानारब्धफलानि स्वाश्रयस्थान्येव ज्ञानेन निर्बीजीक्रियन्त इति पतितेऽस्मिन् विद्वच्छरीरे 'न स भूयोऽभिजायत' इति युक्तमेवोक्तमिति सिद्धम्॥ २३॥

आ० टी०। **यथोक्तप्रकारेण**, जीवेश्वरादिसर्वकल्पनाधिष्ठानत्वेनेत्यर्थः। साक्षादपरोक्षत्वेनेति यावत्, यथोक्तामनाद्यनिर्वाच्यां सर्वामर्थोपाधिभूतामित्यर्थः। विद्यया प्रागुक्तैकत्वगोचरया प्रकृतिमविद्यारूपां सकार्यामभावमापादितां यो वेत्तीति संबन्धः। सर्वप्रकारेण विहितेव निषेधेन चेत्यर्थः। पुनर्नकारोऽन्वयार्थः। निपातसूचितं न्यायमाह **अपीति**। न स भूयोऽभिजायत इत्युक्तमाक्षिपति **नन्विति**। ज्ञानोत्पत्त्यनन्तरं जन्माभावस्योक्तत्वात् पुनर्देहारम्भमुपेत्य नाक्षेपः स्यादित्याशङ्क्याह **यद्यपीति**। तथापि स्युस्त्रीणि जन्मानीतिसंबन्धः। वर्तमानेदेहे ज्ञानात् पूर्वोत्तरकालीनानां कर्मणां फलमदत्त्वा नाशायोगाज्जन्मद्वयमावश्यकमतीतानेकदेहेष्वपि कृतकर्मणां 'नाभुक्तं क्षीयते कर्म' इत्येव स्मृतेरदत्वा फलमनाशादस्ति तृतीयमपि जन्मेत्याह **प्रागिति**। फलदानं विनापि कर्मनाशे दोषमाह **कृतेति**। न युक्त इति कृत्वा फलमदत्त्वा कर्मनाशो नेति शेषः, विमतानि कर्माणि फलमदत्त्वा न क्षीयन्ते वैदिककर्म त्वादारब्धकर्मवदिति मत्वाह **यथेति**। नाशो न ज्ञानादिति शेषः। नन्वनारब्धकर्मणां ज्ञानान्नाशो युक्तोऽप्रवृत्तफलवत्त्वादारब्धकर्मणां तु प्रवृत्तफलवत्त्वेन बलवत्त्वान्न ज्ञानात् तन्निवृत्तिरित्याह **न चेति**। अज्ञानोत्थत्वेन ज्ञानविरोधित्वाविशेषात् प्रवृत्ताप्रवृत्तफलत्वमनुपयुक्तमिति भावः। कर्मणां फलमदत्त्वा नाशाभावे फलितमाह **तस्मादिति**। ननु कर्मणां बहुत्वात्तत्फलेषु जन्मसु कुतस्त्रित्वमारम्भकर्मणां त्रिःप्रकारत्वादिति चेन्नानारब्धत्वेनैकप्रकारत्वसम्भवात् तत्राह **संहतानीति**। नास्ति ज्ञानस्यैकान्तिकफलत्वमिति शेषः। उक्तकर्मणां जन्मानारम्भकत्वे प्रागुक्तं दोषमनुभाष्य तस्यातिप्रसञ्जकत्वमाह **अन्यथेति**। सर्वत्रेत्यारब्धकर्मस्वपीति यावत्। फलजनकत्वानिश्चयोऽनाश्वासः कर्मणा

जन्मानारम्भकत्वे कर्मकाण्डानर्थक्यं दोषान्तरमाह **शास्त्रेति**। अनारब्धकर्मणां सत्यपि ज्ञाने जन्मान्तरारम्भकत्वध्रौव्ये फलितमाह **इत्यत** इति। श्रुत्यवष्टम्भेन परिहरति **नेत्यादिना**। ज्ञानादनारब्धकर्मदाहे भगवतोऽपि संमतिमाह **इहापीति**। ज्ञानाधीनसर्वकर्मदाहे सर्वधर्मान् परित्यज्येति वाक्यशेषोऽपि प्रमाणीभवतीत्याह **वक्ष्यति चेति**। ज्ञानादनारब्धाशेषकर्मक्षये युक्तिरपि वक्तुं शक्येत्याह **उपपत्तेश्चेति**। तामेव विवृणोति **अविद्येति**। अज्ञस्याविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाख्यक्लेशात्मकानि सर्वानर्थबीजानि तानि निमित्तीकृत्य यानि धर्माधर्मकर्माणि तानि जन्मान्तरारम्भकाणि[1] यानि तु विदुषो विद्यादग्धक्लेशबीजस्य प्रतीतिमात्रशरीराणि कर्माणि न तानि शरीरारम्भकाणि दग्धपटवदर्थक्रियासामर्थ्याभावादित्यर्थः। प्रतीतिमात्रदेहानां कर्माभासानां न फलारम्भकता तस्मिन्नर्थे भगवतोऽपि संमतिमाह **इहापीति**। तत्त्वज्ञानादूर्ध्वं प्रातीतिकक्लेशानां कर्मद्वारा देहानारम्भकत्वे वाक्यान्तरमपि प्रमाणयति **बीजानीति**। ज्ञानानन्तरभाविकर्मणां ज्ञानेन दाहमङ्गीकरोति **अस्त्विति**। विरोधिग्रस्तानामेवोत्पत्तिरिति हेतुमाह **ज्ञानेति**। अस्मिञ् जन्मनि जन्मान्तरे वा ज्ञानात् पूर्वभाविकर्मणां न ततो दाहो विरोधिनं विना प्रवृत्तिरित्याह **नत्विति**। श्रुतिस्मृतिविरोधान्नैवमिति परिहरति **नेत्यादिना**। सर्वशब्दश्रुतेः संकोचं शङ्कते **ज्ञानेति**। प्रकरणादिसङ्कोचकाभावान्नैवमित्याह **नेति**। आक्षेपदशायामुक्तमनुमानमनुवदति **यत्त्विति**। आभासत्वादिदमसाधकमिति दूषयति **तदसदिति**। व्याप्त्यादिमत्त्वे कथमाभासत्वमिति पृच्छति **कथमिति**। प्रवृत्तफलत्वोपाधिना हेतोर्व्याप्तिभङ्गादाभासत्वधीरित्याह **तेषामिति**। तदेव प्रपञ्चयति **यथेत्यादिना**। धनुषः सकाशादिषुर्मुक्तो बलवत्प्रतिबन्धकाभावे मध्ये न पतति तथा प्रबलप्रतिबन्धकं विना प्रवृत्तफलानां कर्मणां भोगादृते न क्षयो न च तत्त्वज्ञानं तादृक् प्रतिबन्धकमुत्पत्तावेव पूर्वप्रवृत्तेन कर्मणा प्रतिबन्धकशक्तित्वादित्यर्थः। यत्र ज्ञानेनादाह्यत्वं तत्र प्रवृत्तफलत्वमित्यन्वयेऽपि यत्राप्रवृत्तफलत्वं तत्र ज्ञानदाह्यत्वमिति न व्यतिरेकसिद्धिरित्याशङ्क्याह **स एवेति**। प्रवृत्तौ निमित्तभूता नारब्धा वेगोऽनेनेति विग्रहः। स्वाश्रयस्थानि साभासान्तःकरणनिष्ठानीति यावत्। विमतानि तत्त्वधीनिमित्तनिवृत्तीनि तत्कृतकारणनिवृत्तत्वाद्रज्जुसर्पादिवदिति व्यतिरेकसिद्धिरिति भावः। विदुषोवर्तमानदेहपाते देहान्तरे हेत्वभावात्तत्त्वधीरैकान्तिकफलेत्युपसंहरति **पतित** इति॥ २३॥

**प० टी०**। एवं प्रकृतिपुरुषज्ञानिनं स्तौति **यएवमिति**। एवमुपद्रष्टृत्वादिरूपेण यः पुरुषं वेत्ति तथा गुणैः सह सुखदुःखादिपरिणामसहितां प्रकृतिं चेति स पुरुषो विधिमति लङ्घ्य वर्तमानोऽपि पुनर्नाभिजायते मुच्यत इत्यर्थः॥ २३॥

## ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति केचिदात्मानमात्मना॥
## अन्ये सांख्येन योगेन कर्मयोगेन चापरे॥ २४॥

अत्रात्मदर्शने उपायविकल्पा इमे ध्यानादय उच्यन्ते ध्यानेनेति। ध्यानेन ध्यानं नाम शब्दादिभ्यो विषयेभ्यः श्रोत्रादीनि करणानि मनस्युपसंहृत्य मनश्च प्रत्यक्चेतयितर्येकाग्रतया यच्चिन्तनं तत्, तथा ध्यायतीव कः ध्यायतीव पृथिवी ध्यायन्तीव पर्वताइत्युपमोपादानात् तैलधारावत् संततोऽविच्छिन्नप्रत्ययो ध्यानं तेन ध्यानेनात्मनि बुद्धौ पश्यन्त्यात्मानं प्रत्यक्चेतनमात्म-

---

१ जन्मारम्भकाणि—पा० लि० पु०

२ प्रतिभास—पा० लि० पु०

ना ध्यानसंस्कृतेनान्तःकरणेन केचिद् योगिनः, अन्ये सांख्येन योगेन सांख्यं नाम इमे सत्त्वरजस्तमांसि गुणा मया दृश्या अहं तेभ्योऽन्यस्तद्व्यापारस्य साक्षिभूतो नित्यो गुणविलक्षण आत्मेति चिन्तनमेष सांख्यो योगस्तेन पश्यन्त्यात्मानमात्मनेति वर्तते, कर्मयोगेन कर्मैव योग ईश्वरार्पणबुद्ध्यानुष्ठीयमानं घटनरूपत्वं योगार्थाद् योग उच्यते गुणतस्तेन सत्त्वशुद्धिज्ञानोत्पत्तिद्वारेण चापरे॥२४॥

आ० टी० । ज्ञेयं यत्तदित्यादिना तत्पदार्थस्त्वंपदार्थश्चानन्तरमेव बोधितौ तयोरैक्यं च 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि' इत्युक्तमिदानीं तद्दृष्टिहेतून्यथाधिकारं कथयति **अत्रेति** । ध्यानाख्यसाधनं किंरूपमिति पृच्छति **ध्यानं नामेति** । तद्रूपं वदन्नुत्तरमाह **शब्दादिभ्य इति** । एकाग्रतयोपसंहृत्येति संबन्धः । यच्चिन्तनं प्रत्यक्चेतयितरीति पूर्वेणान्वयः । किं तच्चिन्तनमित्युक्ते दृष्टान्तद्वारा श्रुत्यवष्टम्भेन ध्यानं प्रपञ्चयति **तथेति** । विवक्षितध्यानानुरोधेनेति यावत्, आत्मानं पश्यन्ति परमात्मतयेति शेषः । केचिदित्युत्तमाधिकारिणो गृह्यन्ते । मध्यमाधिकारिणो निर्दिशति **अन्य इति** । सांख्यशब्दितं साधनं किं नामेत्युक्ते विचारजन्यं ज्ञानं तदेव ज्ञानहेतुतयोगतुल्यत्वाद्योगशब्दितेहेतोरनेन गौण्या वृत्त्या योगशब्दितं कर्मेत्याह **सांख्यमिति** । अधमानधिकारिणः संगिरते **कर्मेति** । चित्तैकाग्र्यं योगस्तादर्थ्यं कर्मणः शुद्धिहेतोरस्ति तेन गौण्या वृत्त्या योगशब्दितं कर्मेत्याह **गुणत इति** । अपरे पश्यन्त्यात्मानमात्मनेति पूर्ववदनुषङ्गमङ्गीकृत्याह **तेनेति** ॥ २४ ॥

प० टी० । अथैवंविधविवेकनात्मज्ञाने साधनविकल्पानाह **ध्यानेनेति** द्वाभ्याम् । ध्यानेनाकारप्रकृत्यात्मनि देह एवात्मना मनसैवात्मानं केचित्पश्यन्ति । श्रुतिरपि—"श्रद्धावित्तो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्यति सर्वस्यात्मा भवति" इति । स्पष्टोऽर्थः । तथान्येऽधिकारिणः सांख्येन योगेन प्रकृतिपुरुषवैलक्षण्यालोचनेन पश्यन्ति । श्रुतिरपि ऋग्वेदे—"पतङ्गमक्तमसुरस्य मायया हृदा पश्यन्ति मनसा विपश्चितः । समुद्रे अन्तः कवयो विचक्षते मरीचीनां पदमिच्छन्ति वेधसः" इति । भाष्यम्—असुरस्य बलवतः परमेश्वरस्य मायायाक्तं व्याप्तमत एव पतङ्गमनेकदेहपतनशीलं क्षेत्रज्ञं विपश्चितो ज्ञानवन्तः प्रथमसंकल्पात्मकेन मनसानन्तरं हृदा निश्चयात्मकबुद्धिरूपेणैवमात्मनैवात्मानं पश्यन्तीत्यर्थः । तमेव कवयः क्रान्तदर्शिनोऽन्तः समुद्रे विचक्षते । समुद्रयति व्याप्नोतीति समुद्रः प्रपञ्चस्तस्मिन् पश्यन्ति क्षीरान्तर्घृतमिवेत्यर्थः । तत्र वेधसो हिरण्यगर्भस्य मरीचीनां प्रकाशानां पदं स्थानमिच्छन्ति पदार्थप्रतीतिरूपेण गवेषयन्ति । अपरे कर्मयोगेन चित्तशुद्धिद्वारा पश्यन्ति, एवं यथाधिकारं विकल्पोक्तिः ॥ २४ ॥

अन्ये त्वेवमजानन्तः श्रुत्वान्येभ्य उपासते ॥
तेऽपि चातितरन्त्येव मृत्युं श्रुतिपरायणाः ॥ २५ ॥

अन्ये त्विति । अन्ये त्वेतेषु विकल्पेष्वन्यतरेणाप्येवं यथोक्तमात्मानमजानन्तोऽन्येभ्य आचार्येभ्यः श्रुत्वेदमेव चिन्तयतेत्युक्ता उपासते श्रद्दधानाः सन्तश्चिन्तयन्ति तेऽपि चातितरन्त्येवातिक्रामन्त्येव मृत्युं मृत्युयुक्तं संसारमित्येतच्छ्रुतिपरायणाः श्रुतिः श्रवणं परमयनं गमनं मोक्षमार्गप्रवृत्तौ परं साधनं येषां ते श्रुतिपरायणाः केवलपरोपदेशप्रमाणाः स्वयं विवेकरहिता इत्यभिप्रायः ।

किमु वक्तव्यं प्रमाणं प्रति स्वतन्त्रा विवेकिनो मृत्युमतितरन्तीत्यभिप्रायः॥२५॥

आ० टी०। अधमतमानधिकारिणो मोक्षमार्गे प्रवृत्तिं प्रति लम्भयति अन्ये त्विति। आचार्याधीनां श्रुतिमेवाभिनयति इदमिति। उपासनमेव विवृणोति श्रद्दधाना इति। परोपदेशात् प्रवृत्तानामपि प्रवृत्तेः साफल्यमाह तेऽपीति। तेषां मुख्याधिकारित्वं व्यावर्तयति श्रुतीति। तेऽपीत्यादिना सूचितमर्थमाह किमिति॥२५॥

प० टी०। अथातिमन्दाधिकारिणां निस्तारोपायमाह अन्ये त्विति। अन्ये सांख्ययोगादिमार्गेणैवंभूतमुपद्रष्टेत्यादिलक्षणमात्मानं साक्षात्कर्तुमजानन्तस्तेऽन्येभ्य आचार्येभ्य उपदेशतः श्रुत्वोपासते ध्यायन्ति। तेऽपि श्रुतिपरायणा आचार्योपदेशश्रवणसादरा मृत्युमतितरन्त्येव॥२५॥

**यावत् संजायते किंचित् सत्त्वं स्थावरजङ्गमम्॥**
**क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तद्विद्धि भरतर्षभ॥२६॥**

अत्र क्षेत्रज्ञेश्वरैकत्वविषयं ज्ञानं मोक्षसाधनं यज्ज्ञात्वामृतमश्नुत इत्युक्तं तत् कस्माद्धेतोरिति तद्धेतुप्रदर्शनार्थं श्लोक आरभ्यते यावदिति। यावद् यत् किंचित् संजायते समुत्पद्यते सत्त्वं वस्तु किमविशेषेणेत्याह स्थावरं जङ्गमं च क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात् तज्जायत इत्येवं विद्धि जानीहि हे भरतर्षभ। कः पुनरयं क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः संयोगोऽभिप्रेतो न तावद् रज्ज्वेव घटस्यावयवसंश्लेषद्वारकः संबन्धविशेषः संयोगः क्षेत्रेण क्षेत्रज्ञस्य संभवत्याकाशवन्निरवयवत्वान्नापि समवायलक्षणस्तन्तुपटयोरिव क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरितरेतरकार्यकारणभावानभ्युपगमादित्युच्यते क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्विषयविषयिणोर्भिन्नस्वरूपयोरितरेतरतद्धर्माध्यासलक्षणः संयोगः क्षेत्रक्षेत्रज्ञस्वरूपविवेकाभावनिबन्धनो रज्जुशुक्तिकादीनां तद्विवेकज्ञानाभावादध्यारोपितसर्परजतादिसंयोगवत् सोऽयमध्यासस्वरूपः क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगो मिथ्याज्ञानलक्षणो यथाशास्त्रं क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षणभेदपरिज्ञानपूर्वकं प्राग् दर्शितरूपात् क्षेत्रान्मुञ्जादिवेषीकां यथोक्तलक्षणं क्षेत्रज्ञं प्रविभज्य न सत्तन्नासदुच्यत इत्यनेन निरस्तसर्वोपाधिविशेषं ज्ञेयं ब्रह्म स्वरूपेण यः पश्यति क्षेत्रं च मायानिर्मितहस्तिस्वप्नदृष्टवस्तुगन्धर्वनगरादिवदसदेव सदिवावभासत इति। एवं निश्चितविज्ञानो यस्तस्य यथोक्तसम्यग्दर्शनविरोधादपगच्छति मिथ्याज्ञानं तस्य जन्महेतोरपगमात्। 'य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैः सह' इत्यनेन विद्वान् भूयो नाभिजायत इति सम्यग्दर्शनफलमविद्याया निवर्तकं सम्यग्दर्शनं फलमविद्यादिसंसारबीजनिवृत्तिद्वारेण जन्माभाव उक्तः, जन्मकारणं चाविद्यानिमित्तकः क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोग उक्तः॥२६॥

आ० टी०। ऐक्यधीर्मुक्तिहेतुरिति प्रागुक्तमनूद्य प्रश्नपूर्वकं जिज्ञासितहेतुपरत्वेन श्लोकमवतारयति अत्र क्षेत्रेति। सर्वस्य प्राणिजातस्य क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंबन्धाधीना यस्मादुत्पत्तिस्तस्मात् क्षेत्रज्ञा-

त्मकपरमात्मातिरेकेण प्राणिनिकायस्याभावादैक्यज्ञानादेव मुक्तिरित्याह **कस्मादिति** । क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंबन्धमुक्तमाक्षिपति **कः पुनरिति** । क्षेत्रज्ञस्य क्षेत्रेण संबन्धः संयोगो वा समवायो वेति विकल्प्याद्यं दूषयति **न तावदिति** । द्वितीयं निरस्यति **नापीति** । वास्तवसंबन्धाभावेऽपि तयोरध्यासस्वरूपः सोऽस्तीति परिहरति **उच्यत इति** । भिन्नस्वभावत्वे हेतुमाह **विषमेति** । इतरेतरत्र क्षेत्रे क्षेत्रज्ञे वा तद्धर्मस्य क्षेत्रानधिकरणस्य क्षेत्रज्ञगतस्य चैतन्यस्य क्षेत्रज्ञानाधारस्य च क्षेत्रनिष्ठस्य जाड्यादेरारोपरूपो योगस्तयोरित्याह **इतरेति** । तत्र निमित्तमाह **क्षेत्रेति** । अविवेकादारोपितसंयोगे दृष्टान्तमाह **रज्ज्विति** । उक्तं संबन्धं निगमयति **सोऽयमिति** । तस्य निवृत्तियोग्यत्वं सूचयति **मिथ्येति** । कथं तर्हि मिथ्याज्ञानस्य निवृत्तिरित्याशङ्क्याह **यथेति** । योऽयं विज्ञानमयः प्राणेष्वित्यादि त्वंपदार्थविषयं शास्त्रमनुसृत्य विवेकज्ञानमापाद्य महाभूतादिष्वत्यन्तात् क्षेत्राद्रुपद्रष्टृत्वादिलक्षणं प्रागुक्तं क्षेत्रज्ञं मुञ्जेषीकान्यायेन विविच्य सर्वोपाधिविनिर्मुक्तब्रह्मस्वरूपेण ज्ञेयं योऽनुभवति तस्य मिथ्याज्ञानमपगच्छतीति संबन्धः । कथमस्य निर्विशेषत्वं क्षेत्रज्ञस्य सविशेषत्वहेतोः सत्त्वादित्याशङ्क्याह **क्षेत्रं चेति** । बहुदृष्टान्तोक्तेर्बहुविधत्वं क्षेत्रस्य द्योत्यते । उक्तज्ञानान्मिथ्याज्ञानापगमे हेतुमाह **यथोक्तेति** । तथापि कथं पुरुषार्थसिद्धिः कालान्तरे तुल्यजातीयमिथ्याज्ञानोदयसंभवादित्याशङ्क्याह **तस्येति** । सम्यग्ज्ञानादज्ञानतत्कार्यनिवृत्त्या मुक्तिरिति स्थिते फलितमाह **य एवमिति** । उत्तरग्रन्थमवतारयितुं व्यवहितं वृत्तं कीर्तयति **नेत्यादिना** । अविद्यानाद्यनिर्वाच्यमज्ञानं मिथ्याज्ञानं तत्संस्कारश्चादिशब्दार्थः । व्यवहितमनूद्याव्यवहितमनुवदति **जन्मेति** ॥ २६ ॥

प०टी० । अथान्ये सांख्येन योगेन ध्यायन्तीति पूर्वमुक्तं तदेव प्रकटयन्नाह **यावदिति** । यावत्किंचित्सत्त्वं वस्तुमात्रं स्थावरं जङ्गमं वा समुत्पद्यते तत्सर्वं क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्योगादविवेककृतादात्माध्यासाद्भवतीति जानीहि प्रकृतिपुरुषयोगाद्धुद्धितत्त्वमित्यादि ॥ २६ ॥

**समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम् ॥**
**विनश्यत्स्वविनश्यन्तं यः पश्यति स पश्यति ॥ २७ ॥**

अतस्तस्या अविद्याया निवर्तकं सम्यग्दर्शनमुक्तमपि पुनः शब्दान्तरेणोच्यते समं सर्वेष्वित्यादि । सममिति । समं निर्विशेषं तिष्ठन्तं स्थितिं कुर्वन्तं सर्वेषु भूतेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु प्राणिषु कं परमेश्वरं देहेन्द्रियमनोबुद्ध्यव्यक्तात्मनोऽपेक्ष्य परं परमश्चासावीश्वरश्चेशनशीलश्चेति परमेश्वरस्तं सर्वेषु भूतेषु समं तिष्ठन्तम् । तानि विशिनष्टि विनश्यत्स्विति । तं च परमेश्वरमविनश्यन्तमिति भूतानां परमेश्वरस्य चात्यन्तवैलक्षण्यप्रदर्शनार्थम् । कथं सर्वेषां हि भावविकाराणां जनिलक्षणो भावविकारो मूलं जन्मोत्तरभाविनोऽन्ये सर्वे भावविकारा विनाशान्ता विनाशात् परो न कश्चिदस्ति भावविकारो भावाभावात् सति हि धर्मिणि धर्मा भवन्त्यतोऽन्त्यभावविकारानुवादिनः पूर्वभाविनः सर्वे भावविकाराः प्रतिषिद्धा भवन्ति सह कार्यैस्तस्मात् सर्वभूतैर्वैलक्षण्यमत्यन्तमेव परमेश्वरस्य सिद्धं निर्विशेषत्वमेकत्वं च कथं च य एवं यथोक्तं परमेश्वरं पश्यति स पश्यति । ननु सर्वोऽपि लोकः पश्यति किं विशेषेणेति, सत्यं पश्यति किंतु विप-

रीतं पश्यत्यतो विशिनष्टि स एव पश्यतीति । यथा तिमिरदृष्टिरनेकं चन्द्रं पश्यति तमपेक्ष्यैकचन्द्रदर्शी विशिष्यते स एव पश्यतीति तथैवेहाप्येकमविभक्तं यथोक्तमात्मानं यः पश्यति स विभक्तानेकात्मविपरीतदर्शिभ्यो विशिष्यते स एव पश्यतीतीतरे पश्यन्तोऽपि न पश्यन्ति विपरीतदर्शित्वादनेकचन्द्रदर्शिवदित्यर्थः ॥२७॥

**आ० टी०** । व्यवधानाव्यवधानाभ्यां सर्वार्थमूलत्वादज्ञानस्य तन्निवर्तकं सम्यग्ज्ञानं वक्तव्यमित्याह **अत इति** । तस्यासकृदुक्तत्वात् तदुक्तार्थप्रवृत्तिर्वृथेत्याशङ्क्यातिसूक्ष्मार्थस्य शब्दभेदेन पुनःपुनर्वचनमधिकारिभेदानुग्रहायेति मत्वाह **उक्तमिति** । सर्वत्र परस्यैकत्वात् नोत्कर्षापकर्षवत्त्वमित्याह **सममिति** । परमत्वमीश्वरत्वं चोपपादयति **देहेति** । आत्मा जीवस्तमित्यादिनान्वयोक्तिः । आश्रयनाशादाश्रितस्यापि नाशमाशङ्क्याह **स चेति** । अविनश्यन्तमिति विशिनष्टीति संबन्धः । उभयत्र विशेषणद्वयस्य तात्पर्यमाह **भूतानामिति** । नाशानाशाभ्यां वैलक्षण्येऽपि कथमत्यन्तवैलक्षण्यं सविशेषत्वाभिन्नत्वयोस्तुल्यत्वादिति शङ्कते **कथमिति** । भूतानां सविशेषत्वादिभावेऽपि परस्य तदभावादत्यन्तवैलक्षण्यमिति वक्तुं जन्मनो भावविकारे सादित्वमाह **सर्वेषामिति** । तत्र हेतुमाह **जन्मेति** । न हि जन्मान्तरेणोत्तरे विकारा युज्यन्ते जन्मवतस्तदुपलम्भादित्यर्थः । विनाशानन्तरभाविनोऽपि विकारस्य कस्य चिदुपपत्तेर्न तस्यान्त्यविकारत्वमित्याशङ्क्याह **विनाशादिति** । तस्यान्त्यविकारत्वे सिद्धे फलितमाह **अत इति** । तेषां जन्मादीनां कार्याणि कादाचित्कमत्त्वानि तदधिकरणानि तैः सहेति यावत् । परमेश्वरस्य भूतेभ्योऽत्यन्तवैलक्षण्यमुक्तमुपसंहरति **तस्मादिति** । निर्विशेषत्वं सर्वभावविकारविरहितत्वं कूटस्थत्वमेकत्वमद्वितीयत्वम् । यः पश्यतीत्यादि व्याचष्टे **य एवमिति** । उक्तविशेषणमीश्वरं पश्यन्नेव पश्यतीत्युक्तमाक्षिपति **नन्विति** । ईश्वरपराङ्मुखस्यानात्मनिष्ठस्य तद्दर्शित्वेऽपि विपरीतदर्शित्वादीश्वरप्रवणस्यैव सम्यग्दर्शित्वमिति विवक्षित्वा विशेषणमिति परिहरति **सत्यमिति** । उक्तमेव **दृष्टान्तेन** विवृणोति **यथेत्यादिना** । यः पश्यतीत्यादेरर्थमुपसंहरति **इतर इति** । परवस्तुनिष्ठेभ्यो व्यतिरिक्ता इत्यर्थः ॥ २७ ॥

**प० टी०** । एवमविवेकात् कृतं संसारोद्भवमुक्त्वा तन्निवृत्तये विविक्तात्मविषयं सम्यग्दर्शनमाह **सममिति** । सर्वेषु स्थावरजङ्गमेषु भूतेषु समं सद्रूपेण वर्तमानमीश्वरं यः पश्यति स एव पश्यति नान्यः । श्रुतिरपि शातपथी—"यद्वेव समः प्लुषिणा समो मशकेन समो नागेन एभिस्त्रिभिर्लोकैः समोऽनेन सर्वेण तस्मादेव सामाश्नुते साम्नः सायुज्यꣳसलोकतां जयति य एवं वेद" इति । भाष्यम्— पूर्वं साचामश्नाति व्युत्पत्त्या सामस्वरूपमुक्तमिदानीं यद्वेति विकल्पेन समत्वमेव सामेत्याह । तत्र प्लुषिणातिसूक्ष्मजीवेन समः समो मशकेनेत्यादि य एवं वेद स साम्नः परमेश्वरस्य सायुज्यं जयति । अथ किंभूतेषु विनश्यत्सु । किंभूतमीश्वरमविनश्यन्तम् । यथा घटादिषु नष्टेषु तदन्तर्गत आकाशो न नश्यति । अत्र "अपश्यमस्य महतो महित्वम्" इत्यादिश्रुतयः पूर्वं व्याख्याताः ॥ २७ ॥

**समं पश्यन् हि सर्वत्र समवस्थितमीश्वरम् ॥**
**न हिनस्त्यात्मनात्मानं ततो याति परां गतिम् ॥२८॥**

यथोक्तस्य सम्यग्दर्शनस्य फलवचनेन स्तुतिः कर्तव्येति श्लोक आरभ्यते समं पश्यन्निति । समं पश्यन्नुपलभमानो हि यस्मात् सर्वत्र सर्वभूतेषु समवस्थितं तुल्यतयावस्थितमीश्वरम् अतीतानन्तरश्लोकोक्तलक्षणमित्यर्थः । समं

पश्यन् किं न हिनस्ति हिंसां न करोत्यात्मना स्वेनैव स्वमात्मानं ततस्तस्माद-हिंसनाद् याति परां प्रकृष्टां गतिं मोक्षाख्याम् । ननु नैव कश्चित् प्राणी स्वयं स्वमात्मानं हिनस्ति कथमुच्यतेऽप्राप्तं न हिनस्तीति यथा न पृथिव्यामग्निश्चे-तव्यो नान्तरिक्ष इत्यादि, नैष दोषः, अज्ञानामात्मतिरस्करणोपपत्तेः । सर्वो ह्य-ज्ञोऽत्यन्तप्रसिद्धं साक्षादपरोक्षादात्मानं तिरस्कृत्यानात्मानमात्मत्वेन परिगृह्य तमपि धर्माधर्मैः कृत्वोपात्तमात्मानं हत्वान्यमात्मानमुपादत्ते नवं तं चैव हत्वान्य-मेवं तमपि हत्वान्यमित्येवं नवमुपात्तमुपात्तमात्मानं हन्तीत्यात्महा सर्वोऽज्ञो यस्तु परमार्थात्मासावपि सर्वदाविद्यया हत इव विद्यमानफलाभावादिति सर्व आत्महना एवाविद्वांसो यस्त्वितरो यथोक्तात्मदर्शी स तूभयथात्मनात्मानं न हिनस्ति ततो याति परां गतिं यथोक्तं फलं तस्य भवतीत्यर्थः ॥ २८ ॥

आ० टी० । प्रकृतसम्यग्ज्ञानेन किमित्यपेक्षायां तत्फलोक्त्या तस्यैव स्तुत्या तद्धेतौ पुरुषं प्रवर्तयितुं श्लोकान्तरमित्याह **यथोक्तस्येति** । यस्मादित्यस्य ततःशब्देन संबन्धः । सर्वभूतेषु तुल्य-तयावस्थितं पूर्वोक्तलक्षणमीश्वरं निर्विशेषं पश्यन्नात्मानमात्मना यस्मान्न हिनस्ति ततस्तस्मान्मोक्षाख्यां परां गतिं यातीति योजना । तत्र पादत्रयेण ज्ञानादज्ञानध्वस्त्या ध्वस्तिरनर्थस्योक्तज्ञानमिथ्याज्ञानयो-रावरणयोर्नाशे सर्वोत्कृष्टां गतिं परमपुरुषार्थं परमानन्दमनुभवति विद्वानिति चतुर्थपादार्थः । न हि-नस्त्यात्मनात्मानमिति यथाश्रुतमादाय चोदयति **नन्विति** । न पृथिव्यामिति प्राप्तिद्वारा निषेधवन्ना-न्तरिक्षे न दिवीति प्राप्त्यभावाच्च यन्निषेधो मुख्यो नेष्यते तथापि प्राप्तिं विना निषेधो न युक्तिमा-नित्याह **यथेति** । अज्ञानामात्मनैवात्महिंसासंभवाद्विदुषां तद्भावोक्तिर्युक्तेति समाधत्ते **नैष दोष इति** । संग्रहवाक्यं विवृणोति **सर्वो हीति** । अनात्मशब्दो देहादिविषयः । अविदुषामारोपितात्महन्तृत्वं निग-मयति **इत्यात्महेति** । तथापि पारमार्थिकस्यात्मनो हननाभावान्न तेषां सर्वेषामात्महन्तृत्वमित्याश-ङ्क्याह **यस्त्विति** । उक्तरीत्या सर्वेषामविदुषामात्महन्तृत्वं सिद्धमित्युपसंहरति **सर्व** इति । आत्मनैवा-त्महननमविदुषां दृष्टं तदिह विद्वद्विषये शक्यं निषेद्धुमित्याह **यस्त्वितर इति** । **उभयथापीति** । आरोपानारोपाभ्यामित्यर्थः । ज्ञानादनर्थभ्रमभ्रंशे पूर्वोक्तपरमानन्दप्राप्त्या परितृप्तत्वं युक्तमित्याह **तत** इति ॥ २८ ॥

प० टी० । अथ पूर्वोक्तप्रकारस्य प्रयोजनमाह **सममिति** । सर्वत्र सर्वभूतेषु समवस्थित-मीश्वरं **समं** स्वसदृशं पश्यन् तारतम्यवर्जितं वा पश्यन्नात्मना सर्वात्मना मनोवाक्कायैरात्मानं न हिन-स्ति हिंसां न करोति ततस्तेनानुष्ठानेन परां गतिं याति । श्रुतिरपि– " यदैतमनुपश्यत्यात्मानं देव-मञ्जसा । ईशानं भूतभव्यस्य न तदा विचिकित्सति " इति । भाष्यम्—यदैतमनुभवसिद्धं यतो देवं द्योत-मानं भूतस्यातिक्रान्तस्य भव्यस्य भविष्यतो वा भूतजातस्येशानं नियामकमञ्जसा साक्षात्पश्यति तदा न विचिकित्सति हिंसावज्ञानिन्दारूपां विचिकित्सां न करोति ॥ २८ ॥

**प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः ॥**
**यः पश्यति तथात्मानमकर्तारं स पश्यति ॥ २९ ॥**

सर्वभूतस्थमीशं समं पश्यन्न हिनस्त्यात्मनात्मानमित्युक्तं तदनुपपन्नं

सगुणकर्मवैलक्षण्यभेदभिन्नेष्वात्मस्वित्येतदाशङ्क्याह प्रकृत्यैवेति। प्रकृत्या प्रकृतिर्भगवतो माया त्रिगुणात्मिका, मायां तु प्रकृतिं विद्यादिति मन्त्रवर्णस्तया प्रकृत्यैव च नान्येन महदादिकार्यकारणाकारपरिणतया तान्येव कर्माणि वाङ्मनःकायारभ्याणि क्रियमाणानि निर्वर्त्यमानानि सर्वशः सर्वप्रकारैर्यः पश्यत्युपलभते तथात्मानं क्षेत्रज्ञमकर्तारं सर्वोपाधिविवर्जितं पश्यति स परमार्थदर्शीत्यभिप्रायः। निर्गुणस्याकर्तुर्निर्विशेषस्याकाशस्येव भेदे प्रमाणानुपपत्तिरित्यर्थः ॥ २९ ॥

आ० टी०। श्लोकान्तरं शङ्कोत्तरत्वेनावतारयितुमनुवदति सर्वेति । प्रतिदेहं धर्माधर्मादिमत्त्वेनात्मनो भेदभानान्न सम्यग् दर्शनमिति शङ्कते तदिति। स्वगुणैः सुखदुःखादिभिः स्वकर्मभिश्च धर्माधर्माख्यैर्वैलक्षण्यात् प्रतिदेहं भेदे तद्विशिष्टेष्वात्मसु कथं साम्येन दर्शनमित्येतदाशङ्क्य परिहरतीत्याह एतदिति। प्रकृतिशब्दस्य स्वभाववाचित्वं व्यावर्तयति प्रकृतिरिति। मायाशब्दस्य संवित्पर्यायत्वं प्रत्याह त्रिगुणेति। उक्ता परस्य शक्तिर्मायेत्यत्र श्रुतिसंमतिमाह मायां त्विति। अन्येन केन चित् क्रियमाणानि न भवन्ति कर्माणीत्येवकारार्थमाह नान्येति। किं तदन्यन्निषेध्यमित्युक्ते सांख्याभिप्रेता प्रधानाख्या प्रकृतिरित्याह महादादीति। सर्वप्रकारत्वं काम्यत्वनिषिद्धत्वादिना प्रकारबाहुल्यमात्मानमुक्तविशेषणं यः पश्यतीति पूर्वेण संबन्धः। स पश्यतीत्ययुक्तं पुनरुक्तेरित्याशङ्क्याह स परमार्थेति। आत्मनां प्रतिदेहं भिन्नत्वे तेषु समदर्शनमयुक्तमित्युक्तस्य कः समाधिरित्याशङ्क्याह निर्गुणस्येति ॥ २९ ॥

प० टी०। प्रथमोपायस्य फलमाह प्रकृत्येति। सर्वशः सर्वप्रकारैः कर्माणि देहेन्द्रियादिरूपेण परिणतया प्रकृत्यैव क्रियमाणानीति यः पश्यति स एवात्मानमकर्तारं कर्तृत्वाभिमानशून्यं पश्यति॥२९॥

**यदा भूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति ॥**
**तत एव च विस्तारं ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ३० ॥**

पुनरपि तदेव सम्यग्दर्शनं शब्दान्तरेण प्रपञ्चयति यदेति। यदा यस्मिन् काले भूतपृथग्भावं भूतानां पृथग्भावं पृथक्त्वमेकस्मिन्नात्मनि स्थितमेकस्थमनुपश्यति शास्त्राचार्योपदेशतो मत्वात्मानं प्रत्यक्षत्वेन पश्यत्यात्मैवेदं सर्वमिति, तत एव च तस्मादेव च विस्तारमुत्पत्तिमनुपश्यत्यात्मनः प्राण आत्मन आशात्मनः स्वर आत्मन आकाश आत्मनस्तेज आत्मन आप आत्मन आविर्भावतिरोभावावात्मनो भूरात्मनोऽन्नमित्येवमादिप्रकारैर्विस्तारं यदा पश्यति तदा ब्रह्म संपद्यते ब्रह्मैव भवति तदा तस्मिन् काल इत्यर्थः ॥ ३० ॥

आ० टी०। प्रकृतेर्विकाराणां च सांख्यवत् पुरुषादन्यत्वप्रसक्तौ प्रत्याह पुनरपीति। उपदेशजनितं प्रत्यक्षदर्शनमनुवदति आत्मेति। भूतानां विकाराणां नानात्वं प्रकृत्या सहात्ममात्रतया प्रलीनं पश्यति न हि भूतपृथक्त्वं सत्यां प्रकृतौ केवले परस्मिन्विलापयितुं शक्यत इत्यर्थः। परिपूर्णादात्मन एव प्रकृत्यादेर्विशेषान्तस्य स्वरूपलाभमुपलभ्य तन्मात्रतां पश्यतीत्याह तत एवेति। उक्तमेव विस्तारं श्रुत्यवष्टम्भेन स्पष्टयति आत्मन इति। ब्रह्मसंपत्तिर्नाम पूर्णत्वेनाभिव्यक्तिरपूर्णत्वहेतोः सर्वस्यात्मसात्कृतत्वादित्याह ब्रह्मैवेति। ज्ञानसमानकाले मुक्तिरिति सूचयति तदेति॥३०॥

प० टी० । एवं समत्वात्कर्तृदर्शनेन ब्रह्मप्राप्तिमुक्त्वाधुना जगत एकत्वदर्शनादाह यदेति। यदा नानानामरूपवतां भूतानां पृथग्भावं पृथगवस्थानमेकस्थमेकस्मिन् समष्टिरूपेण तिष्ठतीत्येकस्थमनुवेलं पश्यति । एकस्मिन् सूत्रे नानामणीनामिवेत्यर्थः । ततस्तेनैकरूपेण परमेश्वरेण सह विस्तारं पश्यति जलेन तरङ्गाणामिव तदा ब्रह्म संपद्यते ब्रह्मैव भवति ॥ ३० ॥

अनादित्वान्निर्गुणत्वात् परमात्मायमव्ययः ॥
शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते ॥ ३१ ॥

एकस्यात्मनः सर्वदेहात्मत्वे तद्दोषसंबन्धे प्राप्तमिदमुच्यते अनादीति । अनादित्वादनादेर्भावोऽनादित्वमादिकारणं तद्यस्य नास्ति तदनादि यद्ध्यादिमत् तत् स्वेनात्मना व्येत्ययं त्वनादित्वान्निरवयव इति कृत्वा न व्येति तथा निर्गुणत्वात् सगुणो हि गुणव्ययाद् व्येत्ययं तु निर्गुणत्वाच्च न व्येतीति परमात्मायमव्ययो नास्य व्ययो विद्यत इत्यव्ययो यत एवमतः शरीरस्थोऽपि शरीरेष्वात्मन उपलब्धिर्भवतीति शरीरस्थ उच्यते तथापि न करोति तदकरणादेव तत्फलेन न लिप्यते यो हि कर्ता स कर्मफलेन लिप्यतेऽयं त्वकर्तातो न फलेन लिप्यत इत्यर्थः । कः पुनर्देहेषु करोति लिप्यते च यदि तावदन्यः परमात्मनो देही करोति लिप्यते च तत इदमनुपपन्नमुक्तं क्षेत्रज्ञेश्वरैकत्वं क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धीत्याद्यथ नास्तीश्वरादन्यो देही कः करोति लिप्यते चेति वाच्यं परो वा नास्तीति सर्वथा दुर्विज्ञेयं दुर्बोध्यं चेति भगवत्प्रोक्तमौपनिषदं दर्शनं परित्यक्तं वैशेषिकैः सांख्यार्हतबौद्धैश्च तत्रायं परिहारो भगवता स्वेनैवोक्तः 'स्वभावस्तु प्रवर्तते' इत्यविद्यामात्रं स्वभावो हि करोति लिप्यत इति व्यवहारो भवति न तु परमार्थत एकस्मिन् परमात्मनि तदस्त्यत एकस्मिन् परमार्थसांख्यदर्शने स्थितानां ज्ञाननिष्ठानां परमहंसपरिव्राजकानां तिरस्कृताविद्याव्यवहाराणां कर्माधिकारो नास्तीति तत्र तत्र दर्शितं भगवता ॥ ३१ ॥

आ० टी० । परिपूर्णत्वेन सर्वात्मत्वे प्राप्तमात्मनो देहादि न तेन कर्तृत्वादिना तद्वत्त्वं दृष्टं हि पवित्रस्यापि पञ्चगव्यादेरपवित्रसंसर्गात् तद्दोषेण दुष्टत्वमित्याशङ्कामनूद्योत्तरत्वेन श्लोकमवतारयति एकस्येति । अनादित्वमेव साधयति आदिरिति । तथापि किं स्यादित्याशङ्क्य कार्यत्वकृतव्ययाभावः सिध्यतीत्याह यद्धीति । तथापि गुणापकर्षद्वारको व्ययो भाविष्यति नेत्याह तथेति । निरवयवत्वादेव सावयवद्वारकस्य निर्गुणत्वाद् गुणद्वारकस्य च व्ययस्याभावेऽपि स्वभावतो व्ययः स्यादित्याशङ्क्याह परमात्मेति । परमात्मनः स्वतः परतो वा व्ययाभावे फलितमाह यत इति । स्वमहिम्नि प्रतिष्ठस्य कथं शरीरस्थत्वं तत्राह शरीरेष्विति । सर्वगतत्वेन सर्वात्मत्वेन च देहादौ स्थितोऽपि स्वतो देहाद्यात्मना वा न करोति कूटस्थत्वाद्देहादेश्च कल्पितत्वादित्यर्थः । कर्तृत्वाभावेऽपि भोक्तृत्वं स्यादित्याशङ्क्याह तदकरणादिति । तदेवोपपादयति यो हीति । परस्य कर्तृत्वादेरभावे कस्य तदिष्टमिति पृच्छति कः पुनरिति । परस्मादन्यस्य कस्य चिज्जीवस्य कर्तृत्वादीत्याशङ्कामनुवदति यदीति ।

तस्मिन् पक्षे प्रक्रमभङ्गः स्यादिति दूषयति **तत इति**। ईश्वरातिरिक्तजीवानङ्गीकारान्नोपक्रमविरोधोऽस्तीति शङ्कते **अथेति**। तर्हि प्रतीतकर्तृत्वादेरधिकरणं वक्तव्यमिति पूर्ववाद्याह **क इति**। परस्यैव कर्तृत्वाद्याधारत्वान्नास्ति वक्तव्यमित्याशङ्क्याह **परो वेति**। नास्तीति वाच्यमिति पूर्वेण संबन्धः। न हि कर्तृत्वादिभाक्त्वे परस्यास्मदादिवदीश्वरत्वमिति भावः। परस्यान्यस्य वा कर्तृत्वादावविशिष्टे शरीरस्थोऽपीत्यादि श्रुतिमूलमपि ज्ञातुं वक्तुं चाशक्यत्वात् त्याज्यमेवेति परीक्षकसंमत्योपसंहरति **सर्वथेति**। परस्य वस्तुनोऽकर्तुरभोक्तुश्चाविद्यया तदारोपाद्यादेयमेव भगवन्मतमिति परिहरति **तत्रेति**। तमेव परिहारं प्रपञ्चयति **अविद्येति**। व्यावहारिके कर्तृत्वादावविशिष्टे पारमार्थिकमेव किं नेष्यते तत्राह **न त्विति**। वास्तवकर्तृत्वाद्यभावे लिङ्गमुपन्यस्यति **अत इति** ॥ ३१ ॥

**प० टी०** । अथ समत्वदर्शनेऽपि संसारावस्थायां देहसंबन्धनिमित्तैः कर्मभिस्तत्फलैश्च सुखदुःखादिभिर्वैषम्यं दुष्परिहरमित्याह **अनादित्वादिति**। अयं परमात्मा शरीरस्थोपि न करोत्यकर्तैवास्ति। न तत्फलैर्लिप्यते कुतोऽनादित्वान्निर्गुणत्वाच्च। यदुत्पत्तिमन्नश्यति तथा यद्गुणवत्तद्गुणक्षय उपक्षीणं भवति परमात्मा त्वनादिर्निर्गुणश्चातोऽव्ययोऽविकारोऽतो न लिप्यते ॥ ३१ ॥

**यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यादाकाशं नोपलिप्यते ॥**
**सर्वत्रावस्थितो देहे तथात्मा नोपलिप्यते ॥ ३२॥**

किमिव न करोति न लिप्यत इत्यत्र दृष्टान्तमाह यथा सर्वगतमिति। यथा सर्वगतं सर्वव्याप्यपि सत् सौक्ष्म्यात् सूक्ष्मभावादाकाशं खं नोपलिप्यते न संबध्यते सर्वत्रावस्थितो देहे तथात्मा नोपलिप्यते ॥ ३२ ॥

**आ० टी०** । **सूक्ष्मभावात्** अप्रतिहतस्वभावत्वादित्यर्थः। न संबध्यते पङ्कादिभिरिति शेषः ॥ ३२ ॥

**प० टी०** । अत्र दृष्टान्तमाह **यथेति** यथा। सर्वत्र पङ्कादिस्थितमाकाशं सौक्ष्म्यादसंगत्वात्पङ्कादिभिर्नोपलिप्यते तथा सर्वत्रोत्तमेऽधमे वा देहेऽवस्थितोऽप्यात्मा दैहिकैर्गुणैर्दोषैर्वा न लिप्यते न युज्यत इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

**यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः ॥**
**क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ॥ ३३ ॥**

किं च यथा प्रकाशयतीति। यथा प्रकाशयत्यवभासयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः सवितादित्यस्तथा तद्वन्महाभूतादिधृत्यन्तं क्षेत्रमेकः सन् प्रकाशयति कः क्षेत्री परमात्मेत्यर्थः। रविदृष्टान्तोऽत्रात्मन उभयार्थोऽपि भवति रविवत् सर्वक्षेत्रेष्वेक आत्मालेपकश्चेति ॥ ३३ ॥

**आ० टी०** । न करोति न लिप्यते चेत्यत्र द्रष्टृत्वेन दृश्यधर्मशून्यत्वं हेतुमाह **किं चेति**। दृष्टान्तेन विवक्षितमर्थं दर्शयति **रवीति**। उभयविधमर्थमेव स्फुटयति **रविवदिति** ॥ ३३ ॥

**प० टी०** । एवमसंगत्वाल्लेपो नास्तीत्याकाशदृष्टान्तेनोक्तं प्रकाशकत्वाच्च प्रकाश्यधर्मैर्न युज्यत इति दृष्टान्तेनाह **यथेति**। स्पष्टम्। उक्तं च—'यद्वत्सवितर्युदिते करोति कर्माणि जीवलोकोऽयम्। न च तानि करोति रविर्न कारयति तद्वदात्मापि' इति ॥ ३३ ॥

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमन्तरं ज्ञानचक्षुषा ॥
भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुर्यान्ति ते परम् ॥ ३४ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां भीष्मपर्वणि श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे प्रकृतिपुरुषविवेकयोगो नाम त्रयोदशोऽध्यायः॥१३॥

समस्ताध्यायार्थोपसंहारार्थोऽयं श्लोकः क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरिति । क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्यथाव्याख्यातयोरेवं यथाप्रदर्शितप्रकारेणान्तरमितरेतरवैलक्षण्यविशेषं ज्ञानचक्षुषा शास्त्राचार्योपदेशजनितमात्मप्रत्यायिकं ज्ञानं चक्षुस्तेन ज्ञानचक्षुषा भूतप्रकृतिमोक्षं च भूतानां प्रकृतिरविद्यालक्षणाव्यक्ताख्या तस्या भूतप्रकृतेर्मोक्षणमभावगमनं च ये विदुर्विजानन्ति यान्ति गच्छन्ति ते परं परमार्थतत्त्वं ब्रह्म न पुनर्देहमाददतीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

इति श्रीमत्पूज्यपादशंकरभगवतः कृतौ गीताभाष्ये त्रयोदशोऽध्यायः॥ १३ ॥

आ० टी० । अध्यायार्थं सफलमुपसंहरति समस्तेति । विशेषकौटस्थ्यपरिणामादिलक्षणं तदेवममानित्वादिनिष्ठतया क्षेत्रक्षेत्रज्ञयाथात्म्यविज्ञानवतः सर्वानर्थनिवृत्त्या परिपूर्णपरमानन्दाविर्भावलक्षणपुरुषार्थसिद्धिरिति सिद्धम्॥३४॥ इत्यानन्दगिरिकृतगीताभाष्यटीकायां त्रयोदशोऽध्यायः ॥१३॥

प० टी० । अध्यायार्थमुपसंहरति क्षेत्रेति । एवमुक्तप्रकारेण क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरन्तरं परस्परवैलक्षण्यं ज्ञानलक्षणेन चक्षुषा ये विदुस्तथा भूतानां प्रकृतिस्तस्याः सकाशान्मोक्षोपायं ध्यानादिकं च ये विदुस्ते परं पदं यान्ति ॥ ३४ ॥

अध्यायतात्पर्यं तु—क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोगे प्रकृतिपुरुषयोरन्तरं ज्ञानहेतोस्तत्त्वान्युक्तान्यथाद्या गुणविकृतिमयी कर्तृकार्यत्वहेतुः । भोक्तृत्वे हेतुरात्मा सुखतदितरयोरेक एवाखिलेषु क्षेत्री भास्वानिवैवं त्रिसहितदशमे पुंप्रकृत्योर्विचारः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्दैवज्ञपण्डितसूर्यविरचितायां भगवद्गीताटीकायां परमार्थप्रपायां प्रकृतिपुरुषविवेको नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

---

अथ

# चतुर्दशोऽध्यायः ।

## श्रीभगवानुवाच ।

परं भूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमम् ॥
यज्ज्ञात्वा मुनयः सर्वे परां सिद्धिमितो गताः ॥ १ ॥

सर्वमुत्पद्यमानं क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगादुत्पद्यत इत्युक्तं तत् कथमिति तत्प्रदर्शनार्थं 'परं भूयः' इत्यादिरध्याय आरभ्यते, अथवेश्वरपरतन्त्रयोः क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्जगत्कारणत्वं न तु सांख्यानामिव स्वतन्त्रयोरित्येवमर्थं प्रकृतिस्थत्वं गुणेषु च सङ्गः संसारकारणमित्युक्तं कस्मिन् गुणे कथं संगः के वा गुणाः कथं वा बध्नन्तीति गुणेभ्यश्च मोक्षणं कथं स्यान्मुक्तस्य च लक्षणं वक्तव्यमित्येवमर्थं च श्रीभगवानुवाच परमिति । परं ज्ञानमिति व्यवहितेन संबन्धः । भूयः पुनः पूर्वेषु सर्वेष्वध्यायेष्वसकृदुक्तमपि प्रवक्ष्यामि तच्च परं परवस्तुविषयत्वात्, किं तत्, ज्ञानं सर्वेषां ज्ञानानामुत्तममुत्तमफलत्वाज् ज्ञानानामिति, नामानित्वादीनां किं तर्हि यज्ञादिज्ञेयवस्तुविषयाणामिति तानि न मोक्षायेदं तु मोक्षायेति परोत्तमशब्दाभ्यां स्तौति श्रोतृबुद्धिरुच्युत्पादनार्थम् । यज् ज्ञात्वा यज् ज्ञानं ज्ञात्वा प्राप्य मुनयः संन्यासिनो मननशीलाः सर्वे परां सिद्धिं मोक्षाख्यामितोऽस्माद्देहबन्धनादूर्ध्वं गताः प्राप्ताः ॥ १ ॥

**आ० टी०।** क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगस्य सर्वोत्पत्तिनिमित्तत्वमज्ञातं ज्ञापयितुमध्यायान्तरमवतारयन्नध्याययोरुत्थाप्योत्थापकत्वरूपां सङ्गतिमाह **सर्वमिति** । विधान्तरेणाध्यायारम्भं सूचयति **अथवेति** । तदेव वक्तुमुक्तमनुवदति **ईश्वरेति** । प्रकृतिस्थत्वं पुरुषस्य प्रकृत्या सहैक्याध्यासस्तस्यैव गुणेषु सङ्गोऽभिनिवेशः । पञ्चविधामाकाङ्क्षां निक्षिप्य तदुत्तरत्वेनाध्यायारम्भे पूर्ववदेव पूर्वाध्यायसंबन्धसिद्धिरित्याह **कस्मिन्निति** । पूर्वोक्तेनार्थेनास्याध्यायस्य समुच्चयार्थश्चकारः । परमित्यस्य भाविकालार्थत्वं व्यावर्तयितुं सङ्गतिमाह **परमिति** । भूयःशब्दस्याधिकार्थत्वमिह नास्तीत्याह **पुनरिति** । पुनःशब्दार्थमेव विवृणोति **पूर्वेष्विति** । पुनरुक्तिस्तर्हीत्याशङ्क्य सूक्ष्मत्वेन दुर्बोधत्वात् पुनर्वचनमर्थवदित्याह **तच्चेति** । विशेष्यं प्रश्नद्वारा निर्दिशति **किं तदिति** । निर्धारणार्थां षष्ठीमादाय तस्य प्रकर्षं दर्शयति **सर्वेषामिति** । परमुत्तममिति पुनरुक्तिमाशङ्क्य विषयफलभेदान्मैवमित्याह **उत्तमेति** । ज्ञानं ज्ञेयमित्यादौ ज्ञानशब्देनामानित्वादीनामुक्तत्वात्तन्मध्ये च ज्ञानस्य साध्यत्वेनोत्तमत्वान्न तस्य वक्तव्यतेत्याशङ्क्याह **ज्ञानानामिति** । नामानित्वादीनां ग्रहणमिति शेषः । इतिशब्दादूर्ध्वं पूर्ववदेव शेषो द्रष्टव्यः । यथोक्तज्ञानापेक्षया कुतस्तज्ज्ञानस्य प्रकर्षस्तत्राह **तानीति** । स्तुतिफलमाह **श्रोतृबुद्धीति** । ज्ञानं ज्ञात्वा ज्ञानस्य ज्ञेयत्वोपगमादनवस्थेत्याशङ्क्याह **प्राप्येति** । मुनिशब्दस्य चतुर्थाश्रमविषयत्वे तन्मात्रादेव ज्ञानायोगात् कुतस्तेषां मुक्तिरित्याशङ्क्याह **मननेति** । सिद्धेर्ज्ञानत्वं परामिति विशेषणाद्व्यावर्त्य मुक्तित्वमाह **मोक्षाख्यामिति** । देहाख्यस्य बन्धनस्याध्यक्षत्वमाह **अस्मादिति** ॥ १ ॥

**प० टी०।** पूर्वाध्याये 'महाभूतान्यहंकारः' इत्यादिवाक्यैः क्षेत्रस्वरूपमेवोक्तं नोत्पत्तिस्तथा क्षेत्रस्य विकारत्वमेव दर्शितं न तु वैचित्र्यकारणं तथा क्षेत्रज्ञानां सूक्ष्मव्यष्टिरूपेण निरूपणं न समष्टिरूपेणातस्तत्सर्वं चतुर्दशे वक्तुं भगवानुपक्रमते **परं भूय इति द्वाभ्याम्** । परं परमार्थसाधकं ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानमुपदेशरूपं पूर्वं सूत्रप्रायं प्रोक्तमपि भूयः प्रवक्ष्यामि । किंभूतं ज्ञानानां तपःकर्मादिविषयाणां मध्ये उत्तमं मोक्षहेतुत्वात्, तदेवाह **यदिति** । यज्ज्ञात्वा सर्वे मुनयो मननशीला याज्ञवल्क्यवामदेवाद्याः परमामात्यन्तिकीं सिद्धिं गताः ॥ १ ॥

**इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ॥**
**सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च ॥ २ ॥**

अस्याश्च सिद्धेरैकान्तिकत्वं दर्शयति इदमिति । इदं ज्ञानं यथोक्तमुपाश्रित्य ज्ञानसाधनमनुष्ठायेत्येतन्मम परमेश्वरस्य साधर्म्यं मत्स्वरूपतामागताः प्राप्ता इत्यर्थो न तु समानधर्मतां साधर्म्यं क्षेत्रज्ञेश्वरयोर्भेदानभ्युपगमाद् गीताशास्त्रे फलवादश्चायं स्तुत्यर्थमुच्यते, सर्गेऽपि सृष्टिकालेऽपि नोपजायन्ते नोत्पद्यन्ते प्रलये ब्रह्मणोऽपि विनाशकाले न व्यथन्ति च व्यथां नापद्यन्ते न च्यवन्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

आ० टी० । ज्ञानफलस्य कर्मफलवैलक्षण्यमाह **तस्याश्चेति** । कथं ज्ञानाश्रयणं तद्धेतुश्रवणादिसामग्रीसंपत्तिद्वारेत्याह **ज्ञानेति** । साधर्म्यं गोगवययोरिव विद्वदीश्वरयोरपि भेदः स्यादित्याशङ्क्याह **मत्स्वरूपतामिति** । साधर्म्यस्य मुख्यत्वे भेदध्रौव्याद्गीताशास्त्रविरोधः स्यादित्याह **न त्विति** । ज्ञानस्तुतये तत्फलस्य विवक्षितत्वाच्च नात्र सारूप्यमिष्टमित्याह **फलेति** । सारूप्ये धीफलं हित्वा ध्यानफलमप्रस्तुतं प्रसज्येतेत्यर्थः । ईश्वरात्मतां गतानामेवावान्तरसर्गादौ जन्माद्यभावेऽपि महासर्गादौ तद्भविष्यतीत्याशङ्क्याह **सर्गेऽपीति** ॥ २ ॥

प० टी० । ज्ञानफलमाह **इदमिति** । इदं वक्ष्यमाणं ज्ञानमुपाश्रित्यानुष्ठाय मम साधर्म्यं सारूप्यं प्राप्ताः सन्तः सर्गे आदिसर्गे ब्रह्मादिषूत्पद्यमानेष्वपि नोपजायन्ते नोत्पद्यन्ते । महाप्रलयेऽपि न व्यथन्ति प्रलयदुःखानि नानुभवन्ति ॥ २ ॥

**मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम् ॥**
**संभवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत ॥ ३ ॥**

क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोग ईदृशो भूतकारणमित्याह ममेति । मम स्वभूता मदीया माया त्रिगुणात्मिका प्रकृतिर्योनिः सर्वभूतानां सर्वकार्येभ्यो महत्वाद् भरणाच्च स्वविकाराणां महद् ब्रह्मेति योनिरेव विशिष्यते तस्मिन् महति ब्रह्मणि योनौ गर्भं हिरण्यगर्भस्य जन्मनो बीजं सर्वभूतजन्मकारणं बीजं दधामि निक्षिपामि क्षेत्रक्षेत्रज्ञप्रकृतिद्वयशक्तिमानीश्वरोऽहमविद्याकामकर्मोपाधिस्वरूपानुविधायिनं क्षेत्रज्ञं क्षेत्रेण तं संयोजयामीत्यर्थः । संभव उत्पत्तिः सर्वभूतानां हिरण्यगर्भोत्पत्तिद्वारेण तन्मूलकारणात् ततस्तस्माद् योनेर्मूलकारणाद् गर्भाधानाद्ध भवति ॥ ३ ॥

आ० टी० । ज्ञानस्तुत्या तदभिमुखायाव्यवहितचेतसे विवक्षितमर्थमाह **क्षेत्रेति** । स्वरूपत्वेन स्वभूतत्वं वारयति **मदीयेति** । ईश्वरीं चिच्छक्तिं व्यावर्तयति **त्रिगुणात्मिकेति** । सांख्येयप्रकृतिरपि मदीयेति व्यावर्तिता । योनिशब्देन सर्वाणि भवनयोग्यानि कार्याणि प्रत्युपादानत्वमभिप्रेतमित्याह **सर्वभूतानामिति** । प्रकृतेर्महत्त्वं साधयति **सर्वेति** । सर्वकार्यव्याप्तिमादाय योनावेव

ब्रह्मशब्दो न लिङ्गवैषम्यान्महद् ब्रह्मेत्यर्थान्तरं किं चिदित्याशङ्क्याह **योनिरिति** । तस्मिन्नित्यादि व्याचष्टे **तस्मिन्निति** । ईदृशस्य क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगस्य भूतकारणत्वमिति वक्तुमुपक्रम्य किमिदमन्यदादर्शितमित्याशङ्क्याह **क्षेत्रेति** । गर्भशब्देनोक्तसंयोगस्य फलं दर्शयति **संभव इति** । 'आदिकर्ता स भूतानाम्' इति स्मृत्या हिरण्यगर्भकार्यत्वावगमाद् भूतानां कथं यथोक्तगर्भाधाननिमित्तत्वमित्याशङ्क्याह **हिरण्यगर्भेति** ॥ ३ ॥

**प० टी०** । तदेवं श्रोतारमभिमुखीकृत्य परमेश्वराधीनप्रकृतिपुरुषयोः सर्वभूतोत्पत्तिहेतुत्वं न तु स्वतन्त्रयोरिति विवक्षितमर्थं कथयति **ममेति** । मम योनिर्गर्भस्थानं महद्ब्रह्म देशतः कालतश्चापरिच्छिन्नं महद्बृंहणात् स्वकार्याणां वृद्धिहेतुभूतं ब्रह्मैवंविधं मायाख्यं तस्मिन् गर्भं हिरण्यगर्भरूपं दधामि । ततो गर्भाधानात् सकाशात् सर्वभूतानां ब्रह्मादीनां संभवो भवति ॥ ३ ॥

**सर्वयोनिषु कौन्तेय मूर्तयः संभवन्ति याः ॥**
**तासां ब्रह्म महद्योनिरहं बीजप्रदः पिता ॥ ४ ॥**

सर्वयोनिष्विति । देवपितृमनुष्यपशुमृगादिसर्वयोनिषु कौन्तेय मूर्तयो देहसंस्थानलक्षणा मूर्छिताङ्गावयवा मूर्तयः संभवन्ति यास्तासां मूर्तीनां ब्रह्म सर्वावस्थं योनिः कारणमहमीशो बीजप्रदो गर्भाधानस्य कर्ता पिता ॥ ४ ॥

**आ० टी०** । ननु कथमुक्तकारणानुरोधेन हिरण्यगर्भोद्भवमभ्युपेत्य भूतानामुत्पत्तिरुच्यते देवादिजातिविशेषेषु देहविशेषाणां कारणान्तरस्य संभवात्तत्राह **सर्वयोनिष्विति** । तत्र तत्र हेत्वन्तरप्रतिभासे कुतोऽस्य हेतुत्वमित्याशङ्क्य न तद्रूपेणास्यैवावस्थानादित्याह **सर्वावस्थमिति** ॥ ४ ॥

**प० टी०** । न केवलं सृष्ट्युपक्रममधिष्ठिताभ्यां प्रकृतिपुरुषाभ्यामयं भूतोत्पत्तिप्रकारोऽपि तु सर्वदैवेत्याह **सर्वयोनिष्विति** । सर्वयोनिषु मनुष्यपशुपक्ष्यादिषु याः स्थावरजङ्गमात्मिका मूर्तय उत्पद्यन्ते तासां महद्ब्रह्म योनिरुत्पत्तिस्थानं मातृस्थानीयमित्यर्थः । अहं बीजप्रदो गर्भाधानकर्तातएव पिता निषेक्ता । श्रुतिरपि—"सहैतावानास यथा स्त्रीपुमांसौ संपरिष्वक्तौ संमीलितौ स इममेवात्मानं द्वेधा पातयतः पतिश्च पत्नी चाभवताम्" इत्यादि । भाष्यम्—सृष्टिक्रमे पूर्वं द्वितीयमैच्छदित्युक्तं स तेन सहैतावानेतादृगासीत् । एतावान् कथं यथा स्त्रीपुमांसौ संपरिष्वक्तौ संमीलितावनन्तरं सृष्ट्यर्थमात्मा इममेव मायासंवलितमात्मानं द्वेधा द्विःप्रकारमपातयद् अपकृष्टमकरोत् । ततः पतिश्च पत्नी चाभवतां मिथुनमभूदित्यर्थः । " मिथुनं संभवाव प्रजात्या " इति ब्राह्मणमपि ॥ ४ ॥

**सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसंभवाः ॥**
**निबध्नन्ति महाबाहो देहे देहिनमव्ययम् ॥ ५ ॥**

के गुणाः कथं निबध्नन्तीत्युच्यते सत्त्वमिति । सत्त्वं रजस्तम इत्येवंनामानो, गुणा इति पारिभाषिकः शब्दो न रूपादिवद् द्रव्याश्रिता न च गुणगुणिनोरन्यत्वमत्र विवक्षितं तस्माद् गुणा इव नित्यपरतन्त्राः क्षेत्रज्ञं प्रत्यविद्यात्मकत्वात् क्षेत्रज्ञं निबध्नन्तीव तमास्पदीकृत्यात्मानं प्रतिलभन्त इति निबध्नन्तीत्युच्यते[1] । तेऽत्र प्रकृतिसंभवा भगवन्मायासंभवा निबध्नन्तीव हे महाबाहो म-

१ निबध्नन्तीत्युपचर्यते—पा० लि० पु० ।

हान्तौ समर्थतरावाजानुप्रलम्बौ बाहू यस्य स महाबाहुः हे महाबाहो देहे शरीरे देहिनं देहवन्तमव्ययमव्ययत्वं चोक्तमनादित्वादिश्लोके । ननु न देही लिप्यते इत्युक्तं तत् कथमिह निबध्नन्तीत्यन्यथोच्यते, परिहृतमस्माभिरिवशब्देन निबध्नन्तीवेति ॥ ५ ॥

आ० टी० । एवं क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगाज्जगदुत्पत्तिं दर्शयता ब्रह्मैवाविद्यया संसरतीत्युक्तमिदानीमध्यायादावुक्तमाकाङ्क्षाद्वयं पूर्वमनूद्यानन्तरश्लोकेनोत्तरमाह के गुणा इति । सत्त्वादिषु कथं गुणशब्दप्रवृत्तिरित्याशङ्क्य परतन्त्रत्वादित्याह गुणा इति । रूपादिष्विव गुणशब्दः सत्त्वादिषु द्रव्याश्रितत्वं निमित्तीकृत्य किं न स्यादित्याशङ्क्य प्रकृत्यात्मकानां तेषां सर्वाश्रयत्वान्नैवमित्याह न रूपादिवदिति । गुणानां प्रकृतेश्च पृथगुक्तेरन्यत्वे कुतस्तेषां प्रकृत्यात्मत्वमित्याशङ्क्याह न च गुणेति । अत्यन्तभेदे गवाश्ववत्तद्भावासंभवादित्यर्थः । भेदाभेदे च तद्भावासंभवाद्विशेषात् कुतस्तेषु गुणपरिभाषेत्याशङ्क्याह तस्मादिति । क्षेत्रज्ञं प्रति नित्यपारतन्त्र्ये हेतुमाह अविद्येति । के गुणा इत्यस्योत्तरमुक्तं कथं बध्नन्तीत्यस्योत्तरमाह क्षेत्रज्ञमिति । तदेवोपपादयति तमास्पदीकृत्येति । संभवत्यस्मादिति संभवः प्रकृतिः संभवो येषां ते तथेति । प्राकृतानां गुणानां प्रकृत्यात्मकत्वमाह ते चेति । सांख्येयां प्रकृतिं प्रधानाख्यां व्यावर्तयति भगवदिति । इवकारानुबन्धेन नितरां बध्नन्ति स्वविकारवत्तयोपदर्शयन्तीति । क्रियापदं व्याख्याय महाबाहुशब्दं व्याचष्टे महान्ताविति । देहवन्तं देहमात्मानं मन्यमानं देहस्वामिनमित्यर्थः । कूटस्थस्य कथं बध्यमानत्वमित्याशङ्क्य कुर्यान्मेरावणुधियमितिन्यायेन मायामाहात्म्यमिदमित्याह अव्ययमिति । स्वतो धर्मतो वा व्ययराहित्यमित्यपेक्षायामाह अव्ययत्वं चेति । लिप्यते न स पापेनेत्यनेन विरुद्धमिदं निबध्नन्तीति वचनमिति शङ्कते नन्विति । इवकारानुबन्धेन क्रियापदं व्याचक्षाणैरस्माभिरस्य चोद्यस्य परिहृतत्वान्नैवमित्याह परिहृतमिति ॥५॥

प० टी० । इदानीं प्रकृतिसंयोगेन पुरुषस्य संसारं प्रपञ्चयति सत्त्वमित्यादिभिश्चतुर्भिः । सत्त्वं रजस्तम इति त्रयो गुणाः प्रकृतिसंभवा गुणानां साम्यावस्था प्रकृतिस्तस्याः सकाशात्पृथक्त्वेन गुणानामभिव्यक्तिरेव संभवशब्दार्थः । एवं ते प्रकृतिकार्ये देहतादात्म्येन स्थितं देहिनं चिदंशं वस्तुतोऽव्ययं निर्विकारमप्यहंकाराभिमानान्निबध्नन्ति स्वकार्यसुखदुःखादिभिः सह योजयन्ति । श्रुतिरपि तैत्तिरीयके "अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीं प्रजां जनयन्तीं सरूपाम् । अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः" इति । भाष्यम्-नन्वेकस्माज्जगदुपादानतः कथं कार्यवैचित्र्यमित्याशङ्क्य कारणमपि तथैवास्तीत्याह अजामिति । अजामनादिमेकामेव गुणत्रयरूपिणीं यतो लोहितशुक्लकृष्णां रजःसत्त्वतमोमयीमतो विचित्रत्वाद्बह्वीं पृथङ्नामरूपकर्मात्मिकां प्रजां जनयन्तीं सरूपां यथाकर्म समानरूपाम् । अथ तच्छबलत्वशुद्धत्वभावेन क्षेत्रज्ञपरमात्मनोः स्वरूपमाह अज इति । एवंविधां तामनुलक्षीकृत्य तत्कार्याणि विषयान् जुषमाणो भुञ्जानोऽजो जीवः शेते निद्रित इव व्यामूढदशां प्राप्नोति, अथान्यस्तद्विलक्षणोऽज एनामुक्तलक्षणां भुक्ता भोगा यया सा भुक्तभोगा तामजां जहाति त्यजति न स्पृशति यथा कश्चिद्विप्रः स्वप्ने शूद्रत्वं प्राप्तः पुनर्जाग्रद्दशायां स्वकीयं शुद्धस्वरूपं प्राप्नोति तद्वदित्यर्थः ॥ ५ ॥

तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात् प्रकाशकमनामयम् ॥
सुखसङ्गेन बध्नाति ज्ञानसंगेन चानघ ॥ ६ ॥

तत्र सत्त्वमिति । तत्र सत्त्वादीनां सत्त्वस्यैव तावल्लक्षणमुच्यते निर्मल-

त्वात् स्फटिक इव मणिः प्रकाशकमनामयं निरुपद्रवं सत्त्वं तन्निबध्नाति, कथं सुखसङ्गेन सुख्यहमिति विषयभूतस्य सुखस्य विषयिण्यात्मनि संश्लेषापादानं मृषैव सुखेन संजननमिति, सैषाविद्या न हि विषयधर्मो विषयिणो भवतीच्छादि च धृत्यन्तं क्षेत्रस्यैव विषयस्य धर्म इत्युक्तं भगवताऽविद्ययैव स्वकीयधर्मभूतया विषयविषय्यविवेकलक्षणयाऽस्वात्मभूते सुखे संजयतीवासक्तमिव करोत्यसुखिनं सुखिनमिव तथा ज्ञानसंगेन च देहिनं ज्ञानमिति सुखसाहचर्यात् क्षेत्रस्यैवान्तःकरणस्य धर्मो नात्मन आत्मधर्मत्वे संगानुपपत्तेर्बन्धानुपपत्तेश्च सुख इव ज्ञानादौ संगो मन्तव्योऽनघाव्यसन ॥ ६ ॥

**आ० टी०**। किंलक्षणो गुणः केन बध्नातीत्यपेक्षायामाह **तत्रेति** । निर्धारणार्थतया सप्तमीं व्याचष्टे **तत्र सत्त्वादीनामिति** । पुनस्तत्रेत्यनुवादमात्रं निर्मलत्वं स्वच्छत्वमावरणवारणक्षमत्वं तस्मात् प्रकाशकं चैतन्याभिव्यञ्जकं निरुपद्रवमिति निर्मलं सत् सुखस्याभिव्यञ्जकमित्यर्थः । केन द्वारेण तदात्मानं निबध्नातीति पृच्छति **कथमिति** । सुखसङ्गेन बध्नातीत्युत्तरं तदेव विवृणोति **सुख्यहमित्यादिना** । सुखस्याभिव्यञ्जकसत्त्वपरिणामोऽत्र विषयभूतं सुखमुच्यते । संश्लेषापादनमेव विशदयति **मृषैवेति** । किमिति मृषैवेति विशेषणं सङ्गस्य वस्तुत्वसंभवादित्याशङ्क्याह **सैषेति** । नन्विच्छासंगोऽभिनिवेशश्चेत्येकोऽर्थस्तत्रेच्छादेरात्मधर्मत्वात् किमविद्ययेत्याशङ्क्य मनोधर्मत्वादिच्छादेर्नात्मधर्मतेत्याह **न हीति** । इच्छादेरनात्मधर्मत्वे किं प्रमाणमित्याशङ्क्याह **इच्छादि चेति** । तस्यात्मधर्मत्वासंभवे फलितमाह **अत इति** । संजयतीव सत्त्वमिति शेषः । इवकारप्रयोगे हेतुमाह **अविद्ययेति** । तस्या वस्तुतो नात्मसंबन्धस्तथापि संबन्धान्तराभावात्स्वातन्त्र्याच्चात्मधर्मत्वमापाद्येष्टत्वमाचष्टे **स्वकीयेति** । वृत्तिमदन्तःकरणस्य विषयत्वादात्मनः साधकत्वेन तद्विषयत्वेऽपि तदविवेकरूपाविद्येति तत्स्वरूपमाह **विषयेति** । यथोक्तविद्यामाहात्म्यमिदं यदस्वरूपे तद्धर्मे च शक्तिसंपादनमित्याह **अस्वेति** । तदेव स्फुटयति **आसक्तमिवेति** । प्रकारान्तरेण सत्त्वस्य निबन्धनत्वमाह **तथेति**। ज्ञायतेऽनेनेति सत्त्वपरिणामो ज्ञानं तेन ज्ञान्यहमिति विपरीताभिमानेन सत्त्वमात्मानं निबध्नातीत्याह **ज्ञानमित्यादिना** । विपक्षे दोषमाह **आत्मेति** । स्वाभाविकत्वेन प्राप्तत्वात्तत्र स्वतः संयोगात्तद्द्वारा बन्धे च तन्निवृत्त्यनुपपत्तेर्नात्मधर्मत्वमित्यर्थः । ज्ञानैश्वर्यादावपि क्षेत्रधर्मे सङ्गस्य पूर्ववदाविद्यकत्वं सूचयति **सुख इवेति** । पापादिदोषहीनस्यैवात्र शास्त्रेऽधिकार इति द्योतयति **अनघेति** ॥ ६ ॥

**प० टी०**। अथ सत्त्वस्य लक्षणं बन्धकत्वं प्रकाशकत्वं चाह **तत्रेति** । तत्र तेषां गुणानां मध्ये सत्त्वं स्फटिकशिलावन्निर्मलत्वात्प्रकाशकम् । अनामयं शान्तोपद्रवम् । अत एव स्वकार्येण सुखेन यः संगस्तेन प्रकाशकत्वाज्ज्ञानसंगस्तेन च देहिनं बध्नाति अहं सुखी ज्ञानी चेत्यभिमानिनं करोति ॥ ६ ॥

**रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासङ्गसमुद्भवम् ॥**
**तन्निबध्नाति कौन्तेय कर्मसङ्गेन देहिनम् ॥ ७ ॥**

रजो रागात्मकमिति । रजो रागात्मकं रञ्जनाद्रागो गैरिकादिवद्रागात्मकं विद्धि जानीहि तृष्णासङ्गसमुद्भवं तृष्णा प्राप्ताभिलाष आसङ्गः प्राप्ते विषये

मनसः प्रीतिलक्षणः संश्लेषः तृष्णासङ्गसमुद्भवं तृष्णासंगयोः समुद्भवं तृष्णासंगसमुद्भवं तन्निबध्नाति तद्रजः कौन्तेय कर्मसंगेन दृष्टादृष्टार्थेषु कर्मसु संजननं तत्परता कर्मसंगस्तेन निबध्नाति रजो देहिनम् ॥ ७ ॥

आ० टी० । रजस्तर्हि किंलक्षणं वा पुरुषं निबध्नातीत्याशङ्क्याह रज इति । रज्यते संमृज्यतेऽनेन पुरुषो दृश्यैरिति रागोऽसावात्मास्येति रागात्मकं रजो जानीहीत्याह रञ्जनादिति । समुद्भवत्यस्मादिति समुद्भवस्तृष्णा चासङ्गश्च तृष्णासङ्गौ तयोः समुद्भवस्तमिति विग्रहं गृहीत्वा कार्यद्वारा रजो विवक्षुस्तृष्णासङ्गयोरर्थभेदमाह तृष्णेत्यादिना । रजसो लक्षणमुक्त्वा निबन्धनप्रकारमाह तद्रज इति । कर्मसङ्गं विभजते दृष्टेति । अकर्तारमेव पुरुषं करोमीत्यभिमानेन प्रवर्तयतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

प० टी० । रजः स्वभावमाह रजइति । रजो रागात्मकं रञ्जनरूपं विद्धि जानीहि । किंभूतं तृष्णासंगसमुद्भवमप्राप्ताभिलाषस्तृष्णा प्राप्तप्रीतिः सगस्तयोस्तृष्णासंगयोः समुद्भवो यस्मात्तद्रजो देहिनं दृष्टादृष्टार्थेषु कर्मसु संगेनासक्त्या नितरां बध्नाति ॥ ७ ॥

तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्वदेहिनाम् ॥
प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निबध्नाति भारत ॥ ८ ॥

तमस्त्विति । तमस्तृतीयो गुणोऽज्ञानजमज्ञानाज्जातमज्ञानजं विद्धि मोहनं मोहकरमविवेककरं सर्वदेहिनां सर्वेषां देहवतां प्रमादालस्यनिद्राभिः प्रमादश्चालस्यं च निद्रा च प्रमादालस्यनिद्रास्ताभिस्तत्तमो निबध्नाति भारत ॥८॥

आ० टी० । तमस्तर्हि किंलक्षणं कथं वा पुरुषं निबध्नाति तत्राह तमस्त्विति । गुणानां प्रकृतिसंभवस्तत्त्वाविशेषेऽपि तमसोऽज्ञानजत्वविशेषणं तद्विपरीतस्वभावानापत्तेरिति मत्वाह अज्ञानादिति । मुह्यति हिताहितेना विविच्येत्यनेनेति मोहनं विवेकप्रतिबन्धकमिति । कार्यद्वारा तमो निर्दिशति मोहनमित्यादिना । लक्षणमुक्त्वा तमसो बन्धनकरत्वं दर्शयति प्रमादेति । कार्यान्तरासक्ततया चिकीर्षितस्य कर्तव्यस्याकरणं प्रमादः, निरीहतयोत्साहप्रतिबन्धस्त्वालस्यं, स्वापो निद्रा ताभिरात्मानमविकारमेव तमोऽपि विकारयतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

प० टी० । तमोलक्षणमाह तम इति । तमोऽज्ञानाज्जातमावरकस्य शक्तिप्रधानात्प्रकृत्यंशाज्जातं वित्ध्यतः सर्वेषां देहिनां मोहनं मोहजनकम् । अतएव प्रमादालस्यनिद्राभिर्बध्नाति । तत्र प्रमादोऽनवधानता । आलस्यमनुद्यमः । निद्रा चित्तस्यावसादो लयस्तैः ॥ ८ ॥

सत्त्वं सुखे संजयति रजः कर्मणि भारत ॥
ज्ञानमावृत्त्य तु तमः प्रमादे संजयत्युत ॥ ९ ॥

पुनर्गुणानां व्यापारः संक्षेपत उच्यते सत्त्वमिति । सत्त्वं सुखे संजयति संश्लेषयति रजः कर्मणि हे भारत संजयतीति वर्तते ज्ञानं स्वकृतं विवेकमावृत्त्याच्छाद्य तु तमः स्वेनावरणात्मना प्रमादे संजयत्युत प्रमादो नाम प्राप्तकर्तव्याकरणम् ॥ ९ ॥

आ० टी० । उक्तानां मध्ये कस्मिन् कार्ये कस्य गुणस्योत्कर्षस्तत्राह पुनरिति । सुखसाध्ये

विषये समुत्कृष्यते सत्त्वमित्याह **सत्त्वमिति**। सञ्जयतीत्यस्यार्थमाह **संश्लेषयतीति**। कर्मणि साध्ये रजः समुत्कृष्यत इत्याह **रज इति**। प्रमादे प्राधान्यं तमसो दर्शयति **ज्ञानमिति**॥ ९॥

प० टी०। अथ सत्त्वादीनामेव स्वस्वकार्यकरणे सामर्थ्यातिशयमाह **सत्त्वमिति**। दुःखशोकादिकारणे सत्यपि सत्त्वं सुखे संजयति संश्लेषयति देहिनं सुखाभिमुखमेव करोति। तथैव दुःखादिकारणे सत्यपि रजः कर्मण्येव संजयति। तमस्तु तत्संगेऽपि ज्ञानमावृत्य प्रमादे संजयत्यनवधानं करोति॥ ९॥

**रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भवति भारत॥**
**रजः सत्त्वं तमश्चैव तमः सत्त्वं रजस्तथा॥ १०॥**

उक्तं कार्यं कदा कुर्वन्ति गुणा इत्युच्यते रज इति। रजस्तमश्चोभावप्यभिभूय सत्त्वं भवत्युद्भवति वर्धते यदा तदा लब्धात्मकं सत्त्वं स्वकार्यं ज्ञानसुखाद्यारभते हे भारत तत् तथा रजोगुणः सत्त्वं तमश्चैवोभावप्यभिभूय वर्धते यदा तदा कर्मतृष्णादि स्वकार्यमारभते तम आख्यो गुणः सत्त्वं रजश्चोभावप्यभिभूय तथैव वर्धते यदा तदा ज्ञानावरणादि स्वकार्यमारभते॥ १०॥

आ० टी०। इतरेतराविरोधेन वा सत्त्वादयो गुणा युगपदुत्कृष्यन्ते विरोधेन वा क्रमेण वेति संदेहात् पृच्छति **उक्तमिति**। सत्त्वोत्कर्षार्थिनामितराभिभवार्थं क्रमपक्षमाश्रित्योत्तरमाह **उच्यत इति**। सत्त्वाभिवृद्धिमेव विवृणोति **तदेति**। रजस्तमसोस्तिरोधानदशायामिति यावत्। रजसो वृद्धिप्रकारं तत्कार्यं च कथयति **तथेति**। तमसोऽपि वृद्धिं तत्कार्यं च निर्दिशति **तम इति**॥१०॥

प० टी०। अथ द्वयोरुपरमे एकस्योत्कर्षमाह **रजस्तम इति**। रजस्तमश्चाभिभूय पराभूय सत्त्वं भवत्यदृष्टवशादुद्रिक्तं भवत्यतः स्वकार्ये सुखादौ संजयतीत्यर्थः। एवं रजोऽपि सत्त्वं तमश्चेति गुणद्वयमभिभूयोद्भवति। अतः स्वकार्ये तृष्णासंगादौ संजयति। एवं तमोऽपि सत्त्वं रजश्चोभावपि गुणावभिभूयोद्भवति। अतः स्वकार्ये प्रमादालस्यादौ संजयतीत्यर्थः॥ १०॥

**सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन् प्रकाश उपजायते॥**
**ज्ञानं यदा तदा विद्याद्विवृद्धं सत्त्वमित्युत॥ ११॥**

यदा यो गुणः समुद्भूतो भवति तदा तस्य किं लिङ्गमुच्यते सर्वद्वारेष्विति। सर्वद्वारेष्वात्मन उपलब्धिद्वाराणि श्रोत्रादीनि सर्वाणि करणानि तेषु द्वारेष्वन्तःकरणस्य बुद्धेर्वृत्तिः प्रकाशो देहेऽस्मिन् प्रकाशशब्दवाच्यः सर्वद्वारेषूपजायते तदेव ज्ञानं यदैवं प्रकाशो ज्ञानाख्य उपजायते तदा ज्ञानप्रकाशेन लिङ्गेन विद्याद्विवृद्धमुद्भूतं सत्त्वमित्युतापि॥ ११

आ० टी०। उत्तरश्लोकत्रयस्याकाङ्क्षां दर्शयति **यदेति**। सत्त्वोद्भवलिङ्गदर्शनार्थमनन्तरं श्लोकमुत्थापयति **उच्यत इति**। सर्वद्वारेष्वित्यादि सप्तमी निमित्ते नेतव्या, उतशब्दोऽपिशब्दपर्यायोऽप्यतिशयार्थः॥ ११॥

प० टी०। अथ सत्त्वादीनामुपलब्धिप्रकारमाह **सर्वद्वारेष्विति**। अस्मिन्नात्मनो भोगायतने

शरीरे सर्वद्वारेषु श्रोत्रादिषु शब्दादिप्रकाशे सति यदा ज्ञानं स्वरूपस्फुरणमुत्पद्यते तदा सत्त्वं विवृद्धं वृद्धिं प्राप्तमिति विद्यात् ॥ ११ ॥

**लोभः प्रवृत्तिरारम्भः कर्मणामशमः स्पृहा ॥**
**रजस्येतानि जायन्ते विवृद्धे भरतर्षभ ॥ १२ ॥**

रजस उद्भूतस्येदं चिन्हं, लोभ इति । लोभः परद्रव्यादिष्विच्छा, प्रवृत्तिः प्रवर्तनं सामान्यचेष्टा, आरम्भ उद्यमः कस्य कर्मणामशमोऽनुपशमः, हर्षरागादिप्रवृत्तिः स्पृहा सर्वसामान्यवस्तुविषया तृष्णा, रजसि गुणे विवृद्ध एतानि लिङ्गानि जायन्ते हे भरतर्षभ ॥ १२ ॥

**आ० टी०** । अतिशयेनोद्भूतस्य रजसो लिङ्गमाह **रजस इति** । उपक्रमपर्यायस्यारम्भस्य विषयं पृच्छति **कस्येति** । काम्यानि निषिद्धानि च लौकिकानि कर्माणि विषयत्वेन निर्दिशति **कर्मणामिति** । अनुपशमो बाह्यान्तःकरणानामिति शेषः। लोभाद्युपलम्भाद्रजोवृद्धिर्बोद्धव्येतिभावः॥ १२॥

**प० टी०** । अथ रजोवृद्धेरुपलब्धिमाह **लोभ इति** । बहुधा धनागमे जायमानेऽपि पुनः पुनर्वर्धमानोऽभिलाषो लोभः, प्रवृत्तिस्तु क्रियमाणेच्छा, कर्मणामारम्भश्च, अशम इदं कृत्वेदं करिष्यामीति संकल्पविकल्पानामनुपरमः, दृष्टमात्रेषूच्चावचेषु वस्तुषु जिघृक्षा स्पृहा । एतानि लिङ्गानि रजसि प्रवृद्धे सति संभवन्ति ॥ १२ ॥

**अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च प्रमादो मोह एव च ॥**
**तमस्येतानि जायन्ते विवृद्धे कुरुनन्दन ॥ १३ ॥**

अप्रकाश इति । अप्रकाशोऽविवेकोऽत्यन्तमप्रवृत्तिश्च प्रवृत्त्यभावस्तत्कार्यं प्रमादो मोह एव चाविवेको मूढतेत्यर्थः । तमसि गुणे विवृद्ध एतानि लिङ्गानि जायन्ते हे कुरुनन्दन ॥ १३ ॥

**आ० टी०** । उद्भूतस्य तमसो लिङ्गमाह **अप्रकाश इति** । सर्वथैव ज्ञानकर्मणोरभावो विशेषणाभ्यामुक्तस्तत्कार्यमिति तच्छब्दो दर्शिताविवेकार्थः । प्रमादो व्याख्यातः मोहो वेदितव्यस्यान्यथावेदनम् । तस्यैव मौढ्यान्तरत्वमाह **अविवेक इति** । अविवेकातिशयादिना प्रवृद्धं तमो ज्ञेयमिति भावः ॥ १३ ॥

**प० टी०** । अथ तमोलिङ्गमाह **अप्रकाश इति** । अप्रकाशो विवेकभ्रंशः, अप्रवृत्तिरनुद्यमः, प्रमादः कर्तव्यार्थानुसंधानराहित्यम्, मोहो मिथ्याभिनिवेशस्तमसि विवृद्ध एतानि लिङ्गानि जायन्ते १३

**यदा सत्त्वे प्रवृद्धे तु प्रलयं याति देहभृत् ॥**
**तदोत्तमविदां लोकानमलान् प्रतिपद्यते ॥ १४ ॥**

मरणद्वारेणापि यत् फलं प्राप्यते तदपि सङ्गरागहेतुकं सर्वं गौणमेवेति दर्शयन्नाह यदेति । यदा सत्त्वे प्रवृद्धे उद्भूते तु प्रलयं मरणं याति प्रतिपद्यते

देहभृदात्मा तदोत्तमविदां महदादितत्त्वविदामित्येतल्लोकानमलान् मलरहितान् प्रतिपद्यते प्राप्नोतीत्येतत् ॥ १४ ॥

आ० टी० । सात्त्विकादीनां भावानां पारलौकिकं फलविभागमुदाहरति **मरणेति** । संगः सक्ती रागस्तृष्णा तद्बलादनुष्ठानद्वारा लभ्यमानमित्यर्थः । गौणं सत्त्वादिगुणप्रयुक्तमिति यावत् । तत्र सत्त्वगुणवृद्धिकृतफलविशेषमाह **यदेति** । मलरहितान् रजस्तमसोरन्यतरस्योद्भवो मलं तेन रहितानागमसिद्धान् ब्रह्मलोकादीनित्यर्थः ॥ १४ ॥

प० टी० । अथ मरणसमये विवृद्धानां सत्त्वादीनां फलविशेषमाह **यदेति** । सत्त्वे प्रवृद्धे सति यदा जीवः प्रलयं मृत्युं प्राप्नोति तदोत्तमविदामुत्तमं मुख्यप्राणं हिरण्यगर्भं विदन्त्युपासते त उत्तमविदस्तेषां लोकान् सिद्ध्याविर्भावसुखानि प्राप्नुयात् ॥१४॥

**रजसि प्रलयं गत्वा कर्मसंगिषु जायते ॥**
**तथा प्रलीनस्तमसि मूढयोनिषु जायते ॥ १५ ॥**

रजसि गुणे विवृद्धे प्रलयं मरणं गत्वा प्राप्य कर्मसङ्गिषु स कर्मासक्तियुक्तेषु मनुष्येषु जायते तथा तद्वदेव प्रलीनो मृतस्तमसि विवृद्धे मूढयोनिषु पश्वादियोनिषु जायते ॥ १५ ॥

आ० टी० । रजःसमुद्रेके मृतस्य फलविशेषं दर्शयति **रजसीति** । जायते शरीरं गृह्णातीत्यर्थः । यथा सत्त्वे रजसि च प्रवृद्धे मृतो ब्रह्मलोकादिषु मनुष्यलोके च देवादिषु मनुष्येषु च जायते तथैवेत्याह **तद्वदिति** ॥ १५ ॥

प० टी० । **रजसीति** । रजोगुणवृद्धौ सत्यां प्रलयं मृत्युं प्राप्य कर्मासक्तेषु मनुष्येषु जायते । तथा तमसि प्रवृद्धे सति प्रलीनो मृतः सन् मूढयोनिषु पश्वादिषु जायते ॥ १५ ॥

**कर्मणः सुकृतस्याहुः सात्त्विकं निर्मलं फलम् ॥**
**रजसस्तु फलं दुःखमज्ञानं तमसः फलम् ॥ १६ ॥**

अतीतश्लोकार्थस्यैव संक्षेप उच्यते कर्मणः सुकृतस्य सात्त्विकस्येत्यर्थः । आहुः शिष्टाः, सात्त्विकमेव निर्मलं फलमिति रजसस्तु फलं दुःखं राजसस्य कर्मण इत्यर्थः । कर्माधिकारात् फलमपि दुःखमेव कारणानुरूप्याद्राजसमेव तथाज्ञानं तमसस्तामसस्य कर्मणोऽधर्मस्य पूर्ववत् ॥ १६ ॥

आ० टी० । भावानां फलमुक्त्वा सात्त्विकादीनां कर्मणां फलमाह **अतीतेति** । सुकृतस्य शोभनस्य कृतस्य पुण्यस्येत्यर्थः । सात्त्विकस्याशुद्धिरहितस्येति यावत्, सात्त्विकं सत्त्वेन निर्वृत्तं निर्मलं रजस्तमःसमुद्भवान्मलान्निष्क्रान्तम् । रजश्शब्दस्य राजसे कर्मणि कुतो वृत्तिस्तत्राह **कर्मेति** । दुःखमेव दुःखबहुलं सुखमेवेत्यर्थः । कथमित्थं व्याख्यायते तत्राह **कारणेति** । पापमिश्रस्य पुण्यस्य रजो निमित्तं यथोक्तं युक्तमित्यर्थः । अज्ञानमविवेकप्रायं दुःखं तामसाधर्मफलमित्याह **तथेति** ॥१६॥

प० टी० । इदानीं सत्त्वादीनां स्वानुरूपकर्मद्वारेण विचित्रफलहेतुत्वमाह **कर्मण इति** । सुकृतस्य सात्त्विकस्य कर्मणः फलं सात्त्विकं सत्त्वप्रधानं सुखं तथा निर्मलं प्रकाशबहुलं फलमाहुः । शेषं स्पष्टम् ॥ १६ ॥